

Сергій Копилов, Іван Боровець

**ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО
НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
КРАЇН ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ**

Курс лекцій

**Кам'янець-Подільський
2026**

УДК 930.2:94(4+71+73)"15/20"(075.8)
ББК 63.211я73
К 65

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(Протокол № 5 від 24 квітня 2025 р.)*

Рецензенти:

Віднянський С. В., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інститут історії України НАН України;

Комарніцький О. Б., доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Кравчук О. М., кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Копилов Сергій, Боровець Іван

К 65 Джерелознавство нової та новітньої історії країн Європи та Америки: курс лекцій. Навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, ТОВ «Друкарня «Рута», 2026. 292 с.

ISBN 978-617-8533-49-6

У навчальному посібнику подано лекційний курс освітнього компонента «Джерелознавство нової та новітньої історії країн Європи та Америки» для здобувачів вищої освіти спеціальностей В9 Історія та археологія та А4 Історія та громадянська освіта. 12 лекцій охоплюють комплекс провідних видів і типів джерел, з якими працюють фахові науковці-дослідники, викладачі та вчителі у викладанні історії та громадянської освіти в закладах загальної середньої освіти.

Рекомендовано для здобувачів вищої освіти, науково-педагогічних працівників, учителів та всіх, хто цікавиться джерелознавчими проблемами історії.

УДК 930.2:94(4+71+73)"15/20"(075.8)
ББК 63.211я73

© С. Копилов, І. Боровець, 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
ЛЕКЦІЯ 1. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ КРАЇН ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА.....	8
<i>Джерела офіційного походження</i>	
ЛЕКЦІЯ 2. ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ТА ДІЛОВОДНІ ДОКУМЕНТИ.....	32
ЛЕКЦІЯ 3. ДИПЛОМАТИЧНІ ДОКУМЕНТИ.....	51
ЛЕКЦІЯ 4. СУДОВО-СЛІДЧІ МАТЕРІАЛИ ТА ДОКУМЕНТИ ОРГАНІВ БЕЗПЕКИ.....	72
ЛЕКЦІЯ 5. ПРЕСА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО.....	95
ЛЕКЦІЯ 6. СТАТИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ.....	120
<i>Особові джерела</i>	
ЛЕКЦІЯ 7. МЕМУАРИ.....	135
ЛЕКЦІЯ 8. ЕПІСТОЛЯРНІ МАТЕРІАЛИ.....	157
ЛЕКЦІЯ 9. ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО.....	173
<i>Фонічні джерела</i>	
ЛЕКЦІЯ 10. УСНА ІСТОРІЯ.....	189
ЛЕКЦІЯ 11. ПОЛІТИЧНИЙ АНЕКДОТ ЯК САТИРА.....	210
<i>Зображальні джерела</i>	
ЛЕКЦІЯ 12. ЗОБРАЖАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА.....	222
ПІСЛЯМОВА.....	261
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	262

*Присвячуємо
пам'яті Учителя та колеги
професора Валерія Степанкова*

ВСТУП

Освітній компонент «Джерелознавство нової та новітньої історії країн Європи і Америки» займає вагоме місце в системі історичних дисциплін, які передбачені до викладання на історичних факультетах закладів вищої освіти України. Джерелознавчі компетенції є неодмінною умовою вишколу висококваліфікованих бакалаврів і магістрів спеціальності В9 Історія та археологія та А4 Історія та громадянська освіта, а також необхідні фахівцям архівно-музейного напрямку, культурологам та етнологам, іншим гуманітаріям. Завдяки вивченню освітнього компонента здобувачі вищої освіти набувають аналітичних навичок, критичного мислення, формується їхня історична культура і дослідницька зрілість. Викладання курсів джерелознавчого циклу навчає фахівців істориків аналітичного мислення; так би мовити «увінчує» підготовку історика-фахівця й у певному сенсі є вершиною фахової суті вищої історичної освіти.

Вивчення курсу джерелознавства в університетах Європи було започатковано у 80-х рр. XIX ст., коли його викладання розпочав Е. Фрімен в Оксфордському університеті (Велика Британія) й Ш. Ланглуа і Ш. Сеньобос у Школі вищих наук Сорбонського університету (Франція). Тоді ж були видані перші навчальні посібники Е. Фрімена «Методи вивчення історії» (1886 р.) та Ш. Ланглуа і Ш. Сеньобоса «Вступ у вивчення історії» (1898 р.).

У незалежній Україні активно розробляють загальнометодологічні питання джерелознавства, а також джерелознавчі напрями проблем вітчизняної історії. Серед відомих нам позицій у доробку навчальної літератури: навчальні посібники авторського колективу на чолі з Я. Варшавчиком «Джерелознавство історії України. Довідник» (Київ, 1998), та В. Підгаєцького «Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття» (Дніпропетровськ, 2001), курс лекцій В. Воронова «Джерелознавство історії України» (Дніпропетровськ, 2003), перевидання за редакцією М. Ковальського книги В. Антоновича «Лекції з джерелознавства» (Острог-Нью-Йорк, 2003), навчальна книга Г. Скорейко «Джерелознавство історії України: конспект лекцій, методичні рекомендації та плани практичних занять» (Чернівці, 2003), підручник авторського колективу на чолі з Я. Калакурою «Істо-

ричне джерелознавство» (Київ, 2006, 2017), посібник С. Макарчука «Джерелознавство історії України» (Львів, 2008), навчальний посібник І. Міронової «Історичне джерелознавство та українська археографія» (Миколаїв, 2017), навчально-методичні посібники О. Богдашиної «Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії» (Харків, 2010), Г. Стефанюк «Джерелознавство: опорні конспекти і самостійна робота» (Івано-Франківськ, 2013), О. Комарніцького «Студіювання історичних джерел» (Кам'янець-Подільський, 2024).

Зазначимо, що з 1991 р. підготовка навчальної літератури з питань зарубіжного джерелознавства залишалася на маргінесах уваги вітчизняних джерелознавців. Зокрема, наскільки нам відомо, лише в 2007 р. один з авторів цього видання, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка С. Копилов уклав невеликий (2,7 ум. др. арк.) навчально-методичний посібник «Джерелознавство нової і новітньої історії країн Європи і Америки». Тож актуальний стан справ спонукав авторів спробувати заповнити існуючу лакуну та представити українській освітянській спільноті цей курс лекцій, присвячений зарубіжному джерелознавству.

У зв'язку з відсутністю спеціалізованої вітчизняної навчальної літератури, в процесі підготовки посібника використовувався переважно доробок зарубіжних фахівців, але разом з тим автори намагалися популяризувати праці вітчизняних учених із дослідження загально-методологічних проблем джерелознавства (Я. Калакура, Г. Папакін, В. Бездрабко, Ю. Святець, В. Смолій, Г. Боряк, О. Удод), зображальних джерел (Л. Маркітан, О. Ковалевська, С. Копилов, І. Паур), дипломатичних документів (С. Віднянський, Н. Кащишин, Т. Клиніна, І. Матяш, В. Ціватий), епістолярію (М. Дмитрієнко, І. Войцехівська, С. Копилов, І. Погребняк), мемуаристики (С. Дарчик, У. Єловських, М. Казьмирчук, Г. Колосова, О. Коляструк, Н. Любовець, А. Сичевський, А. Торопцева), преси (І. Гребцова, Ю. Мицик, А. Санцевич, К. Біла), статистичних матеріалів (Є. Кравченко, В. Атаманенко, Д. Заборін, П. Мороз), усної історії (Т. Боряк, О. Лисенко, Т. Пастушенко, А. Вилегала, Г. Грінченко, Ю. Іріоглу, А. Киридон, О. Кісь), художньої літератури (О. Погорєлов, С. Посохов, О. Рокаш, Е. Сенявська).

Головною методичною концепцією у створенні курсу лекцій стало поєднання / переплетення в характеристиці певного виду джерел

теоретичного матеріалу з практичними прикладами їх аналізу, адже, як продемонстрував процес багаторічної апробації освітнього компонента в навчальній аудиторії, саме такий метод є ефективним у взаємодії зі здобувачами освіти. Тож у формуванні тексту також використано приклади джерелознавчого аналізу, який здійснювали здобувачі освіти, зокрема випускниці бакалаврського рівня спеціальності «історія та археологія» Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка М. Лофердюк та А. Захаренко.

Наскільки вдалою є ця концепція, продемонструє час та реакція фахівців. У будь-якому разі представлений навчальний посібник є першим, піонерським, пілотним проектом. Автори цілком відкриті до критичних зауважень, рекомендацій і побажань колег, які допоможуть виправити і доповнити актуальний текст.

Лекція 1

Джерелознавство нової та новітньої історії країн Європи та Америки як навчальна дисципліна

1.1. Предмет, структура і завдання курсу

1.2. Початки джерелознавчих процедур

**1.3. Становлення позитивістського
джерелознавства**

**1.4. Модерністська концепція джерелознавства.
Проблеми та перспективи на сучасному
етапі**

1.5. Структура джерелознавчого аналізу

1.1. Предмет, структура і завдання курсу

Будь-яка історична епоха знаходить відображення в комплексі історичних пам'яток: речових, етнографічних, усних або письмових. Відомі французькі джерелознавці Ш.-В. Ланглуа та Ш.Сеньобос вказували: «Таким чином, будь-який об'єкт актуальної дійсності, створений колись людиною і доступний безпосередньому спостереженню, є «слід минулого». Нічого, крім цих «слідів», досліднику недоступно; «Будь-які думка і вчинок, які не залишили прямого чи опосередкованого сліду чи видимий слід якого зник, назавжди втрачені для історії, наче вони ніколи і не існували». Такими «слідами» є історичні джерела.

У період нової та новітньої історії на перший план виходять саме письмові джерела. У них є інформація про події минулого, але разом з тим вони передають нам індивідуальне сприйняття минулого автором документу, а нерідко доносять його оцінки тих чи інших подій. Таким чином, письмове джерело є продуктом культурної духовної діяльності епохи й інформує нас про події минулого посередництвом його автора. Оскільки історик, опрацьовуючи джерело, теж сприймає вміщену в ньому інформацію крізь призму своєї духовності (в першу чергу світогляду) та формує свої оціночні судження, можемо стверджувати, що письмові джерела існують і є цінними для суспільства в межах тріадної системи людина (автор) – джерело (текст твору) – людина (історик, що опрацьовує документ). Тобто вивчення джерела визначається насамперед його інтерпретаціями, які багато в чому обумовлюються суб'єктивними, а часто й позанауковими факторами. Джерелознавча активність свідомого й відповідального дослідника, який прагне наблизитися до об'єктивності (що апіорі неможливо досягти цілком), завжди мусить супроводжуватися історико-епістемологічною саморефлексією.

Радянське джерелознавство розглядало історичне джерело як об'єкт, створений людиною на основі особистих, суб'єктивних образів реального, об'єктивного світу і розуміло під джерелом усе, що безпосередньо відображає і втілює в собі історичний процес і надає можливість вивчати минуле людського суспільства. Проте тоталітарний режим жорстко втручався у діяльність джерелознавців, вказуючи їм ідеологічні напрями розвитку. Тому лунали звинувачення попереднього покоління істориків у буржуазному націоналізмі, фальсифікаціях минулого та невідповідності новій ідеології з обов'язковим цитуванням класиків марксизму-ленінізму та вищого партійного керівництва СРСР. Й. Сталін неодноразово гостро критикував дослідницьку

методику науковців XIX – початку XX ст., зокрема в листі до редакції журналу «Пролетарська революція» назвав прихильників документального пояснення історії більшовицької партії «безнадійними бюрократами» та «архівними пацюками», таким чином заперечив головні принципи дослідницької роботи істориків: культ об'єктивності та пояснення історичного факту вірогідними джерелами.

Радянські автори закидали зарубіжним науковцям початку XX ст. недостатньо глибокий аналіз історичних джерел та відсутність їх «класового» розуміння. Головними недоліками буржуазного «історіописання» визначали фактографізм та відмову від узагальнень: «Для історичної науки епохи імперіалізму характерно посилення тенденцій до фактографічності і дрібнотем'я, до перебільшення обережності у висновках та узагальненнях, а інколи і до відмови від всяких загальних схем історичного процесу, від всяких широких концепцій».

В УРСР свідченням розробки джерелознавчого напряму став збірник «Історичні джерела та їх використання» (1964-1972 рр., 7 випусків, опубліковано 151 статтю). До складу його редколегії входили відомі українські радянські історики й джерелознавці: Ф. Шевченко, І. Бутич, А. Катренко, В. Скорина, І. Гуржій, а відповідальним редактором останнього випуску став В. Сарбей. Автори статей так чи інакше торкалися проблем визначення специфічних термінів, понять і категорій історичних дисциплін, класифікації різних груп, типів і видів джерел, методики й технології дослідження накопичених джерельних комплексів. Припинили видавати збірник через розгортання антиукраїнських акцій «маланчуківщини».

Особливу думку щодо взаємодії у межах тріадної системи «автор – текст – дослідник» висловив український джерелознавець Ю. Святець. Він вказує, що на сучасному етапі пізнання, тобто здобуття знань про минуле, – це процес комунікації двох об'єктів, один з яких є випромінювачем або «джерелом» інформації, а інший – її приймачем (споживачем, реципієнтом). Між парою агентів комунікації присутнє середовище (канал), яким передається (трансляється) інформація від «донора» до «реципієнта». У цьому середовищі інформація передається на певному носіїві (трансляторі). Історики здавна ототожнюють такі транслятори інформації з історичними джерелами. Однак, вважає Ю. Святець, їх ніяк не можна вважати джерелом (історичних) даних у традиційному розумінні, оскільки за логікою вони є посередниками (фактично засобом трансферу) між реальним джерелом (генератором – історичною дійсністю) та споживачем (детектором) інформації. Тобто з багатовимірного інформаційного потоку, що оточує сучасну лю-

дину (разом з тим й історика), професіонал-споживач «виловлює» саме той діапазон сигналів, який забезпечує йому ухвалення адекватного рішення для подальших дій і формування відповідних уявлень про сутність явищ і процесів. Процес сприйняття належної інформації реалізується завдяки певній фільтрації, просіюванню її часток крізь прагматичне сито «Корисно».

Звідси випливає проблемне питання: якщо документ – це джерело інформації про події та явища минулого, то що дає нам підстави стверджувати, що минуле було саме таким, як воно закарбувалося в «тексті» безвідносно до того, хто або що є його «автором»? У зв'язку з цим правдивість та достовірність – це властивість не «джерела», а тест на чистоту «сумління» його «автора». Як результат, класичне поняття «історичне джерело» сьогодні, в умовах інформаційного суспільства, не дає надійного ключа до розуміння того, як же вивчати минуле. Більше того, немає можливості стверджувати про високий рівень надійності (достовірності) такого ключа. Зазвичай надійність забезпечується статистикою: чим більше істориків (експертів) погоджується з певною концепцією, то більшої вагомості вона набуває, а відтак зростає не кількість тих, хто її справді розділяє, а тих, хто її боронить від альтернативних концепцій. Ю. Святець наголошує, що таким чином «експертиза» джерел на справжність зводиться до процедури, яка не має нічого спільного з доказовою базою, а вся дискусія зводиться до питання віри (чи наявних аргументів достатньо, щоб повірити в справжність?) і статистичного підтвердження довіри (чи всіх переконує така аргументація?).

Зважаючи на окреслене дискусійне поле, вельми актуальним завданням для професійних дослідників є вивчення особливостей і оволодіння методами й підходами трактування й оцінки історичного джерела.

Предметом поданого навчального курсу лекцій є закономірності утворення джерел з історії країн Європи та Америки нового і новітнього часу, відображення в них реального історичного процесу, ознайомлення з практикою використання джерел у спеціальних дослідженнях з проблем всесвітньої історії.

Основними завданнями курсу є:

- 1) аналіз етапів розвитку історичного джерелознавства як особливого методу пізнання реального світу в історичній думці країн Європи та Америки;

- 2) ознайомлення із закономірностями утворення історичних джерел різних типів та видів;

- 3) характеристика окремих груп історичних джерел з нової та новітньої історії країн Європи та Америки;

4) визначення інформаційної цінності та значення для науки різних типів і видів джерел;

5) роз'яснення структури історичної критики джерел та ознайомлення з її методикою;

6) аналіз головних прийомів і методів використання джерел у конкретних історичних дослідженнях, тобто дослідницька процедура, яку виконує фахівець у вивченні тієї чи іншої наукової проблеми;

7) удосконалення умінь працювати з різними видами джерел, закріплення практичних навичок їх аналізу;

Зазначимо, що історичне джерелознавство є комплексною системою, в структурі якої науковці виділяють теоретичне джерелознавство та джерелознавчу практику. Оригінальний підхід до структури джерелознавства запропонував український науковець Я. Варшавчик:

1) логічний – теорія, методологія, методика та практика джерелознавства;

2) предметний – джерелознавство окремих історичних наук, проблем науки, сфер суспільного життя, окремих регіонів чи груп джерел;

3) функціональний – основні стадії роботи з джерелами: пошук та виявлення джерел, відбір джерел та їхня класифікація, джерелознавча критика, введення джерел до наукового обігу;

4) субдисциплінарний – розкриває зв'язки джерелознавства з великою групою дисциплін спеціального призначення (дипломатика, палеографія, сфрагістика, геральдика, археографія, нумізматика тощо). Матеріал джерела слугує для історика своєрідною «сировиною», якій необхідно надати спеціальну складну обробку. Насамперед потрібно вилучити актуальну інформацію, оцінити її якість, повноту, ступінь достовірності. Оскільки джерелознавство вивчає пам'ятки різноманітного характеру, то воно не може обійтися без допомоги вказаних спеціальних дисциплін.

Важливим є групування джерел за рівнем їх наближеності до подій і фактів, котрі вони відображають. За цією ознакою їх ділять на історичні залишки (рештки) та історичні традиції. Історичні залишки (рештки) – це пам'ятки матеріальної і духовної культури, що виникли у процесі розвитку самих подій. Вони ніби були «учасниками» цих подій. У плані наративних джерел – це різноманітні законодавчі та нормативні документи, акти, грамоти, універсали, службові листування, інформаційні матеріали, що були певною базою ухвалення міжнародних організацій, урядових установ, реалізації законів і рішень, які свого часу відігравали функціонально-правову роль, впливали або продовжують впливати на перебіг подій. Здебільшого істо-

ричні залишки не створювались спеціально як джерела для використання їх у майбутньому в науковій роботі, а були предметом службової або приватної діяльності людей.

Історичні традиції – це пам'ятки минулого, що склалися на основі вражень їхніх авторів від подій, прямого впливу на ці події вони, як правило, не мали. Йдеться про безпосереднє відображення подій їх учасником або свідком, наближене в часі. Це спогади, щоденники, дорожні нотатки, інформаційні жанри періодики тощо.

Іноді одна й та ж пам'ятка може виступати і в ролі залишків, і в ролі традицій, наприклад, мемуари У. Черчилля та Ш. де Голля про Другу світову війну. На перший погляд, це – історична традиція, оскільки вони віддалені в часі від реальних подій і не мали реального впливу на ці події. Водночас їх автори були ключовими учасниками та свідками подій, тому їх відомості можна вважати ще й історичними залишками.

1.2. Початки джерелознавчих процедур

Елементи джерелознавчої критики використаних матеріалів є вже в працях античних авторів-істориків – Геродота, Фукідіда, Тіта Лівія, Тацита. Якщо Геродота вважають «батьком історії», то Фукідіда – «батьком джерелознавства», оскільки його «Історія» ґрунтується на багатьох джерельних документах – договорах, деклараціях, законах, листах, власних спостереженнях. Щоправда, інколи автор створював фіктивні промови учасників Пелопоннеської війни, а потім аналізував їх.

В епоху середньовіччя джерелознавча діяльність гальмується, адже теологічний світогляд в історіописанні не допускав критичного мислення. Середньовічні історики користувалися будь-яким письмовим текстом та будь-яким усним висловлюванням як джерелами, якщо вони довіряли авторитету того, від кого виходили ці текст або висловлювання. Довіра до особи або установи, від яких виходили подібні висловлювання, зумовлювали ставлення істориків до цих висловів. Авторитет не підлягав критичній перевірці. Історик у такому випадку запозичував у авторитетної особи або установи не тільки відомості про події та явища минулого, а й перспективу бачення цих подій чи явища.

Вагомим поштовхом до відновлення критики джерел стала діяльність італійських істориків-гуманістів. Зокрема, Лоренцо Валла в трактаті «Про хибний і видуманий дар Костянтина» (1440 р.) довів, що так званий «Дар Костянтина», – акт, що надавав римському папі цивільну світську владу, є фальшивкою, складеною не в часи імператора Костянтина (IV ст. н.е.), а підготовленою на 400 років пізніше в папській канцелярії. Це викриття позбавляло папство юридичної ос-

нови для претензій на світську владу. Л. Валла виявив це на основі історико-філологічного аналізу тексту, що продемонстрував невідповідність термінології часам Костянтина. Переслідуваний інквізицією, Валла піддався заочному засудженню, адже перебував під захистом неаполітанського короля Альфонса V Арагонського. Він продовжував власні філологічні студії, критично переглянув один із начебто листів Христа, викривши його фальшування, а також низку документів щодо корисності чернечого життя, що викликало обурення вірян і чернецтва. Лоренцо Валла відкрито насміхався навіть над творами Св. Августина, залишаючись при цьому віруючим католиком. Італійський мислитель-гуманіст став одним із символів Реформації і його навіть називали «попередником Лютера».

Вивченням джерел у XVII ст. займалися католицькі ченці бенедиктинського та єзуїтського орденів, яких називали «ерудитами», оскільки їх робота вимагала великої ерудиції. У 1619 р. в Ордені бенедиктинців була створена Конгрегація св. Мавра (учень св. Бенедикта), одним із завдань якої було переписування (копіювання) текстів і джерелознавча робота. Мавристи збирали, коментували та публікували давні тексти – Життя святих та манускрипти з історії чернечих орденів, історію церкви, історію окремих регіонів, держав, областей. Важливою заслугою ерудитів була розробка елементів історичної критики, в першу чергу, критики походження джерел, відмінності оригіналів від підрбок, встановлення часу і місця створення джерела.

Мавристи підготували видання, головним чином, за рукописами творів Афанасія Олександрійського, Григорія Богослова, Кирила Єрусалимського, Івана Золотоустого, бл. Августина, Лева Великого, Григорія Двоєслова. Вони видали чимало пам'яток і творів періоду стародавньої історії Греції і Риму та середньовічної історії Візантії та Західної Європи. Часто застосовували принцип поділу праці: один збирав матеріал, інший систематизував його, третій обробляв, четвертий готував до друку, а п'ятий спостерігав за друкуванням і коригував видання. Вони виробили правила встановлення автентичності місця і часу складання документа, поклали початок палеографії, дипломатиці. Активну публікаційну діяльність розгорнула Конгрегація св. Мавра в Сен-Жерменському аббатстві. Серед мавристів вирізнявся Р. Симон, який у «Критичній історії Старого заповіту» (1678 р.) описав прийоми виявлення стародавніх складових частин тексту.

Іншим осередком була конгрегація єзуїтів-болландистів з Антверпена на чолі з Жаном Болландом. Болландисти започаткували видання праці «Діяння святих» (лат. *Acta Sanctorum*). У 1643-1658 рр. поба-

чило світ п'ять томів праці, а до кінця XVIII ст. вийшло ще 53 томи житій християнських святих, які публікували в Антверпені. Ідея належала бельгійському єзуїту Герберту Росвейду, який вдавався до критичного методу: тексти публікувалися за компаративним принципом зі всіх відомих тогочасних джерел і забезпечувалися редакторськими вступами та коментарями.

Ж. Мобільон у творі «Шість книг про справу дипломатики» (1681 р.) виклав основи палеографії, дипломатики, хронології та сфрагістики – власне технік джерелознавчого аналізу. Б. Спіноза в «Богословсько-політичному трактаті» проаналізував не автентичність джерел, а істинність його змісту.

Критика достовірності історичних джерел займає важливе місце в діяльності представників Просвітництва. Зокрема, французький просвітник Вольтер довів легендарність окремих повідомлень священних книг. Помітний внесок здійснили й інші автори знаменитої «Енциклопедії» – Дідро, Д'Аламбер. Вони значно розширили саме поняття джерела в таких статтях як «факт», «достовірність», «критика», «історія». Відійшли від середньовічних догм, які вважали авторитет писемних джерел незаперечним. Дідро вперше здійснив спробу поділити історичні факти на три класи: божественні діяння, явища природи, дії людей.

Зауважимо, що джерелознавчі дисципліни запроваджуються у навчальний процес. Так, у Києво-Могилянській академії Ф. Прокопович вів курс історії з використанням широкого кола джерел. Зокрема в розділі «Про мету писання історії та про листи» свого курсу «Про риторичне мистецтво» він використав значну кількість джерел (твори античних авторів, Григорія Богословського, Августина Аврелія, Лукіана, звертався до польських хронік). Усю цю літературу рекомендували студентам академії, яка мала унікальну бібліотеку для самостійного опрацювання.

Яскравим прикладом становлення наукової джерелознавчої критики є ініціатива німецького дослідника, члена Петербурзької академії наук А. Шльоцера. Він у процесі дослідження «Повісті минулих літ» запропонував провести «очищення Нестора». Дослідник вважав, що матеріали літопису були кілька разів переписані і кожен з редакторів вносив свої правки. Відтак, Шльоцер прагнув відновити оригінальний текст. Він запропонував такі етапи роботи з документами: 1) нижча критика, або мала критика, критика слів, тобто встановлення того, що дійсно належить даному автору, а що привнесено переписувачами і доповнювачами; 2) лексичне, граматичне та історичне тлумачення тексту; 3) вища критика, або критика справ, тобто перевірка достовірності висвітлення подій у літописах.

1.3. Становлення позитивістського джерелознавства

Як самостійна дисципліна історичне джерелознавство інституювалася на початку XIX ст. Важливе місце в розробці теорії та практики джерелознавства займає французька школа «Великих істориків» першої половини XIX ст. Її представники Т'єрі, Гізо, Мін'є звернулися до ґрунтового вивчення масиву середньовічних джерел. Зокрема Гізо розрізняв критику фактичну, текстологічну і логічну. Йому належить знаменитий вислів про те, що ніщо так не фальсифікує історію як логіка, оскільки факти самі по собі ще не складають історії, а в самого історика досить часто виникають мотиви для підтасовування фактів.

У першій половині XIX ст. на зміну терміну «залишки», яким означували джерельну базу історіописання, ввели термін «історичне джерело». У добу романтизму актуалізується джерелознавча дискусія про те, чи, з одного боку, визнавати свідчення про минуле лише «непрозорими», коли джерело є до кінця непрочитуваним, чи, згідно з думкою тогочасного історика М. Каченовського, схилитися до ідеї його цілковитої закритості, що надає широкий простір для можливого фальшування. Спираючись на досвід А. Шльоцера, М. Каченовський підкреслив потребу зовнішньої та внутрішньої критики (перехід від «нижчої» до «вищої» критики) історичного джерела, впровадження історико-філологічного та порівняльно-історичного методів до тодішніх дослідницьких практик.

Найбільшим фахівцем у застосуванні історико-філологічного методу роботи з джерелами вважається німецький філолог Ф. Вольф. Він проаналізував тексти «Іліади» та «Одісеї» і висунув гіпотезу, що вони були результатом колективної творчості. Завдяки його дослідницьким зусиллям сьогодні ми маємо уявлення про приватне та державне життя давніх греків і римлян. Німецький історик Б. Нібур у праці «Римська історія», спираючись на історичні свідчення сучасників, довів легендарність древньої історії Риму. Критику та інтерпретацію давніх державних актів здійснював засновник історичної школи права німецький юрист Ф. Савіньї. Науково-критичне вивчення текстів Нового Заповіту і раннього християнства продовжив німецький протестантський теолог Ф. Баур. Серед французьких істориків особливий інтерес до критики джерел у цей час виявляв історик-медієвіст П. Дону, який уперше розробив класифікацію документів національних архівів.

Західноєвропейські романтики визначали світ як потенційно складний, а його домінувальними ознаками бачили двозначність, таємничість, неосяжність, тому для людини у відносинах з цим світом складних речей і об'єктів більш властивим є стан нерозуміння, ніж ро-

зуміння. Німецький теолог і філософ Ф. Шлайєрмахер стверджував, що загальна герменевтика повинна виходити з того, що samozрозумілим є не розуміння, а нерозуміння, і що саме «бажання і пошуки» розуміння є справжньою проблемою мистецтва тлумачення. Для цього інтелектуала розуміння завжди є проблематичним, тобто проблема розуміння завжди існує в суспільно-історичному житті людини. Свою концепцію вчення про герменевтику та критику він розкрив у творі «Про герменевтику і критику, особливо щодо Нового Заповіту». Перше він визначив як «мистецтво розуміти чужу мову», причому розрізняв тлумачення граматичне (текстологічне) та психологічне. Особливо цікавим є другий компонент, який полягав у тому, щоб зрозуміти комплекс думок автора. Ф. Шлайєрмахер зазначав, що завдання критики постають перед дослідником насамперед тоді, коли він помічає, що в джерелі є «щось таке, чого там не повинно бути», тобто коли виникають підозри про помилки в джерелі. Розвиваючи думку, дослідник розрізняв помилки в джерелі механічні (помилки під час переписування тексту) та помилки навмисні, що свідомо вводяться автором – переписувачем джерела.

Провідником групи дослідників, які оголосили своїм завданням опертися на джерела, був професор Берлінського університету, засновник німецької школи класичної історії Леопольд фон Ранке. Він, його учні та послідовники ввели в науковий обіг чисельні архівні матеріали. Основним своїм завданням вони вбачали фіксацію історичних фактів, що містяться в «першоджерелах» або первинних джерелах – створених очевидцями або сучасниками подій (на відміну від джерел, створених пізнішими поколіннями). Основну увагу приділяли зовнішній критиці джерел. Як протест проти моралізуючої історії та історії на політичне замовлення, Л. Ранке висунув гасло «писання історії так, як вона відбувалася насправді». Його праці з політичної історії XVI-XVIII ст. заклали основу для позитивістського сприйняття історичного процесу та завдання історика. Створена в 1884 р. Американська історична асоціація на установчому з'їзді проголосила ідеї Ранке каноном для американської історіографії.

Зазначимо, що Л. Ранке відстоював статус «унікальності» історичних подій, а тому не звертав уваги на віднайдення порівнянь, причин і наслідків в історичному процесі. У його баченні історії теж переважав провіденціоналізм – трактування історії як Божого провидіння. Досліджуючи архівні аннали давніх німецьких імператорів, Л. Ранке звертався лише до зовнішньополітичного аспекту та придворного життя, власне чому був присвячений зміст даних документів. Отже, з історичного аналізу виключалися економічні, соціальні, культурні питання.

У першій половині XIX ст. активізувалася видавнича й організа-

ційна діяльність, які робили доступними джерела для дослідників. Одна з ініціатив пов'язана із виданням історичних джерел з німецької історії. Колишній глава прусського уряду фон Штайн, який у 1815 р. відійшов від політичного життя, а в 1819 р. створив Товариство вивчення давньогерманської історії. Його діяльність спрямовувалася на вивчення документів та науково-критичну публікацію джерел середньовічної історії Німеччини. У 1826 р. була започаткована видавнича серія «Пам'ятки німецької історії», яка видається донині. Документи публікували за групами: «письменники» (життя, хроніки, аннали, історії, трактати); «закони» («Правди», капітулярії, постанови церковних соборів); «дипломатичні документи»; «листи»; «давнини» (Середньовічна латиномовна поезія, некрологи, поминальні книги). Безпосередню участь у виданні брав також історик і бібліограф Г. Вайц (з 1875 р. – головний редактор видання). У 1830 р. він ініціював створення бібліографічного збірника-зводу джерелознавчих робіт у систематичному порядку «Джерелознавство німецької історії». Так було започатковано термін «джерелознавство». На думку сучасного українського джерелознавця Г. Папакіна, термін «вивчення джерел», що є калькою з німецької «Quellenkunde», вперше використав у 1830-х рр. німецький історик, філолог і політик Ф.К. Дальман у назві невеликої довідкової праці. У тому конкретному випадку йшлося про перелік джерельних публікацій з історії Німеччини, ранжованих за певними ознаками.

Удосконалення методики історичних досліджень окреслило проблему систематизації й уніфікації архівів. У 1821 р. у Парижі була створена Школа Хартій, метою якої була підготовка архівістів і бібліотекарів, спеціалістів для роботи з величезним масивом документів з історії середньовічної Франції. Тут викладали палеографію, дипломатику та інші допоміжні історичні дисципліни. З 1846 р. кадри архівістів формувалися з випускників цієї школи, а з 1850 р. ця вимога стала обов'язковою. Подібні навчальні заклади створювалися в інших європейських країнах. У 1854 р. у Відні фон Зіккель заснував Інститут австрійських історичних досліджень, у 1856 р. у Мадриді відкрили школу дипломатики під егідою Академії наук, у 1857 р. створено школу дипломатики і палеографії у Флоренції.

Середина – друга половина XIX ст. стали «зоряним часом» позитивізму, прихильники якого підняли авторитет фактографії, вибудували чітку схему критики джерела, утвердили значення точних методів дослідження. Шляхом скрупульозного аналізу і критики джерел вони намагалися поставити історію на рівень точної науки, подібної до природничих. Своє завдання історики-позитивісти бачили у кропіт-

кому зборі фактів, які «мають говорити самі за себе». Історики працювали в цілковитій впевненості, що якщо джерела є автентичними, то дані, що в них містяться, теж цілком достовірні.

Під впливом позитивізму склався культ письмового документу як єдиної достовірної історичної основи. Професори Паризького університету П'єнто та Гравітц зазначали, що «починає переважати документальний дух, прагнення до точності як необхідного технічного аспекту роботи історика». Англійський історик Карр з цього приводу зауважував: «Документи були ковчегом заповіту в храмі фактів. Визнавалося лише те, що підтверджувалося документами». До теоретичних узагальнень позитивісти ставилися скептично, вважаючи, що будь-яке наукове узагальнення не може претендувати на цілковиту достовірність, а завданням історичної науки є не з'ясовувати причини і суть явища, а лише спостерігати й описувати його.

Позитивізм сформував джерелознавство як галузь історичної науки зі своїм предметом та специфічними методами дослідження. Це знайшло відображення в низці фундаментальних праць. У 1868 р. видано працю професора Берлінського університету Дж. Г. Дройзена «Основи історичної науки», окремі розділи якої були присвячені класифікації і критичному аналізу джерел. В основу класифікації автор поклав принцип співвідношення джерела та факту. Ті з відомостей, що дійшли до нас безпосередньо – це «історичні залишки», тобто первинні джерела; ті, що відомі зі свідчень інших джерел або пізніших поколінь – «історичні перекази» тобто вторинні джерела. Дройзен, міркуючи про пізнання історичної дійсності завдяки документам, доводить надзвичайну важливість розуміння як найбільшого завдання історика. Сприйняти і зрозуміти зміст документа, його автора, «занурених» у свою епоху, належних певним культурі, суспільству, державі, означало зуміти розкрити «інше, не-своє». Але і для цього автора був характерний провіденціалізм: «З історії ми вчимося розуміти Бога і тільки з Ним ми можемо розуміти історію».

Е. Бернгайм у «Підручнику історичних методів» обґрунтував, що в роботі з «історичними залишками» слід спершу перевірити їх автентичність (у першу чергу параметри місця, часу створення, авторства). Під час перевірки свідчень у історичних переказах необхідно найбільшу увагу зосередити на логічно-змістовому аналізі інформації, яку вони містять. Він розробив класифікацію джерел, на яку спирався у свій джерелознавчий діяльності український фахівець І. Крип'якевич.

Таким чином, Дж.-Г. Дройзен і Е. Бернгайм запровадили в практику джерелознавства зовнішню та внутрішню критику джерела, за-

пропонували методику історичного дослідження джерел з поділом його на 4 етапи: 1) евристика – віднайдення джерела, з'ясування його унікальності та неповторності; 2) зовнішня критика джерела; 3) тлумачення або внутрішня критика (визначення ролі і зв'язку фактів); 4) історичний виклад або «дослідницька реконструкція» у науковій праці.

Англійський історик Е. Фрімен у праці «Методи історичного дослідження» (1886 р.) найбільше уваги звернув на політичний аспект історичного процесу. Він окреслив коло допоміжних для історії дисциплін (куди включив також геологію, філологію, право), поділив джерела на документальні пам'ятки та оповідні тексти.

Найбільш яскравим втіленням позитивістського підходу щодо предмета та завдань джерелознавства є праця французьких істориків Ш. Ланглуа та Ш. Сеньобоса «Вступ до вивчення історії» (1898 р.). Вона відповідала завданням нової гуманітарної освіти у Франції, метою якої була підготовка молодих учених до проведення оригінальних досліджень наукового характеру. За концепцією Ланглуа і Сеньобоса, в історичному пізнанні джерела є три етапи:

1) попередній збір даних – віднайдення і збір документів, їхня технічна обробка із залученням методики допоміжних історичних дисциплін;

2) «аналітичні процеси» – зовнішня (підготовча) критика та внутрішня (тлумачення), критика достовірності джерела. Головним критерієм останньої є судження про точність і правдивість автора документа;

3) «синтетичні процеси» – окремі джерельні факти систематизують, здійснюють історичну побудову, тобто виклад ідей дослідника.

Єдиним джерелом знань про історію французькі вчені вважали документ: «Історія є не що інше, як використання документів, причому збереження і втрата документу є справою випадку, а тому випадок відіграє ключову роль у складанні історії... історію вивчають за допомогою текстів... історія пишеться за джерелами, в якій вони – сліди, залишені думками і діями інших людей».

У книзі «Історичний метод у застосуванні до соціальних наук» (1901 р.) Ш. Сеньобос розмежовує рукописний і друкований документи. Процедuru його аналізу визначає у таких етапах: 1) почерк автора документа (палеографічний аспект); 2) вибір автором знаків для кодування інформації; 3) передача інформації через мовний код; 4) надання завершеності змісту повідомлення; 5) втілення мети фіксації інформації (прагматичний); 6) слідування канонам концепції документа як джерела інформації; 7) володіння необхідним обсягом інформації для її об'єктивного представлення в документі.

Ш. Сеньобос торкнувся основних критеріїв атрибуції документа, а

саме – географія, походження, авторство, час і обставини створення. Він підкреслював, що документ є результатом вияву суб'єктивних і об'єктивних сприйняття, розуміння, тлумачення і трансляції інформації. Має застосовуватися критика правдивості – усвідомлених і неусвідомлених намірів автора, а також критика точності – умисного й мимохідь авторського спотворення інформації. Визнаючи документ породженням суспільства, науковець розглядає впливи соціуму на його форму і зміст: 1) матеріальні умови; 2) «інтелектуальні звички» (мова, письмо, мистецтво, релігія, мораль, науки); 3) «звички матеріальні, проте необов'язкові» (звичаї матеріального, приватного життя, економіка); 4) соціальні інститути (власність і спадщина, сім'я, виховання, соціальні класи); 5) політичні заклади (уряд, церква, місцеве управління); 6) взаємини вищих соціальних груп (внутрішні, зовнішні).

Важливим етапом становлення джерелознавства як напряму історичної науки в XIX ст. стали дискусії щодо автентичності пам'яток середньовічного епосу. Зокрема, дискусії щодо справжності чеських фольклорних творів – Краледворського та Зеленогорського рукописів. В академічному науковому світі сформувалася думка, що рукописи були фальсифікатом. Таку позицію зайняв і відомий лідер чеського національного руху професор Т.Г. Масарик, для якого наукова об'єктивність була важливішою, ніж символіка чеського національного відродження (патріотична ідея не може ґрунтуватися на брехні). І. Срезневський вважав пам'ятки оригінальними й осуджував звинувачення авторів рукописів у фальсифікації, але він «першим в українській і російській славистиці намагався захистити рукописи не загальними фразами, а науковими доказами, хоча вони були досить хиткими навіть для свого часу». І. Костомаров першим переклав українською мовою окремі вірші Краледворського рукопису, однак оцінював його крізь призму своїх романтичних методологічних поглядів та слов'янофільських ідей і тому не визнавав фальшивості пам'ятки. Натомість О. Котляревський підтримав критичну думку про «повну відсутність у ній літературних ознак давнини, що полягали головним чином у чистоті стилю, який там замінено штучною сентиментальністю».

Відсутність оригінального списку давньоруської літературної пам'ятки «Слова о полку Ігоревім» анонімного автора зумовила появу скептичної версії про те, що вона є пізнішим фальсифікатом. З цим не погодився сучасний український історик Л. Войтович, який обґрунтував це, зокрема, згадкою у «Слові...» «харалужних мечів», що виготовлялися металургами-зброярами в поселенні Харалуг на Волині (де були поклади якісної руди). Станом на кінець XVIII ст. потенційний

фальсифікатор «Слова...» не міг знати про цей факт, адже видобуток і обробка заліза у тій місцевості припинилися задовго до цього.

Концепцію джерелознавчого аналізу розробляли також науковці Російської імперії. А. Шахматов, досліджуючи «Повість минулих літ», працював над проблемою ставлення авторів до історичного матеріалу, висунув гіпотезу про політичну заангажованість літописців. В. Ключевський, вивчаючи «житійну» літературу, виявив характерні риси «житійних» творів як особливого виду джерела, розкрив специфіку відображення в них соціальних фактів, докладно розглянув питання достовірності свідчень у цих джерелах. В. Ключевський створив особливий напрям джерелознавчого дослідження – комплексний аналіз великої групи творів одного виду. У ньому виявляється зв'язок авторства і призначення джерела, стилізація образу того чи іншого діяча. Досліджуючи записки сучасників про політичні події «Смутного часу» (початок XVII ст.) у Росії, В. Ключевський довів, що вони не завжди достовірні з точки зору фактів і подій, але чітко подають картину соціально-психологічної атмосфери доби, ставлення до подій сучасників.

Значний внесок у розвиток методології джерелознавства здійснив О. Лаппо-Данилевський, який був переконаний, що безпосередньому сприйняттю доступна лише незначна частина дійсності, а більшість ми засвоюємо через чийсь спостереження, оцінки, спогади. Тому для нього джерело – це насамперед продукт людської творчості. Феномен людської особистості реалізується у творі, і тому історичне джерело – це реалізований продукт людської психіки. Сукупність таких творів дає можливість вивчити історія людства не як абстрактну соціологічну схему, а як прояви неповторної духовної культури. Тому головне завдання для дослідника – з'ясувати суть документу як явища культури певної епохи. Отже, відбувається історична реконструкція епохи, здійснюється «історична побудова» документа. Фактично ідеї О. Лаппо-Данилевського були відходом від панувальної схеми позитивізму і провісником нового підходу до аналізу джерел.

Отже, позитивістська школа поставила аналіз джерел на наукову основу. Оповідна історія, близька до художньої літератури, відходить у минуле, а на перший план висувається наукове дослідження з претензіями розкрити всесвітній історичний процес.

1.4. Модерністська концепція джерелознавства. Проблеми та перспективи на сучасному етапі

На межі XIX-XX ст. лунає все гучніша критика позитивізму. Об'єктивність такого підходу була поставлена під сумнів тими, хто

вважав, що документ, навіть автентичний, є не що інше, як лише один з аспектів фактичної дійсності і цілком не збігається з нею, сам по собі він часто суб'єктивний, а головне – вибір вибір документа та його тлумачення залежить від особистості історика. Німецький філософ Ф. Ніцше з цього приводу зауважував: «Ви стаєте адвокатами диявола саме тому, що робите з факту ідола». Критиці піддавалися також такі аспекти позитивізму як вузькість проблематики, слабкість теоретичного мислення, зведення завдань дослідження до фактографізму і опису, штучне обмеження кола джерел, спрощення уявлень про співвідношення джерела та історичного факту.

Видатні мислителі ХХ ст. М. Фуко, Г. Вайт, Г.-Г. Гадамер та інші переконливо спростовували можливість з'ясувати історію такою, «якою вона була», оскільки всі тексти, зокрема й історичні текстові документи, дають нам опосередковану версію історичної реальності. Криза «старого історизму» стала очевидною, зокрема застарілою бачилася схема описової (фактично «безпроблемної») парламентсько-політичної історії. На перше місце виходять інтерпретація фактів, теоретичні узагальнення, творення історико-соціологічних схем. Історичні особистості відходять на другий план у порівнянні з вивченням історії суспільства та масових явищ в історичному процесі.

Представники неокантіанських ідей (В. Віндельбанд, В. Дільтей, Г. Зіммель, Г. Ріккерт) заявили про суб'єктивність історичного і соціального життя, важливість «відчутти» індивідуальні та неповторні особливості кожної культурно-історичної епохи, дешифрувати знаково-символічні прояви людської діяльності. У центрі уваги неокантіанців опинилася логіка історичного дослідження, спосіб мислення науковця, індивідуалізуючий метод вивчення, інтерпретація, тлумачення історичних джерел як «зовнішніх документів», у яких втілилися внутрішні «психічні» явища.

Концептуально-теоретичну базу нового напрямку сформували французькі історики-медієвісти Л. Февр та М. Блок. У 1929 р. вони заснували журнал «Аннали», назва якого стала позначати модерні підходи. Методика одержання та аналізу джерельної інформації, на переконання М. Блока, повинна була розвиватися за допомогою методичних засад інших наук, передусім математичних, а Л. Февр доводив можливість «розкриття нераціональних чинників творення тексту історичного джерела завдяки методам, суміжних з історією соціальних наук, здатних «вилучати» приховану в джерелах інформацію».

Така методологія роботи з джерелами була продовжена і розвинута наступним поколінням анналістів на чолі з Ф. Броделем. Пріори-

тетного значення для дослідників набуло вивчення соціальних структур, що супроводжувалося введенням до наукового обігу нових видів масових джерел. Квантифікація історичної інформації, її математизація та вимірювання активно засвоювалися представниками нового покоління «школи Анналів».

Подальше дослідження історичних джерел було продовжено третім поколінням школи «Анналів». Е. ле Руа Лядюрі, Ж. ле Гофф, М. Ферро, Ж. Дюбі продемонстрували «нову техніку історії», засновану на скрупульозному вивченні історичних документів і методиці реконструювання історичної дійсності. Документ розцінювався як творення мови, що ввібрала «поліісторичну всеохопність», і представляє собою парадигму «людських можливостей та *sine qua non* усієї актуальної праці і поведінки, накопичених як людська культура».

У центрі джерелознавчої концепції школи «Анналів» сам дослідник – думаючий, який ставить проблемні питання, заповнює «білі плями» в свідченнях джерел інтуїтивним осягненням. При такому підході джерела виступають у більш активній ролі, а сам дослідник інтенсивно налагоджує міждисциплінарні контакти (із соціологією, психологією, політологією). Пріоритет об'єкта замінювався пріоритетом суб'єкта. В есе Л. Февра «Суд совісті історії та історика» йде мова про те, що зв'язок джерела та історії – центральна ідея позитивістів – неможливий у процесі вивчення давньої історії людства.

На відміну від позитивістської формули, що без джерела немає історії, нове бачення стверджувало, що немає історії без історика. Окремою проблемою стало те, що позитивісти вважали історичну «дистанцію» необхідною умовою об'єктивного висвітлення подій. На початку ХХ ст. ця формула виявилася застарілою, адже дослідники часто бралися за соціально-політичну проблематику недавнього минулого.

З'явилася потреба критичного аналізу джерел новітнього часу, адже в ХХ ст. продовжують зростати обсяги доступних дослідникам документальних джерел. Зокрема, у Німеччині центрами дослідження документів стали Інститут сучасної історії (1947 р.), Союз істориків Німеччини (з 1893 по 1949 – Союз німецьких істориків), Товариство імені Л. фон Ранке (1950 р.), Берлінський документальний центр (1949 р.), Марбурзька архівна школа (1949 р.). Важливе значення мали принципи експертизи цінності документа, сформульовані німецьким архівістом Г. Боомсом. Він вказував, що архівіст, по-перше, зобов'язаний добре орієнтуватися в історії самої установи, розуміти її місце і роль у житті суспільства, бути обізнаним із життям особи, коли йдеться про особовий фонд чи документи особового походження. По-друге, на дум-

ку Г. Боомса, проводити експертизу варто з урахуванням історичності самого документа і врахування того, що міг значити цей документ на момент свого виникнення, а не з погляду поточного моменту. По-третє, експертиза повинна працювати на те, щоб зберегти інформацію максимальних обсягів за мінімізації кількості самих документів.

Особливостями студіювання документів в історичній науці Західної Європи та Америки в другій половині ХХ ст. були: 1) збільшення кількості наукових, освітніх центрів, періодичних видань, що займалися всебічним вивченням історичних документів (екстенсивні зміни); 2) поява новітніх методів джерелознавчих студіювань, передусім кліометричних; широкі міждисциплінарні інвазії наук різних спрямувань, що породжувало новітні теорії і концепції ведення тематичних досліджень (структурне джерелознавство, лінгвістика, текстологія, психогерменевтика, історична інформатика та ін.). Розширюються географічні і просторові рамки джерелознавства, що означало підвищення уваги до проявів духовної чи матеріальної культури не лише Європи та Америки. Зокрема, французький антрополог К. Леві-Стросс вивчав особливі види джерел африканської культури.

Накопичення історичних джерел призвело до того, що, за висловом Р. Колінгвуда, «цілковите використання всіх наразі вже неможливе». Він же назвав фактографічну, описову методику позитивістів «історією ножиць і клею». Вказував, що назріла необхідність теоретичного узагальнення та інтуїтивного бачення. Відтак, у діяльності послідовників Школи Анналів, зокрема у їхній джерелознавчій роботі в процесі дослідження неминучим є відбір джерел, особливо це стосується тем сучасності, коли кількість джерел практично невичерпна і для одного дослідника досягнути їх всі неможливо.

Анналісти вважають, що дослідник не повинен обмежуватися лише писемними джерелами, а використовувати всі види, яка б не була природа їхнього походження. Крім того, якщо позитивісти зосереджували увагу на подієвому боці джерела, то історія нового типу вимагала аналізу фактів, які не знайшли безпосереднього відображення у джерелах (зміни в суспільній свідомості, соціальні конфлікти тощо). Анналісти наголошують на необхідності широкої взаємодії гуманітарних і природничих наук у вивченні історичних джерел: «Різноманітність історичних свідчень майже необмежена. Усе, що говорить чи пише людина, що вона виготовляє, з чим взаємодіє – все це може дати про неї відомості». Зокрема Л. Февр закликав досліджувати людство у всій його повноті: в природно-географічному середовищі, взаємодії людей, у вивченні політичної, релігійної, соціальної проблема-

тики, суспільної психології. На основі субдисциплінарних зв'язків пропонували вивчення давньої й прадавньої історії.

Ж. Ле Гофф звертав увагу на проблематичність для традиційних істориків якісно досліджувати літературні, культурні та мистецькі джерела: «Важкі для історика ці документи. Використання більшості з них передбачає певну підготовку, технічну компетентність, якої історикові бракує. Скандальна спеціалізація університетів – у Франції, а також у більшості інших країн – не лише стоїть на заваді тому, щоб закласти основи проблемної міждисциплінарної науки, й робить майже неминучими невдачі, добрі апостоли яких, що зробили все, аби стати їй на перешкоді, згодом відверто з них же насміхаються. За такої спеціалізації нелегкі для подолання перепони ізолюють галузь історії, перешкоджаючи серйозним синхронним дослідженням».

Школа Анналів запропонувала відмовитися від «оповідної історії» на користь історії-інтерпретації. Л. Февр зазначав, що «без певної теорії, створеної попередньо, наукова робота неможлива. Постановка проблеми – це є початок і кінець історичного дослідження. Де немає проблеми – там немає історії, а лише порожні базікання та компіляція». М. Блок заявляв: «Тексти, ззовні навіть найзрозуміліші, говорять лише тоді, коли вмієш їх запитувати, тобто історичне дослідження з самого початку передбачає, що опитування ведеться в певному напрямку». Таким чином, усвідомлює це історик, чи ні, але сам теоретичний задум його праці дає орієнтири – що вивчати, як вивчати, для чого вивчати.

Конкуренція і взаємна критика позитивістів (реалістів) і послідовників Школи Анналів (модерністів) на сьогодні є звичайним явищем не лише в джерелознавстві, але й в історіографії загалом. Перші надалі удосконалюють джерелознавчу критику, великого поширення набули структурно-історичні, типологічні методи інтерпретації фактів, застосування кількісних методів обробки інформації, «біосоціальні» концепції пояснення минулого. Натомість модерністи вважають, що об'єктивність пізнання слід шукати в суб'єкті. Отже, історичність джерела, тобто наявність у ньому історичної інформації, визначає сам історик.

Підсумовуючи наявну в історичному джерелознавстві дискусію, слід наголосити, що, на думку авторів посібника, варто інтегрувати, а не антагонізувати позитивістські та модерністські погляди на роль і місце джерела в історичних дослідженнях. Дійсно, з одного боку, повнота джерельної бази прямо впливає на доказовість і вагомість дослідження. Тому добросовісний історик завжди має перейматися питанням: чи всі основні або репрезентативні джерела він використав з даної теми. Його судження будуть близькими до об'єктивних у тому ви-

падку, якщо він опрацював максимальну кількість джерел. Навпаки, якщо він робить свої висновки на базі обмежених джерел, він буде грішити суб'єктивізмом та ангажованістю. Але, з іншого боку, опис «чистих» і «голих» фактів нікому не потрібен без поєднання його з аналізом, тлумаченням і головне – виведенням певної історичної конструкції. І в цьому полягає унікальність ролі самого дослідника та створюваної ним концепції.

Як демонстративний приклад реальності такого підходу можна навести дослідницьку практику українського фахівця ранньомодерної доби В. Степанкова. Історик дотримувався засад засновника позитивізму Л. фон. Ранке про те, що завданням історика є писати так, «як власне все відбулося» та дотримуватися головного правила науково-критичного аналізу джерел: «що не зафіксовано в документі – не існує для історії». Джерельна база його докторської дисертації складає 33 фонди архівів і рукописних відділів бібліотек України, Польщі, Росії, Литви, 120 археографічних публікацій. Проте, з іншого боку, В. Степанков розробив теоретико-методологічну концепцію Української національної революції 1648-1676 рр. Причому, ця ідея зародилася у нього в 1992 р. (про це свідчить публікація з характерною назвою), а її джерельне підтвердження історик віднайшов, працюючи в польських архівах, лише наступного року. Тобто ми бачимо, як прогностичне інтуїтивне мислення історика спершу сформулювало ідею, яке в процесі дослідження підтвердилося опрацьованими джерелами, що є головною ознакою модерністського підходу, притаманного історикам перших поколінь школи «Анналів».

Глибокий аналіз стану розвитку джерелознавства як в Україні, так і за кордоном на початку ХХІ ст. здійснив відомий історик Я. Дашкевич. Головним негативним явищем визначив поверхове знання і вивчення історичних джерел. Він підкреслив, що, якщо в «традиційній» історіографії відсоток знань, здобутих безпосередньо з джерел, становить принаймні 80-90 %, то в сучасних історичних «дослідженнях» цей відсоток катастрофічно падає внаслідок заповнення значної кількості праць неперевіреними гіпотезами, а іноді навіть фантастичними вигадками, часто зміцненими твердженнями, що «так треба» (в ім'я, наприклад, національної ідеї, певної соціальної доктрини, філософського світогляду, які, самі по собі, наукою не є і не можуть бути) або «я переконаний, що було саме так». З іншого боку, джерельні відомості часто оголошуються «міфом», «стереотипом».

Я. Дашкевич рекомендував запровадити науково обґрунтовану критику джерел у повному (а не вибіркового) їх обсязі, відмовитися

від антиджерельних тенденцій, гіперкритики джерел на користь апіорних концепцій, реабілітувати повноцінне використання історичних джерел та відновити раціональне співвідношення джерельних і позаджерельних знань.

Г. Папакін підкреслює, що сьогодні розвиток джерелознавчої науки також має сучасні виклики глобального інформаційного суспільства, що призводять до справжнього «інформаційного вибуху». Очевидним став процес поступового заміщення значної частини писемних джерел електронними, що веде до нової джерелознавчої революції. У контексті парадигми поворотів маємо говорити про черговий поворот у науках про людину як соціальний феномен і суспільство, яке створила людина – це «цифровий поворот» («digital turn»). Події недавнього минулого й особливо сучасності віддзеркалено у справжньому всесвіті писемних, аудіовізуальних, віртуальних, монументальних, речових, усних, цифрових джерел. Значно трансформувався видовий репертуар джерел, що дедалі більше набирають незвичної для класичного джерелознавства форми. Це величезні за обсягом і практично неосяжні за змістом комплекси статистично-облікових джерел, різноманітна планово-звітна документація, офіційні бази даних, різноманітні реєстри (виборців, військовозобов'язаних, власників майна, платників податків, отримувачів банківських кредитів тощо). У них закодована значна інформація, практично недоступна для дослідження усталеним у минулих століттях інструментарієм історичного джерелознавства.

Із позитивів оцифрування історичних джерел відзначимо, що воно зменшує вірогідність випадкового чи навмисного пошкодження джерела, впливу світла й повітря тощо, особливо у випадку крихкості чи вразливості матеріалу документа до зовнішніх чинників. Робота з цифровими архівами можлива з будь-якої точки світу. Шведський історик Т. Нюрген зазначив, що молоде покоління істориків надає перевагу цифровим матеріалам. У рамках експерименту молоді дослідники отримали завдання написати наукові роботи із застосуванням як традиційної роботи в архівах, так і роботи з оцифрованими документами. Т. Нюрген встановив чітку кореляцію, що під час використання оцифрованих джерел учасники експерименту опрацювали більшу кількість першоджерел, аніж коли працювали зі звичайними архівами.

Поява та повсюдне поширення найсучасніших цифрових джерел поставило завданням методологічного окреслення специфіки такого виду джерел. Серед актуальних його проблем: віртуальна, а не фізична форма самого джерела, потенційна нестабільність у цифровому середовищі, легка вразливість, можливість втручання у вміст

джерела, причому часом навіть неусвідомлена, зміни форми, повна залежність від технічних засобів відтворення тощо. Як зазначає Г. Папакін, автори посібника з «цифрової історії» Д. Коген та Р. Розенцвайг у 2005 р. окреслили сім якостей електронних джерел, які позитивно впливають на працю дослідника: «компактність, доступність, гнучкість, різноманітність, маніпуляційність, інтерактивність, гіпертекстуальність (або нелінійність)». Водночас вони вели мову про п'ять небезпек або ризиків «інформаційного супергайвея»: проблеми якості, стійкості (збереження автентичності), дотримання прав автора, пасивності сприйняття, можливої дискримінації в доступі, що визначається впливом могутніх медіакорпорацій.

Цифрові джерела вимагають і нової філософії сприйняття. Адже ми маємо з ними справу лише як із зображенням на екрані нашого гаджета. Насправді ж цифрове джерело має ще інші змістові характеристики, параметри, текст і контекст. Вони відсутні на екрані. Навіть звичайний PDF-файл своїм програмним забезпеченням визначає опції навігації, редагування, розподілу документа, а не тільки самий документ. Працюючи з такими джерелами, завжди треба намагатися розуміти їх також поза екранним зображенням, як файли та файлові системи з додатковою інформацією, що не розкривається відразу.

1.5. Структура джерелознавчого аналізу

У структурі джерелознавчого аналізу (історичної критики) пропонуємо виокремити такі етапи:

1. Зовнішня (технічна) характеристика джерела. Який зовнішній вигляд джерела (збірник, книга, публікація, рукопис, елементи зображення, де, коли, ким публікований, хто редагував, структура змісту публікації тощо).

2. Історичні умови виникнення джерела. Текст документа є феноменом культури свого часу, поза яким він не може бути правильно зрозумілий та інтерпретований. Дослідник має узагальнити знання про епоху, події, суспільно-політичну атмосферу, що безпосередньо впливали на зміст джерела. Задля цього історик має звернутися до текстів інших істориків (узагальнювальні праці, монографії, статті, які розкривають історичну епоху), а також до інших видів джерел.

3. Проблема авторства джерела (для документів особового походження). Неможливо об'єктивно інтерпретувати дані види джерел, не зрозумівши його автора, не знаючи його біографії, сфери суспільної діяльності, рівня культури та освіти тощо. Побачити та зрозуміти

автора – значить побачити його сприйняття, оцінки, загалом світогляд. Зокрема Ш. Сеньобос особливу увагу надавав проблемі – наскільки можна довіряти наданій ним інформації. Можливо, у його свідченнях переважають політичні, соціальні, партійні, національні, релігійні та ін. мотиви, що впливають на рівень його об'єктивності. Окремим питанням є проблема реального авторства тих документів сучасної доби, які офіційно є продуктом колективної роботи (законодавчі, діловодні документи), але все ж в основі формування їхнього змісту є заслуги конкретних людей.

4. Обставини створення джерела. Виявлення тієї ситуації, яка вплинула на повноту і достовірність свідчень. Непоодинокими є випадки, коли автор не володіє всією інформацією, несвідомо звертається до неправдивих свідчень, цілком покладається на пам'ять. Важливим моментом є мотивація створення джерела, з якою метою це відбувається. Іноді автор навмисне подає неповну інформацію, боячись переслідування, або виправдовуючи свою поведінку в тій чи іншій ситуації.

5. Зовнішня критика тексту. Вивчення і зіставлення рукописного та виданого варіантів тексту, виправлень та змін, внесених автором або редактором. Це дозволяє краще вивчити авторський задум та динаміку творчої роботи над твором. Окрему проблему становить питання перекладу тексту на інші мови.

6. Функціонування джерела в культурі. Слід простежити, чи планували джерело до видання, чи створювали для іншої мети. Якщо документ опублікований, потрібно з'ясувати хто, де, коли, як, з якою метою це здійснив. З плином часу по-іншому може трактуватися соціальна інформація джерела, інший культурний контекст виявляє раніше непомічені ознаки і властивості у свідченнях джерел.

7. Інтерпретація джерела, метою якої є зрозуміти авторський задум творця джерела. Інтерпретація долає культурну дистанцію між читачем і текстом, щоб поставити їх на один рівень і таким чином включити зміст документа в актуальне розуміння читача. На цьому етапі дослідник рухається в потоці свідомості автора, прагне краще зрозуміти ситуацію, у якій знаходився останній, вдається до історичної емпатії для розуміння задуму твору. Тому вельми важливо для дослідника увійти у психологічний образ автора тексту.

8. Текстологічний аналіз. Ретельний розгляд змісту що подається в джерелі, акцентування уваги на наступних типах інформації: конкретно-історичні факти (дати, статистика, реальна чи вигадана подія); опис явищ, процесів; думки та оцінки автора щодо цього.

9. Джерелознавчий синтез – компаративне співставлення змісту джерела з відомими узагальненими знаннями про ці ж події і процеси. Виявлення спільних ліній і особливо можливих розбіжностей у характеристиках, тлумаченнях та інтерпретаціях. Обов'язкове з'ясування або гіпотетичне припущення про причини і мотиви даних розбіжностей.

10. Рекомендації до практичного використання. Узагальнення критичного аналізу з акцентом на цілісність твору як явища культури. Аргументована оцінка значення джерела та пропозиції, у яких випадках воно може бути введеним до наукового обігу та іншого практичного застосування.

Питання для самоконтролю

1. Визначте суть тріадної системи джерелознавства та дослідницькі проблеми, які постають під час аналізу історичного джерела.
2. У чому різниця між історичними залишками (рештками) та історичними традиціями?
3. Яким є внесок мавристів та болландистів у розвиток процедур джерелознавчої критики?
4. Визначте суть та особливості позитивістської системи джерелознавства.
5. Які ви бачите позитивні та негативні сторони модерністського підходу до роботи з джерелами?
6. Які виклики і проблеми історичного джерелознавства є на сучасному етапі?
7. Охарактеризуйте етапи історичної критики джерела. Запропонуйте можливі власні ідеї щодо структурування процесу джерелознавчого аналізу документа.

Законодавчі акти та діловодні документи

2.1. Історичні умови та особливості формування законодавчих джерел

2.2. Джерелознавчий аналіз законодавчих актів

2.3. Діловодна документація в системі джерелознавства

2.1. Історичні умови та особливості формування законодавчих джерел

Однією з найважливіших політичних функцій держави є формування нових норм, що регулюють життя суспільства. Система законодавства, яка в новий та новітній період набуває цілком публічного та загальнообов'язкового характеру, відображає діяльність державних інститутів у здійсненні цих функцій. Саме тому вивчати політичну історію неможливо без документів, які фіксують сукупність правових норм, що діють у даній державі. Законодавство, таким чином, є формою контролю за соціальною поведінкою людини.

Закон – нормативний акт органу вищої державної влади, виданий у встановленому порядку, і має вищу юридичну силу стосовно інших актів державної влади та управління. Залежно від норм закони поділяють на дві групи. Перша – основні (конституційні), що закріплюють принципи суспільного і державного устрою країни, визначають структуру та компетенцію державних органів, виборчу систему, найважливіші права і обов'язки громадян. Найбільш поширений вид основного закону – Конституція, інша група – закони, що регулюють менш важливе коло питань і є звичайними.

Важливою особливістю є те, що закон, який би конкретний він не був, залишається, як правило, декларацією принципів і намірів, а його практична реалізація забезпечується підзаконними актами. Неприйняття або невідповідний зміст останніх загрожує перетворити закон у порожню декларацію або ж повертати його положення на користь будь-яких трактувань («закон як дишло, куди повернеш, туди вийшло»). Зокрема, у Російській імперії пересічні люди через це боялися законів, а ще більше – їхніх виконавців. Недарма говорили: «Закони святі, але виконавці – лихі супостати».

На межі пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу, у період виникнення єдиних національних держав, ранніх імперій і протоімперій відбувається систематизація права. Під час оголошення нових законів володар обов'язково згадував давніші грамоти, положення яких переписувались, як правило, дослівно. Цим демонструвалася важливість і непорушність норм писаного законодавства. Відомими прикладами впливу зміни соціальних відносин на зміст законодавчих актів є петиція про право 1628 р. і Велика Ремонстрація 1641 р. в Англії.

У XVIII ст. в канцеляріях державних установ Речі Посполитої та Австрійської імперії для діловодних завдань використовували відповідні формуляри, що передбачали структуру тексту документа, побу-

довану зі стандартних зворотів, розташованих згідно з визначеною ієрархією. За принципом сходження від загального до конкретного, розрізняють чотири рівні організації клаузул (особливо важливі положення в юридичному документі) у формулярах документів: умовний; абстрактний; конкретний; індивідуальний. Формуляр більшості актових і діловодних документів включав в себе такі блоки клаузул: «початковий протокол» або *intitulatio* (позначення особи, від якої виходить документ); *inscriptio* (позначення адресата); *salutatio* (вітання); «основна частина»: *nominatio* (вказівка на видову належність документа); *preambula* (пролог); *narratio* (викладення обставин справи); *dispositio* (розпорядження по суті справи); *sanctio* (заборона порушення документу); *corroboratio* (відомості стосовно посвідчувальних ознак документу); «кінцевий протокол» або *apprecatio* (заключне побажання), *subscriptio* (вказівка на продуцента), *datum* (місце та дата видачі); засвідчувальна частина: *signature* (підпис).

Актуальним для вивчення життя соціуму є іміграційне законодавство. Головним нормативним актом, що регулював іміграційний потік до Канади, став закон 1910 р. З незначними доповненнями він діяв понад 40 років. Відповідно до нього імігрантом вважали кожну особу, котра приїхала до країни з метою отримати юридично визначене місце проживання. Імігрантами не вважали туристів, студентів, що прибули на навчання до Канади, гастролуючих акторів, представників дипломатичних і консульських установ тощо. До іміграції не допускали: 1) осіб з низьким рівнем розумового розвитку, психічно хворих; 2) хворих на туберкульоз або будь-які інфекційні захворювання; 3) німих, сліпих, калік; 4) злочинців; 5) повій та сутенерів; 6) жебраків й волоцюг; 7) осіб, які прибували до Канади за кошти доброчинних інституцій; 8) хронічних алкоголіків; 9) анархістів та членів анархістських організацій; 10) осіб, які не вміли читати будь-якою мовою (за винятком дітей до 15 років і дорослих після 55 років). Цей документ узаконив умови про наявність у імігранта залізничного квитка для проїзду до місця призначення і грошей на перший час перебування у Канаді, тобто до моменту працевлаштування. Була закріплена грошова квота, що до кінця 1920-х рр. становила: для дорослих – 25 канадських доларів; для дітей від 5 до 18 років – 12,5 доларів. Якщо імігрант прибував до Канади в період з 1 листопада по 1 лютого, його квота становила 50 доларів. Це були так звані «лендінг мані», буквально – гроші при висадці.

Джерелом права є також міжнародне законодавство, що з кінця XIX ст. набуло значного поширення і сьогодні в багатьох сферах пере-

важає над внутрішньодержавними у сфері регулювання суспільних відносин, починаючи від Гаазьких конвенцій 1899, 1907 рр., Женевської конвенції 1949 р. про захист жертв війни, через закони ООН («Декларація прав людини») до сучасного законодавства Європейського Союзу.

Зазвичай розрізняють дві системи права – континентальну та англосаксонську. В основі першої лежить римське право, пристосоване до нових умов в період Французької революції кінця XVIII ст. та перетворень Наполеона; друга переважає у Великій Британії, країнах Британської Співдружності й у дещо зміненій формі – у США. Англосаксонське право засноване переважно на судових прецедентах. Так, в США щорічно видається 350 томів судових рішень, що служать прецедентами, у Великій Британії кількість таких рішень перевищує 500 тис. випадків. Право затверджувати рішення суду в статусі прецедентів у Великій Британії належить трьом інстанціям – Суду корони, Високому суду, Апеляційному суду. Нові правові норми в даному випадку встановлюється судовим рішенням, яке стає обов'язковим у розгляді всіх аналогічних справ.

Зрештою, правові норми можуть встановлюватися адміністративними актами – розпорядженнями уряду, міністерств і відомств, що розкривають певні загальні положення та правила.

Розвиток законодавства у країнах Європи та Америки відбувався паралельно з розвитком державних інституцій і централізацією управління. Могутнім поштовхом у законотворчій історії була доба Просвітництва, ідеям якої зобов'язані Декларація незалежності США 1776 р., Декларація прав людини і громадянина у Франції 1789 р. Французька революція кінця XVIII ст. дала цілу низку конституцій – 1791 р., якобінська 1793 р., цензова (термідоріанська) 1795 р., консульська конституція 1799 р., конституція 1802 р., ініційована Наполеоном Бонапартом. Кожен із цих основних законів фіксував розвиток революційних подій, перемогу тих чи інших політичних сил у визначенні вектору розвитку Франції. У наступні періоди відомі ще низка французьких конституцій (Хартія 1814 р., Липнева 1830 р., конституція 1875 р., Конституція Четвертої Республіки 1946 р., й, зрештою, П'ятої Республіки 1958 р., що діє донині). У США Конституція прийнята у 1787 р. у Філадельфії, з деякими поправками діє також донині. Кожен зі штатів має свою конституцію. Німеччина знає імперську Конституцію 1871 р., складену на основі основного закону Пруссії, Ваймарську конституцію 1919 р., Конституцію ФРН 1949 р., яка лягла в основу законодавства сучасної об'єднаної Німеччини.

Історія Великої Британії не знає писаної систематизованої Конституції. Суспільне життя регулюють закони – конституційні акти. Вони видані в різний час: Велика Хартія Вільностей 1215 р. – («Біблія англійської конституції»); «Хабеас корпус актум» 1679 р.; Біль про права 1689 р.; Акт про престолонаслідування 1701 р.; рішення вищих судових органів і конституційні звичаї.

Особливу групу складають країни Південно-Східної, Центрально-Східної Європи, які дотримувалися соціалістичного шляху розвитку в повоєнний період, вони орієнтувалися на зразки радянських конституцій.

Систематизація законів здійснюється шляхом інкорпорації – об'єднання законів у збірку за певним критерієм (частіше за хронологічним) та кодифікації – об'єднанням за темою, сферою застосування, за внутрішнім змістом та спрямованістю. Така збірка називається кодексом. Цілу епоху в цій сфері відкрили Кодекси Наполеона: Цивільний (1807 р.), Торгівельний, Кримінально-процесуальний (1808 р.), Кримінальний (1810 р.). В англо-саксонському праві кодифікація відбувається повільно. Так, в США загальнофедеративний Торгівельний кодекс прийнято лише в 1970 р. і почав діяти лише у 28 штатах з 50.

У Великій Британії ХІХ ст. первинною формою узагальнення законодавства стало видання так званих консолідованих актів з певного предмета. У 1966 р. парламент створив дві спеціальні комісії, які діють до сьогодні в цій сфері.

Прикладом американської інкорпорації є системна публікація «U.S. Statutes at large», що розпочалася 1874 р. й існує досі як продовжуване періодичне видання. Для узгодження федерального та штатного законодавства у США створене колізійне право – регулювальні норми в разі розбіжностей між федеральним та штатним законами.

У Російській імперії відомим є «Повне зібрання законів Російської імперії». Щоправда, аналізуючи цей інкорпораційний звід, В. Сусликов вказував, що насправді він «не є ані «повним», ані «зібранням законів». По-перше, уточнення потребує сам термін «закон» в уявленні упорядників збірки в 1826-1830 рр. В умовах російського абсолютизму монарх реально або номінально був як законодавцем, так і вищим урядовцем і суддею й по суті главою церкви. Візуванню монархом підлягали акти будь-якого змісту, що потребували його втручання. У цьому контексті «Повне зібрання» укладалося, виходячи з міркувань «височайшого» схвалення документа, а не його форми та змісту. По-друге, не всі документи в «Повному зібранні» є власне законами. До цієї групи чітко можна зарахувати маніфести, статuti, постанови відносно змін адміністративно-територіального устрою держави та дип-

ломатичні угоди. Натомість більшість указів «Повного Зібрання» регулюють не суспільні відносини, а вузькі питання діяльності державних органів влади, місцевої адміністрації або конкретних чиновників та стосуються малозначущих проблем (розподіл робочої сили, межування земель, фінансування конкретних військових частин), тобто за своїм призначенням не відповідають принципу універсальності. Це дозволяє характеризувати їх як акти вищих органів влади, але аж ніяк не законодавство.

Українські закони систематизовані за принципом кодифікації, хоча постійно ведуть дискусії про необхідність їх хронологічної інкорпорації, адже така система дає можливість відстежувати поступальний розвиток законодавства, виявляти та усувати суперечності, повторити й казуси в законодавчих актах.

Будь-яка держава (навіть найбільш демократична) задля громадського спокою, стабільності в суспільстві та збереження структури органів влади та управління змушена використовувати примус та каральні санкції щодо осіб, які прагнуть ліквідувати актуальний устрій. З цього боку логічним і закономірним є в разі небезпеки посилення контролю над суспільством та прийняття відповідних обмежувальних законів.

Тому непоодиноким явищем є прийняття закону про захист держави, її територіальної цілісності в умовах гострої суспільно-політичної кризи чи зовнішньої небезпеки, яким каральні органи уповноважуються діяти швидко та оперативно, а судові провадження за цими звинуваченнями спрощується та скорочується. Зокрема, чехословацький закон 1923 р. про захист держави, прийнятий у найбільш демократичній на той час державі Європи, мав на меті нейтралізацію активного німецького та угорського сепаратизму в Чехословаччині.

Заслугує на увагу приклад подій 1925 р. в столиці Болгарії. 16 квітня у центральному соборі Софії, де зібралася на богослужінні військова й політична еліта, комуністи-бойовики організували теракт, що за кількістю жертв (загинуло 213 осіб, понад 500 поранено) став рекордним на той час в історії. Як результат, доповнення до Закону про охорону держави передбачали відповідальність для помічників й переховувачів терористів та бунтівників: не менше 10 років в'язниці та штраф від 200 до 500 тис. левів. Владні діячі використали ситуацію для розправи над своїми політичними супротивниками.

Обґрунтованим є підвищення жорсткості закону в умовах надзвичайного стану чи військових дій. Зазначимо, що в недемократичних суспільствах звинувачення в державній небезпеці набувають всеохопних, гротескних і часто абсурдних форм. Прийняті державою закони ставлять вище природних прав людини. Так, задля боротьби з ди-

сидентами, у радянських карних кодексах 1960-1980 рр. передбачали відповідальність за антирадянську агітацію та пропаганду, наклепи на існуючий лад. Диспозиції цих статей були нечіткими, що давало змогу віднести до «антирадянських» і «наклепницьких» найрізноманітніші дії та судження. Був досить широкий простір для суб'єктивізму в оцінці, зокрема для судових рішень.

Сучасна українська історія дала приклад так званих «диктаторських законів». Наприклад, були ухвалені 16 січня 2014 р. з грубим порушенням регламенту (простим підняттям рук, без використання системи електронного голосування «Рада») і законодавчої процедури (без кворуму), згодом голова лічильної комісії В. Олійник підтвердив, що не рахував підняті руки під час голосування та, попри гостру критику, їх підписав президент В. Янукович вже наступного дня.

В описах злочинів встановлювалися суворі покарання за дії, які широко використовували протестувальники на Майдані Революції Гідності: заборона їздити колонами більше 5 автомобілів (спрямовано проти Автомайдану); відповідальність (штраф понад 4 тис. грн або арешт до 15 діб) за участь у мітингах чи зборах в шоломах і масці або з використанням інших засобів чи способів маскуванню з метою уникнення ідентифікації особи, а також за участь у протестах в одязі, схожому на форму правоохоронних органів (методом висміювання такої абсурдності стали пікети з каструлями на голові); встановлення без дозволу міліції для проведення мітингу наметів чи інших малих архітектурних форм або конструкцій; будь-яка особа, яка надала для проведення недозволених протестів приміщення, транспорт, технічні засоби чи будь-яку іншу допомогу мала нести покарання штрафом до 10 тис. грн та арештом до 10 діб; процедура обмеження доступу до інтернет-ресурсів, що порушують законодавство, на основі експертного висновку; придбання sim-карт і квитків на футбольні матчі за договором з ідентифікацією особи; розмито використовувалися терміни «екстремістська діяльність» та «іноземний агент» зі суворими покараннями (до трьох років в'язниці); спрощення процедури позбавлення народного депутата недоторканності; низка переслідувань за протестне блокування будівель, за участь у груповому порушенні громадського порядку.

У Грузії закон «Про прозорість іноземного впливу» (відомий ще як «Закон про іноагентів»), прийнятий 28 травня 2024 р., зобов'язав реєстрацію як «агентів іноземного впливу» та «носія інтересів іноземної держави» для медіа, неурядових та інших некомерційних організацій, понад 20 % річного доходу яких отримані з іноземних джерел. «Іноземна влада» була визначена за чотирма критеріями: суб'єкт, що

входить до складу уряду іноземної держави; особа (фізична особа), яка не є громадянином Грузії; організація (фонд, асоціація, корпорація, спілка), не створена відповідно до законодавства Грузії; об'єднання, засноване на праві іноземної держави та/або міжнародному праві.

Для дослідника важливе значення має інформація про публікації законодавчих актів. Так, у Великій Британії з 1810 по 1825 р. виходила збірка «Законодавчі акти», що охоплювала законодавчі акти з 1235 по 1713 рр. Щорічно з 1901 р. публікували томи «Публічні закони», куди входять акти, прийняті парламентом. З 1936 р. організоване видання «All England law reports» («Огляд всіх англійських законів»).

У США важливе місце належить «Звіреній збірці законів» (видання 1867 р., 1878 р.), у яких вміщено всі чинні на той час у штатах законодавчі акти. З 1926 р. виходив «Звід законів США» (щорічно відповідний том). З 1933 р. поточне законодавство публікується в «U.S. law week» («Тижневик законів США»).

У Франції найважливішим офіційним виданням була газета «Moniteur universel» з 1789 по 1868 р., а з 1869 р. розпочата серія «Journal Officiel» («Офіційний вісник»). Під редакцією Дюгі були опубліковані тексти конституційних актів 1789 р., які неодноразово перевидавалися з доповненням нових конституційних законів.

З німецьких видань законодавчих актів найважливішими є «Німецькі державні документи», де подано конституційні акти 1867-1897 рр. У період 1871-1945 рр. офіційним виданням став орган «Reichsgesetzblatt», після 1949 р. в НДР і ФРН видавали відповідно «Gesetzblatt der D.D.R.» та «Bundesgesetzblatt». Останнє видання виходить у сучасній об'єднаній Німеччині.

Публікації законодавчих актів країн Європи та Америки здійснювалися і в СРСР. 1935 р. – «Конституції буржуазних держав», 1957 р. за редакцією професора Галанзи – «Конституції і законодавчі акти буржуазних держав XVII-XIX ст.», також були опубліковані збірки конституцій держав Латинської Америки, Азії, Африки, східноєвропейських соціалістичних держав.

В Україні прийняті закони публікують в офіційних газетах «Урядовий кур'єр» та «Вісник Верховної Ради», після чого вони набувають статусу чинних, якщо окремі моменти не обумовлені в самих законах.

2.2. Джерелознавчий аналіз законодавчих актів

Законодавчі пам'ятки як історичні джерела мають наступні переваги: зберігають соціальну, економічну, правову термінологію мину-

лого, яка часто не відображається в інших джерелах, але допомагає її тлумаченню; дають чіткі юридичні формулювання, визначення, що обмежують варіативність інтерпретацій і полегшують наше розуміння минулого; припускають універсальність, поширення в усьому суспільстві, застосовність до масштабних соціально-економічних процесів, глобальність соціального охоплення; є головним джерелом з історії держави і права.

У джерелознавчому аналізі законодавчих актів слід пам'ятати, що вони є джерелами офіційного призначення й походження. Це значно гарантує автентичність їх походження й публікацій. Місце і час видання джерела теж зазвичай вказується у документі.

Здебільшого не є актуальною й атрибуція джерела, адже закони є виразом колективної волі політичних сил, а в розробці акту може брати участь група авторів – політики, юристи, історики тощо. Так, до проектного комітету підготовки Конституції Японії епохи Мейджі увійшли І. Коваші, К. Кентаро, І. Мійоджі та І. Томомі, а також низка іноземних радників, зокрема німецькі вчені-юристи Р. фон Гнайст і Л. фон Штайн. Центральним питанням був баланс між суверенітетом, наданим імператору, та виборним представницьким законодавчим органом із повноваженнями, які обмежували б його владу. Після численних чернеток 1886-1888 рр. остаточний варіант був представлений імператору в квітні 1888 р. Конституцію розробляли таємно, без публічних дебатів. Основу Конституції СРСР 1936 р. компонували А. Стецький, Я. Яковлєв, Б. Таль на основі матеріалів робочих комісій. Таким чином, проблема авторства розглядається шляхом встановлення всього кола осіб, пов'язаних зі створенням законопроекту, його обговоренням, редагуванням.

Цікавим прикладом є законодавчий процес у США, де склалася традиція називати закони іменами їх ініціаторів і розробників (поправка «Джексона-Вейніка», «закон Грейма») або тих людей, діяльність і доля яких викликала створення закону («закон Магнітського»). Частково ця практика застосовується і в сучасній українській політичній боротьбі задля підкреслення відповідальності тих чи інших осіб за прийняття закону («закон Ківалова-Колесніченка»).

Клаузули законодавчого акту можуть бути представлені так: а) назва законодавчого акта (іноді вказується на наявність змін і доповнень, прийнятих за час функціонування акту); б) ким і коли прийнятий; в) текст: преамбула; нормативні статті з підпунктами і роз'яснювальними примітками до деяких з них; додатки (ними можуть бути документи або витяги і з них, на які спираються статті закону); г) підтверджувальний підпис представника верховної влади.

Вельми актуальним є визначення історичних умов виникнення закону. Конституційні акти у Франції 1875 р. приймалися в ситуації запеклого протистояння монархістів і республіканців. Депутати правоконсервативної орієнтації рішуче виступали проти навіть згадки слова «республіка». У голосуванні в Національних Зборах державного устрою була вирішена одним голосом: за – 353, проти – 352. За іронією долі Третя республіка у Франції виявилася поки що найбільш тривалою в історії країни (до 1940 р.).

Обмежувальний для робітничих протестів закон Тафта-Хартлі 1947 р. у США прийнятий в умовах загострення протистояння профспілок і підприємців на фоні повоєнної кризи у трудових відносинах. На хвилі антифашистської боротьби в Італії у 1947 р. була прийнята конституція демократичного і навіть дещо соціалістичного змісту, що зрештою зумовило голосування італійців на референдумі за республіканську форму правління, що замінила Савойську монархію.

Непоодинокими випадками є ситуації, коли формально декларовані цілі прийняття законів насправді приховують інші наміри влади. Так, бісмарківська «культуркампф», пафосно рекламована як боротьба за культуру, насправді була прагненням уряду зламати опір німецького католицького духовенства процесу уніфікації об'єднаної Німеччини за моделлю протестантської Пруссії. Цікавою була ситуація з проєктом революційного «народного» британського бюджету, поданого міністром фінансів Д. Ллойд-Джорджем на розгляд парламенту в 1909 р. Це відбувалося під лозунгом «Війна проти бідності». Справді, соціальні видатки в бюджеті зросли, але були й заплановані набагато вищі військові витрати.

Законодавчий акт повинен розглядатися з врахуванням його зв'язків із попередніми типовими документами й наступними законодавчими ініціативами, що сприяє правильній історичній оцінці даного виду джерела. Ще однією ознакою є те, що закони дещо запізнюються щодо суспільних запитів, причин і передумов, які їх викликають. Так, Закон про декомунізацію в Україні прийнятий аж в 2015 р., Про землю – у 2020 р., у той час як мали реалізовуватися ще в першій половині 1990-х рр. З іншого боку, названі випадки підпадають під правило – краще пізно, ніж ніколи.

Переїмання законодавчого досвіду інших країн не завжди є ефективним для історичних і суспільно-політичних умов іншої держави. Так, конституції більшості латиноамериканських держав орієнтовані на зразок США, але є далеко не такими стабільними і реально дієвими. Поки лише формально виконуються перейняті західноєвропейсь-

кі та американські стандарти законодавства і в Україні. Факт існування формально прийнятої Конституції не є гарантією реального її виконання. Про це свідчить досвід якобінської диктатури, нацистського, фашистського, комуністичного режимів, путінської рашистської Росії з формально присутніми, але не чинними демократичними нормами конституції щодо організації влади.

Важливо простежити всі етапи створення законодавчого акту: законодавча ініціатива; аналіз законопроектів; обговорення законопроектів (у більшості країн воно проходить у трьох читаннях); поправки, які вносяться до них; остаточний текст закону. Не рідкісним явищем є те, що початковий і кінцевий проект закону суттєво відрізнялися. Зокрема, консульська конституція у Франції 1799 р., проект якої підготував Ж. Саєс, зазнала суттєвих поправок в остаточній редакції, які були внесені Наполеоном для зміцнення своєї влади як першого консула. Проект Конституції Другої Французької республіки влітку 1848 р. розглядали в період перебігу і наслідків червневого повстання, що зумовило настійливі вимоги правих сил вилучити з тексту положення про право на працю, яке асоціювалося з повстанською анархією. У проекті Декларації незалежності США, розробленому Т. Джеферсоном, був пункт про заборону рабства й торгівлі рабами, але він був знятий під тиском рабовласників Півдня.

Цікавий досвід на початку XXI ст. продемонструвала Ісландія, уряд якої залучив до обговорення проекту Конституції всіх громадян. Узяти участь в обговоренні ісландці могли за допомогою соціальних мереж, таких як Facebook, Twitter і Flickr. В Ісландії чисельність населення становить лише близько 320 тис., але доступ до «Інтернету» є в 90 % із них, а дві третини усіх громадян зареєстровано в мережі Facebook. Засідання Ради з підготовки Конституції (25 осіб) проводили онлайн, і громадяни могли писати свої коментарі і вносити пропозиції – для цього користувачам соціальної мережі потрібно було вказати своє ім'я й адресу (ці вимоги були зумовлені з метою запобігання спаму та відвертих провокацій в обговоренні). Конституційна рада працювала з квітня до липня 2011 р. і за час своєї роботи одержала майже 4 тисячі зауважень від громадян (3600 коментарів і понад 370 детальних пропозицій).

То ж не дивно, що в новій Конституції Ісландії головна роль належить механізмам прямої демократії – обов'язкового проведення основних політичних рішень через референдум. На всенародне голосування повинні виносити будь-які питання, пов'язані з передачею Ісландією частини свого суверенітету міжнародним організаціям.

Крім того, референдум повинен проводитися, якщо його зажадали 10 % виборців. 2 % виборців становлять мінімальну кількість членів ініціативної групи, що має право направляти законодавчі пропозиції безпосередньо в альтинг (парламент), який зобов'язаний їх обговорити.

Грунтовне дослідження законодавчого акту вимагає детального текстуального аналізу документа: структури змісту; юридичних норм. Тут важливо підкреслити таке: а) що нового вносить даний законодавчий акт порівняно з попередніми; б) тлумачення юридичних норм законодавчого акту його сучасниками та історіографією може відрізнятися, а оцінка законодавчого акту з плином часу може змінюватися. Необхідно розрізняти юридичне і морально-політичне або історичне значення документів.

У вивченні тексту законодавчих актів також застосовують метод контент-аналізу. Так, Декларація прав людини 1789 р. містила такі ключові терміни: з 17 статей слово «право» згадується в 10, «закон» – в 9, «власність» – у 2, «рівність» – у 2. Це засвідчує акценти у політичній ментальності французького суспільства та принципи нової епохи.

Іноколи самі норми законів суперечать одна одній. Зокрема, Французька конституція 1791 р. проголошувала, що люди «народжуються і залишаються вільними в правах». Але з іншого боку, право голосу надавалося лише так званим активним громадянам, кількість яких обмежував ценз, зокрема майновий. У Ваймарській конституції 1919 р. попри декларацію парламентаризму та громадянських свобод, була прийнята стаття 48, яка дозволяла президенту цілком або частково скасовувати гарантії прав, якщо була небезпека порушення громадського порядку. Ст. 123 містила текст про заборону зібрань у випадку небезпеки для громадського спокою. Усі статті трактувалися дещо ширше і застосовувалися проти опонентів ваймарського режиму. У Конституції СРСР 1977 р. теж йшла мова про гарантії основних прав і свобод, але тим не менше Ст. 6 визначала КПРС керівною силою в суспільстві.

Уважного підходу вимагають різні винятки в тексті законодавчого акту, які можуть реально звузити реальну сферу їх застосування (так зване правило «диявол криється в деталях»). Тому окремі частини закону слід зіставляти, виявляти їх дійсну тобто фактичну значимість.

Важливим етапом джерелознавчої роботи є простеження тлумачення закону, адже, наприклад, антитрестівський закон Шермана 1890 р. у США не застосовувався проти реальних капіталістичних монополій, проте судді часто спрямовували його проти профспілок – визнаючи їх монополістами у сфері відстоювання інтересів робітників. Натомість поправка до Конституції США про заборону дискримі-

нації за кольором шкіри в південних штатах тлумачилася Верховним судом за принципом «рівних, але окремих» прав для білого та чорношкірого населення. Припинення переслідування нацистів та заведення судових справ проти них у ФРН мотивували нормою кримінального законодавства про термін давності злочину, але в сучасному ЄС вона не розповсюджується на ці види злочинів.

До недоліків законодавчих пам'яток можна віднести складнощі з розумінням термінології, особливо якщо відсутні інші джерела для верифікації інформації. Так, у Короткій редакції Руської Правди – в Ст. 26 читаємо: «А в смерде і в холопа 5 гривень» (академічний список); «А в смсрдьї в холопа 5 гривень» (археографічний список). Маємо два взаємосуперечливих прочитання. У першому випадку смерд прирівняний до холопа за розміром штрафу за його вбивство, отже, відноситься до нижчих соціальних категорій населення. У другому випадку він сам – власник холопа, володар «смерда холопа», тобто соціально вища категорія.

Зрештою, правильно оцінити законодавчий акт можна, з'ясувавши, наскільки він був втілений у життя, адже в логічному розумінні закон – це лише побажання на майбутнє (так званий «бажаний стандарт»). Згадувані вище українські «закони 16 січня» не були реалізовані, а даний випадок можна віднести до поширеної у джерелознавчому аналізі ситуації – «несподіваний ефект» законодавства. Отже, тогочасна влада отримала несподівану, можливо непередбачувану і точно незаплановану реакцію українського суспільства на прийняття «диктаторських законів». Це радикалізувало Майдан, продемонструвало учасникам, що їм втрачати вже нічого і попереду – лише переслідування і репресії. Прямим результатом таких настроїв приречення став початок вуличних боїв між протестувальниками та силовиками на вулиці Грушевського, перші жертви серед майданівців (С. Нігоян, М. Жизневський, Ю. Вербицький та ін.). Можливо, саме «закони 16 січня» наочно продемонстрували опозиційним українським політикам (зокрема депутатам), які з прагматичних мотивів, страху або інших причин все ще вагалися чи діяти проти влади, потенційну небезпеку встановлення диктатури й згуртували їх проти Януковича. Загалом це стало початком трагічного етапу Майдану, але одночасно й кінця тогочасного режиму. З іншого боку, в сучасній Україні є низка норм соціального законодавства, які фактично не виконуються, боротьба з корупцією, наркотрафіком, іншими соціальними вадами здебільшого є лише декларованою.

2.3. Діловодна документація в системі джерелознавства

Діловодна документація – вид історичних джерел, функцією яких є документне обслуговування різних систем управління. Діловодні документи тісно пов'язані з функціонуванням державного апарату та його структурними перетвореннями. Діловодні документи складають найбільшу групу історичних джерел. Процес управління здійснюється саме у формі документообігу. Матеріали свідчать про факти, події, підтверджують права, обов'язки, компетенцію, повноваження. Визначено дві форми управлінської діяльності, під час якої формується діловодна документація – виконавча та розпорядча діяльність.

Класифікація діловодних документів залежить від структури управлінських органів. Дослідник А. Кабанов виділяє такі види діловодних документів: організаційна документація, розпорядча документація; протоколи та стенограми засідань різних комісій, колегій, зборів, з'їздів тощо; поточне листування установ і відомств (вхідні і вихідні документи); внутрішньовідомчий документообіг, планова, звітна, контрольна документація.

Особливу групу формують прохання і звернення від установ та приватних осіб та офіційні відповіді на них. Прикладом такого документа є виявлений у Словацькому національному архіві односторінковий документ 1943 р., який не має чіткого адресата (звернення апелює до президії уряду загалом) формальної назви та автора, але, відповідно до змісту, йому можна дати умовний заголовок «Скарга на працівників освіти». У першій фразі документа сконцентровано суть скарги: «Дозвольте запитати, за що власне отримують велику зарплатню вчителі, викладачі, професори, священники, які мають більше вільного часу, ніж робочого?». Далі подається обґрунтування, що працівникам освіти оплачують місяці канікул, свята, вихідні дні, а їх робочий день обмежується двома-трьома годинами. У скарзі пропонують виправити таку «соціальну несправедливість» шляхом залучення освітньої інтелігенції у вільний від основної діяльності час до роботи в інших сферах суспільно-корисної праці (сільськогосподарські роботи, адміністративні завдання) на благо Словацької держави.

Виникає природне дослідницьке запитання, чиї інтереси представляє анонімний автор доносу? На перший погляд вказана скарга відображає загальноісторичне явище і є одним із численних проявів незадоволення «трудових станів» соціальним становищем освічених «інтелігентів-білоручок». Однак низка ознак вказує на те, що «ображеною» стороною є не стани важкої фізичної праці (селяни, робітни-

ки), а саме чиновницька управлінська верства. Першим доказом цього є те, що текст скарги виконаний машинописним способом і вирізняється правильною граматиною й стилістикою. Донос завершується загальноприйнятим у тогочасному словацькому діловодстві партійним привітанням «Na straž!» (Ми на варті!). Звертає увагу сам факт офіційної реєстрації й ретельного збереження власне неважливого й другорядного документа в головному державному фонді.

У тексті скарги не йдеться про важке становище соціальних верств фізичної праці, але наголошується, що працівники освіти «мають більше вільного часу та вищу зарплатню, ніж інші державні службовці з професійною освітою, які змушені щодня працювати по 10-12 годин замість 8 без додаткової оплати». Очевидно, автор скаржиться на кропітку канцелярську роботу чиновників (складання звітів, видання довідок, друкування різноманітних негайних розпорядчо-виконавчих документів тощо). Анонімний критик підкреслює, що «один стан державних службовців за малої зарплатні мусить збитися з ніг на благо держави, а інша група має найбільше вільного часу та найвищу зарплатню».

Аналізований документ прямо чи опосередковано підтверджує кілька важливих особливостей соціальної ситуації в тогочасній Словаччині. Так, священників у доносі зараховано до числа освітніх працівників і до високооплачуваної категорії населення. Дійсно, католицька церква та служителі її культу мали вирішальний вплив на освіту. Богослов'я вводилося у шкільні програми як основний предмет, запроваджувалася обов'язкова щоденна молитва перед початком і після закінчення навчального процесу. Священники отримували офіційну зарплатню та їм нараховували державну пенсію. Документ також засвідчує, що освітня інтелігенція у Словацькій державі мала статус гідно оплачуваних державних службовців. Вона виконувала завдання духовної розбудови держави та ідеологічного виховання, за що мали солідну матеріальну підтримку влади. Логічним видається незадоволення чиновниками своїм становищем. На відміну від національно свідомих словаків-освітян, які своїм висуванням завдячували Словацькій державі, переважна більшість адміністративно-управлінської верстви була попереднього «чехословацького» походження. Заради збереження свого соціального статусу вона практично в повному складі автоматично стала на службу незалежній Словаччині, але переходити на національні позиції не поспішала, а тому серед чиновників панував «чехословацький дух». Таким чином, влада в політичному сенсі менше довіряла управлінській верстві, ніж працівникам освіти, а тому й протегувала останнім.

Оформлення та систематизація діловодних документів розпочинається вже безпосередньо в установі. Як правило, документи одного рідного застосування (листування з певною установою щодо якогось питання, протоколи засідання керівного органу за рік) об'єднуються в комплект, який є одиницею зберігання. Облік діловодної документації вели у спеціальних журналах і картотеках за розробленими рубриками. Документи, що виконали свою функцію та втратили оперативну актуальність, передають в архівну частину відповідної установи, а потім (якщо це не визначається спеціальними нормами) – у державний архів. Фонди сучасних державних архівів у переважній більшості складаються з діловодних документів, переданих на зберігання різними адміністративними структурами.

Прикладом поточної діловодної документації канцелярії Подільської губернії є рукопис «Ведомость городам, местечкам, селениям и деревням Подольской губернии по уездам с показанием числа домов, душ и расстояний верст от реки Збруча пределов Австрийского владения и реки Днестра пределов Бессарабской области. 1830 г.», що зберігається у відділі рідкісних видань бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (інв. № 2739). Він має 36 аркушів цупкого паперу (розмір аркушів 36 x 23 см), списаного з обох боків, прошитих і скріплених твердою папітуркою. Аркуші мають водяні знаки (філіграні), що відтворюють герб власника папірні (лев стоїть на задніх лапах у геральдичному картуші), літерами K I, написом PRO PATRIA і роком 1828. Знак Pro Patria (герб республіки Нідерландів) поширений на філігранях з українських папірень кінця XVIII – початку XIX ст. У рукописі подано повний перелік усіх населених пунктів Подільської губернії за повітами, з фіксацією кількості будинків і мешканців у них, а також відстані до річок Збруч і Дністер, що одночасно слугували і кордоном. Як додаток була розміщена генеральна карта Подільської губернії. Згідно з даними вказаного документа, найбільшим населеним пунктом краю було містечко Меджибіж, населення якого складало понад 4 тис. чол. (895 будинків), тоді як в губернському центрі мешкало близько 2,5 тис. осіб (710 будинків). Найбільшим містом Поділля була Вінниця, де нараховувалося 907 садиб і 3815 мешканців. Вказаний рукопис не лише зафіксував існування на території Подільської губернії військових поселень, але й дозволив датувати період їх ліквідації на межі 50–60-х рр. XIX ст.

Особливо зростає роль і неймовірно збільшилися обсяги діловодної документації у XX ст. Головна причина такого явища – бюрократизація державного апарату. Навіть у Великій Британії, де управлінська верства

менш чисельна, ніж у континентальній Європі, у період з 1914 по 1954 р. кількість службовців у сфері державного економічного регулювання збільшилася у 6 разів, а оборонного та військового відомств у 13-15 разів.

Відтак постала проблема громіздкого характеру паперового документообігу. Способом її вирішення став електронний формат діловодних документів. Так, проєкт Архіву електронних документів (ERA) у США розпочався ще в 1965 р., а упродовж 1969-1988 рр. федеральні відомства передали на зберігання понад 14 тис. файлів. У 1989 р. у структурі Національного архіву США створено Центр електронних документів. Станом на січень 2012 р. ERA прийняв на зберігання 131 терабайт електронних документів, зокрема від Адміністрації Президента, Конгресу, федеральних відомств. На початку 2020-х рр. була налагоджена система передачі документів постійного зберігання в електронних форматах від федеральних установ Національному архіву електронними каналам зв'язку.

У сучасній Україні також активно запроваджується електронний документообіг, розгортається процес цифровізації діловодства. Наприклад, державний застосунок «Дія» забезпечує надання цифрових документів та державних діловодних послуг у смартфоні.

На відміну від інших видів джерел, діловодні документи лише зрідка публікують, адже вони не так цікаві для широкої читацької аудиторії. Тому окремі видання, подані у формі додатків до історичних досліджень, мають суто науковий характер. Наприклад, у підготовлений М. Траттнер публікації звіту генерального штабу війська Карла XII від 31 березня 1709 р. йшлося про перелік бойових дій шведсько-українського війська протягом чотирьох місяців. Це важливе джерело про перебування каролінців на землях України, перебіг наступальних та оборонних операцій, участь великої кількості козаків Мазепи у війні за свободу Батьківщини. Документ є важливим свідченням про союз українців та шведів у боротьбі з московським агресором.

У переважній більшості діловодні документи залишаються в архівах та є об'єктом складної і кропіткої аналітичної роботи дослідника. Під час роботи з даним видом джерел вельми важливим є підготовчий етап. Необхідно знати систему організації діловодства в певній країні, що допомагає зорієнтуватися, в якому архівосховищі потрібно шукати документ. Слід мати інформацію про структурні зміни (можливо й зміни у назві) в організації в різні періоди її функціонування.

Зазначимо, що виявленню та збору документів окупаційного періоду в УРСР присвячували велику увагу радянські архівні органи та спецслужби. Цим займався архівний відділ НКВС, а також партійні архіви.

Вивчення «окупаційних» справ здійснювали, насамперед, в «оперативно-чекістських» цілях з метою розшуку всіх, хто в будь-якій формі співпрацював з окупаційним режимом. Комісії розпочали збір документації взимку 1942 р. і фактично закінчили збір документів до 1944 р. Більшість з них після окупації областей зон німецького військового управління залишилися в місцевих архівах, на відміну від документації інших адміністративних утворень окупованої України, які, як правило, передавали в Центральний державний архів жовтневої революції.

Прикладом того, як діловодні документи дають аргументи в науковій дискусії, є момент проголошення Словацької держави на засіданні сейму 14 березня 1939 р., що відбулося в ситуації тиску Німеччини та загрози угорської агресії їй, звісно, не можна говорити про вільне волевиявлення депутатів. З іншого боку, маніпуляцією є думка про опір цьому рішення, що словацький сейм прийняв рішення про незалежність тільки після четвертого голосування, збираючись і розходячись кілька разів. Протокол засідання того дня засвідчує, що перерви в засіданні сейму були заплановані регламентом, а проголошення незалежності відбулося одразу ж після поставлення питання на голосування. Не є достовірною інформація з відомої книги французького історика Ж.Б. Дюрозеля «Історія дипломатії з 1919 р. до наших днів» про те, що низка депутатів голосувала проти. Сам процес голосування відбувався вставанням депутатів й свідки події кажуть, що встали всі без винятку парламентарі.

Визначення достовірності діловодного документу здійснюється шляхом насамперед зовнішнього аналізу (оригінальний підпис, позначки вхідної і вихідної документації, наявність копії у відправника). Прикладом фальсифікації є знамениті «Протоколи сіонських мудреців». Цей документ розкривав план встановлення на руїнах християнської цивілізації спільного зі франкмасонами «єврейського світового панування на чолі з царем з дому Ізраїля». Протоколи начебто містили матеріали засідання сіоністів у Базелі в 1897 р. У 1921 р. англійський журналіст Ф. Грейвз продемонстрував їх підозрілу схожість зі сатирою 1864 р. Моріса Жолі на Наполеона III, а саме фрагментом діалогу в пеклі між Макіавеллі та Монтеск'є. Дослідження історика В. Бурцева довели, що «Протоколи...» – це підробка, створена Охоронним відділом царської жандармерії, а сам російський монарх Микола II, як вказував О. Солженіцин, начебто сказав сакраментальну фразу, що не можна боротися за благородні цілі (тобто проти засилля євреїв) нечесними методами. У 1935 р. міжнародний суд у Берні офіційно оголосив «Протоколи» фальшивкою.

Оскільки діловодні документи створюються в умовах обмеженого часу, то укладачі часто допускають помилки технічного, граматичного, фактологічного характеру, описки у власних назвах, іменах. Авторство діловодного документа має значення лише у випадку індивідуального впливу особистості на виклад матеріалу (наприклад, у звіті). Здебільшого вони насичені офіційними стандартними канцелярськими фразами, а завданням дослідника є проникнути крізь трафаретний текст у дійсно важливу сутність історичних фактів.

Отже, законодавчі акти та діловодна документація є найчисельнішим корпусом джерел офіційного походження. Вони дають змогу історику вивчати державно-правову структуру, процес управління, політичний поступ певної країни. Проте вони представляють дещо «причесаний», «фасадний», «владний» варіант історії, тобто мають обмежений ракурс оцінки суспільно-політичного розвитку.

Питання для самоконтролю

1. Які основні історичні етапи законотворення в країнах Європи та Америки?
2. Наведіть приклади невідповідності формального змісту законодавчого акту та його фактичного тлумачення в контексті конкретної історичної ситуації.
3. Що таке «несподіваний ефект» законодавства?
4. Які етапи роботи дослідника під час джерелознавчого аналізу діловодної документації?
5. Які, на Ваш погляд, переваги та недоліки системи електронного документообігу?

Дипломатичні документи

3.1. Дипломатія та види дипломатичної документації

3.2. Традиції видань дипломатичних документів у країнах Європи та Америки

3.3. Особливості джерелознавчої критики дипломатичних документів

3.1. Дипломатія та види дипломатичної документації

У новий і новітній період історії в порівнянні з попередніми епохами різко зростає складність та інтенсивність міждержавних зв'язків. Відтак, великого значення у відносинах країн набуває дипломатія. Це діяльність спеціально створених органів або й керівника держави щодо репрезентації інтересів країни у відносинах з іншими державами. Дипломатична діяльність залежить від мети і завдань зовнішньої політики держави в певний час, але вона апріорі є мирним засобом політики, на відміну від війни. Найбільш поширеним проявом дипломатії є двосторонні та багатосторонні відносини.

У середині країни функції дипломатичного характеру виконують парламент, глава держави та уряд, але роль координованої зовнішньополітичної діяльності покладено на міністерство закордонних справ на чолі з міністром. В історії дипломатії закріпилася практика назви даного відомства за місцем розташування (адресою) його будівлі (Вільгельмштрассе у Берліні, Уайтхолл у Лондоні, набережна Ке Д'орсе у Парижі, Бальхаузплац у Відні, Квірінал в Римі, Михайлівська площа у Києві та ін.).

Закордонними органами зовнішньополітичних відносин є дипломатичні представництва: постійні і тимчасові. Інститут постійних дипломатичних представництв репрезентує і захищає інтереси держави в офіційно визнаній нею іншій країні. Їх очолюють дипломатичні працівники різних рангів (посли в разі створення посольства та посланники в разі функціонування місії). За відсутності нормальних дипломатичних відносин, тобто у випадку неофіційного визнання (де факто), країни можуть обмінюватися представництвами без конкретного статусу. Так, при невизнанні західними країнами СРСР після жовтневого перевороту 1917 р. в них усе ж перебували повноважні представники (повпреди) радянської держави. Охорона економічних, правових, культурних інтересів країни, а також прав її громадян і юридичних осіб за кордоном доручають офіційним представникам, що не мають дипломатичних повноважень – консулам. Вони виконують різноманітну «чорнову роботу» – є нотаріусами для громадян своєї країни, систематично інформують уряд про політичні, соціальні, економічні особливості розвитку певного консульського округу.

До дипломатичних документів прийнято відносити зовнішньополітичні заяви глав держав і урядів, міжнародні договори, угоди, конвенції, декларації, комюніке, вербальні (усні), письмові (особисті) ноти, пам'ятні записки (меморандуми), інструкції дипломатичним представникам, особисте листування послів, глав держав, урядів тощо.

Головним типом дипломатичної документації, що визначає відносини між державами є міжнародний договір. У міжнародному праві є декілька різних найменувань договорів: договір, угода, пакт, конвенція, конкордат, трактат. Точного визначення кожного з цих різновидів немає, але традиція дозволяє визначити наявні між ними розбіжності.

Термін «договір» вживається, коли мова йде про документ великого міжнародного значення, що охоплює цілий комплекс питань (Договір про дружбу, співпрацю на довгий період). Угодою зазвичай називають документ, що присвячений окремим питанням. Як правило, вони укладаються на короткий термін (угода про судноплавство, риболовлю). Аналогічний характер має конвенція. Зазвичай це визначення стосується деталізації положень уже зафіксованих у договорах (санітарна конвенція, конвенція про визначення агресії, конвенції з військових питань).

Міжнародні договори, присвячені таким питанням, як взаємна безпека, взаємодопомога, ненапад, зазвичай називають пактом (пакт Бріана-Келлога 1927 р., франко-радянський пакт про взаємодопомогу 1935 р.). Термін «трактат» широко застосовувався в минулому для означення багатосторонньої міжнародної угоди – Паризький трактат 1856 р. Після Першої світової війни цей термін практично вийшов з ужитку. Конкордатом називають угоду між державою та католицькою церквою, що регулює її становище в цій країні (конкордат 1801 р. у Франції, Латеранські угоди (конкордат) 1929 р. в Італії).

Структура договору: преамбула, статті, кінцівка. Процес оформлення договору має такі етапи: переговори та редагування тексту проєкту експертами угоди; парафування; підписання, ратифікація, промугляція (обнародування).

Особливе місце серед дипломатичних документів належить комюніке – офіційному повідомленню про результати переговорів із викладенням змісту переговорів чи досягнутих угод. Комюніке в обов'язковому порядку узгоджується сторонами і за своїм характером належить до міжнародно-правових документів.

Велику роль у відносинах лідерів держав та урядів у здійсненні зовнішньополітичних функцій має офіційне дипломатичне листування. На цьому рівні дипломатичного спілкування обговорюються найбільш важливі і невідкладні міжнародні проблеми. Листування передбачає дотримання низки традиційних правил дипломатичного протоколу (форми ввічливості, структура, певна лексика). Під час підготовки документів варто пам'ятати, що йдеться про спілкування держав та урядів, рівних суб'єктів міжнародного права, тому будь-яке приниження прав, престижу іншої суверенної держави абсолютно неприпустиме.

Традиційною мовою дипломатії є французька. Як культурний феномен вона слугує моделлю навіть нині для інших мов. Найважливіші риси французької дипломатичної мови визначаються переважним використанням юридичних та адміністративних термінів, довгих, досить складних, але добре організованих речень, пошуком ясності, багатством стилістичних нюансів. На семантичному рівні мовець мусить висловлюватися досить закодовано, щоб передати повідомлення безпечно, не маючи небажаних побічних ефектів для самого себе (не завдаючи шкоди своїм власним інтересам) або стосовно адресата (щоб його не образити), а також відповідно до третіх осіб (щоб не завдати шкоди іншим виконавцям, не розголошувати секретну інформацію). Необхідно чітко дотримуватися протокольних формул ввічливості, за допомогою яких можна підкреслити суворий або позитивний тон офіційного документа. Різкі вирази, риторичні звертання, двозначні натяки, знаки наголосу, скорочення типу «etc.» у дипломатичному листуванні неприпустимі.

Дипломатичний етикет зобов'язує чітко дотримуватися правил правильного написання імені, прізвища, титула або звання адресата. Будь-які скорочення у кореспонденції є неприйнятними і здатні образити честь адресата. Необхідно проявити точність, ввічливість і повагу до національних традицій у кожній фразі тексту. Ігнорування правил дипломатичного протоколу або етикету в такому разі може зашкодити престижу всієї країни, тому за дотриманням норм дипломатичного листування, як правило, стежать протокольні служби. Навіть якщо вміст дипломатичної документації є неприємним для адресата, форма має бути дотримана без винятку.

Найбільш поширеним видом дипломатичної взаємодії є нота – офіційний лист дипломатичного представництва міністерству закордонних справ країни перебування чи навпаки. Види нот – вербальна, підписна (особиста). Перший вид менш важливий і має менш офіційний характер. Другий вид використовують в особливо важливих випадках. Вона адресується від імені міністра послу та від імені посла міністру і має офіційний статус.

Циркулярна нота – документ ідентичного змісту, який розсилається дипломатичним представникам декількох країн. Наприклад, міністр закордонних справ Росії О. Горчаков направив циркулярну ноту російським представникам у країнах-учасниках Паризького трактату 1856 р., у якому йшлося про відмову Росії від нейтралізації Чорного моря. Французький міністр Ж. Фавр таким же способом вимагав від інших держав не надавати політичного притулку емігрантам – учасникам Паризької Комуні.

Для більш докладного висвітлення питання до ноти може бути доданий пояснювальний документ – меморандум (хоча останній може бути і як самостійна форма листування). У цьому випадку він вручається без печатки і підпису. Поясненням до ноти може бути і пам'ятна записка. Її мета – звернути увагу адресата на важливість зроблених під час бесіди заяв або прохань, полегшити подальше вирішення справи, запобігти можливому неправильному тлумаченню.

Заява уряду або дипломатичних органів може бути також у вигляді демаршу, у якому викладається запит, протест або попередження. Демарш використовується в крайньому разі, коли стандартні дипломатичні документи не допомагають вирішити проблемну ситуацію, і питання треба вирішувати за короткий час. Причини використання такого виду листування можуть бути різними: порушення територіальної цілісності держави, порушення прав і свобод людини тощо. Форма, у якій виражається демарш: офіційна заява глави держави, міністрів закордонних справ; дипломатична нота; відкликання дипломатичних представників.

Вірча грамота – це документ, який засвідчує офіційну місію дипломата. Вірчі грамоти підписує голова держави, що направляє, і надсилають голові держави, що приймає. Вірча грамота містить ім'я і звання відправника, одержувача та дипломатичного представника. Інколи у вірчій грамоті викладають у короткій формі мотиви і цілі дипломатичної місії, а також стан дипломатичних стосунків між двома країнами. Для новопризначених послів церемонія подання вірчих грамот є моментом, який усі чекають з нетерпінням, але також з певним побоюванням. Адже від нього залежить не тільки якість стосунків між двома країнами, але і враження, яке залишає дипломат про себе, свою країну та керівника.

Крім традиційних документів дипломатичного листування, використовують і нові документи: декларації, послання, заяви глав держав, міністрів закордонних справ, а також телеграми. Приводом для надсилання телеграм можуть бути національні свята і ювілейні дати, роковини знаменних подій, вступ на посаду глави держави. Так, надсилання телеграм у зв'язку зі вступом на посаду глави держави – це не тільки знак ввічливості, прийнятий у міжнародній практиці, але й показник рівня та характеру відносин між державами, привід для того, щоб ще раз продемонструвати бажання й надалі поглиблювати і розширювати співпрацю.

МЗС тієї чи іншої країни здійснює також широке внутрішньовідомче дипломатичне листування зі своїми представниками за кордоном. Послам із МЗС направляють листи, депеші (офіційне адресне по-

відомлення телеграфом або кур'єром з важливою дипломатичною інформацією), телеграми з інструкціями, а в зворотньому напрямку йдуть звіти, політичні листи, записи бесід працівників посольства з політичними діячами та дипломатами. Зрештою, в МЗС накопичується різна внутрішньовідомча документація – журнали і протоколи нарад, довідки з окремих питань, щоденні записи, огляди преси тощо.

Окремі види дипломатичних документів за своїм характером розраховані на публікацію і в значній мірі спеціально створюються заради цього – тексти договорів, ноти, особисті послання. Проте є й таємні угоди. Так, у тексті договору про Троїстий Союз між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією (1882 р.) була спеціальна стаття, де зазначено: «Договірні сторони обіцяють тримати в таємниці зміст та існування даного договору». Зазначимо, що дана стаття не була призначена власне для дипломатів потенційно ворожих країн, адже ті через своїх агентів і шпигунів докладно були поінформовані про перебіг та результати переговорів. Таємницю складав договір саме для громадської думки та опозиції всередині країн-учасниць, аби уряди не були звинувачені в агресивних намірах. Англо-французька угода 1904 р. про розподіл сфер впливу у Північній Африці теж складалася з двох частин – публічної і таємної.

Значна частина дипломатичної документації призначена до обігу винятково всередині відомств МЗС певної країни. Вона переходить у відомчі архіви (не підпорядковуються загальним державним правилам доступу до архівів, керуються приписами конкретних відомств, а тому зазвичай закриті для пересічних відвідувачів, зокрема істориків) і як правило тривалий час залишаються неопублікованими. Термін давності (неможливість доступу для замовлення й опрацювання документів) внутрішньовідомчої дипломатичної документації достатньо тривалий. Зокрема у Великій Британії та Франції – 30 років. Відомо, що нещодавно відкрили доступ до документів періоду прем'єрства М. Тетчер у TNA (Національний архів Великої Британії).

3.2. Традиції видань дипломатичних документів у країнах Європи та Америки

Однією з перших публікацій дипломатичних документів є французькомовний «Збірник договорів, конвенцій, дипломатичних актів та ін., що стосуються Польщі, від 1762 до 1862», укладений Л. Ходзько в Парижі 1862 р. З 1874 по 1909 рр. публікували серію «Збірка трактатів і конвенцій, укладених Росією з іноземними державами». В ній під

керівництвом відомого юриста-міжнародника Ф.Ф. Мартенса, друкували документи щодо чотирьох країн – Велика Британія, Франція, Німеччина, Австрія. Це перше багатотомне видання в Російській імперії.

Першими офіційними виданнями таємної дипломатії, присвяченим виникненню Першої світової війни, були так звані «кольорові книги» за тоном палітурки видання (німецька біла, англійська синя, російська оранжева, французька жовта, італійська зелена). Вони вирізнялися тенденційністю у відборі документів і були опубліковані в перші дні чи тижні війни з метою виправдання політики своєї країни та доведення агресивності супротивника.

Більшовицький уряд упродовж кількох місяців після жовтневого перевороту 1917 р. видав 7-томний збірник (понад 100 документів), які демонстрували закулісся таємних домовленостей царської дипломатії зі своїми союзниками по Антанті. В умовах втоми від війни та наростання пацифістських настроїв у світі це було вельми сильним пропагандистським ходом.

Унікальними у своєму роді стала серія дипломатичних матеріалів «Міжнародні відносини в епохи імперіалізму». Широкий задум радянської влади щодо дискредитації зовнішньої політики царської Росії, а разом з тим і провідних капіталістичних держав, зумовив безпрецедентне в історії публікацій дипломатичних документів відкриття архівів та демонстрацію всієї палітри таємних переговорів про коаліції, переділи сфер впливу тощо. Проєкт розпочався у 1931 р., планували видавати документи у трьох серіях: 1878-1900; 1910-1913; 1914-1917. Проте результат обмежився лише кількома роками перед Першою світовою війною (1911-1912 рр.) та 1914 – початок 1916 рр., що однак склало 13 об'ємних (деякі в двох частинах) томів. Викривальний характер був притаманний також публікаціям дипломатичних документів у спеціалізованому журналі «Червоний архів» у 1920-1930-х рр. До подібних проєктів після Другої світової війни вже в Москві не поверталися, адже сталінська дипломатія власне користувалася вже тими ж методами таємних переговорів і домовленостей.

Офіційно вважали, що серію має замінити інший проєкт «Зовнішня політика Росії XIX – початку XX ст.», але це виявилось досить слабкою заміною, адже останній том із цієї серії (охоплював документи до 1830 р.) опублікували в 1994 р.

У західних державах практика публікацій дипломатичних документів розширилася. Багатотомне німецьке видання «Велика політика європейських кабінетів» (з першого по 40 томи) видавали в 1922-1927 рр. В Австрії збірку «Австро-угорська зовнішня політика від Бос-

нійської кризи 1908 р. до початку війни 1914 р.» видали 1930 р. у 8 томах. У Великій Британії це «Британські документи про походження війни 1898-1914 рр.» (11 томів). Інформація в них була неповною, причиною цього стала традиція у британському МЗС, за якою найбільш делікатну інформацію повідомляли послам не у формі офіційних звітів, а у вигляді особистих листів міністру. Виходячи у відставку, міністр міг не залишати їх у відомчому архіві, а зберігати разом зі своїми особистими паперами в приватному архіві. З іншого боку, це створює додаткові можливості для сучасних дослідників міжнародних відносин, адже в разі отримання дозволу на роботу в родинних архівах нащадків тогочасних міністрів, вони можуть знайти унікальні матеріали, які суттєво доповнять усталені історичні уявлення та оцінки.

У Франції опублікували багатотомне видання «Французькі дипломатичні документи 1871-1914 рр.» з 1929 р., а завершилося лише після Другої світової війни. Дане видання мало вже не такий тенденційний зміст, адже документи розподілялися не за тематичними підзаголовками, як у німецьких і англійському варіантах, а в хронологічному порядку.

У США з 60-х рр. XIX століття існує практика публікації документів офіційної дипломатії. Найбільш відомою є серія «Зовнішні відносини Сполучених Штатів» («The Foreign Relations of the United States» – FRUS). Ініційоване в 1861 р. як неофіційний щорічний звіт Державного секретаря видання стало більш науково спрямованим після 1925 р. та отримало мандат від Конгресу в 1991 р., еволюціонувавши від суто формально-довідкової функції до важливої функції зв'язків із громадськістю, а також інформаційно-аналітичної на додаток до задоволення вимог академічної спільноти. Останні томи, опубліковані протягом останніх трьох десятиліть, дедалі більше містять розсекречені записи від усіх агенцій, які беруть участь у забезпеченні зовнішньої політики США.

Окрім інформування Конгресу та американської громадськості щодо справ у зовнішніх зносинах, видання FRUS висували тлумачення міжнародного права (в тому вигляді, як це бачили США), виконували дипломатичну та консульську функції. За інформаційним наповненням та еволюцією серії FRUS можна дослідити трансформацію державних установ США, зміну концепції національної безпеки та прозорості, а також роль, яку Сполучені Штати відіграють у світі.

Водночас, збірка не позбавлена недоліків: недостатність чіткої змістовної структури в кожному збірнику, неоднорідність тематичних розділів, відсутність сталих і чітких принципів відбору документів, наявність суб'єктивних і бюрократичних чинників, відбір матеріалу з метою популяризації обраного зовнішньополітичного курсу США в

певний історичний момент з акцентом на «правильності» обраного курсу, що свідчить про пріоритетність держави та її представників перед громадськістю.

Важливими є також американські тематичні публікації дипломатичних документів. У 1928-1933 рр. було надруковано 9 томів, присвячених проблемам Першої світової війни. У 1942-1947 рр. було опубліковано 13 томів документів Паризької мирної конференції, хоча самі європейці так і не створили подібної серії, адже, як відомо, протоколи засідань даного форуму не велися.

Офіційна дипломатична документація часів Другої світової війни опублікована менше. Причиною є те, що, порівняно недавно вийшов термін давності доступу до матеріалів відомчих архівів МЗС. Одразу ж після 1945 р. МЗС СРСР опублікував «Збірку документів Московської, Тегеранської, Кримської та Берлінської конференцій і Європейської консультативної комісії 1943-1945 рр.». До історії Мюнхенських подій були видані такі збірники: «Нові документи з історії Мюнхена» (1958 р.), «Документи з історії мюнхенської змови. 1937-1939 рр.» (1979 р.). У 1957 р. у Москві була розпочата багатотомна публікація дипломатичних та інших офіційних документів «Документи зовнішньої політики СРСР», після 1991 р. – «Документи зовнішньої політики Росії». Вийшло загалом 22 томи, у тому числі після 1991 р. – три томи (20-22, кожен з яких ще й у кількох частинах). Активна робота 1990-х рр., під час так званої «архівної революції» в період президентства Б. Єльцина в Росії та «прочинення архівів», дала змогу висвітлити контрверсні події на міжнародній арені у 1939-1941 рр. і радянський фактор у них. Проте з 1998 р. до сьогодні публікації припинилися (хронологічно на подіях середини 1942 р.), що демонстративно характеризує політичний режим у сучасній Росії.

У гітлерівській Німеччині була розпочата серія «Документи німецької політики», зокрема в 1942-1944 рр. вийшло 9 томів, що включає матеріал з 1933 по 1941 рр.

У 1948 р. в США опублікували збірку «Нацистсько-радянські відносини у 1939-1941 рр.», де схарактеризовано роль СРСР у наростанні військово-політичного напруження в Європі та вперше опубліковано пакт Молотова-Ріббентропа. У відповідь Москва видала «Документи і матеріали передодня Другої світової війни», «Листування голови Ради Міністрів СРСР з президентами США і прем'єр-міністрами Англії». Матеріали вказаних збірок стали важливим аргументом в ідеологічному протистоянні «історичної пам'яті» між Сходом і Заходом у контексті «холодної війни».

Із 1949 р. у США – серія «Документи німецької зовнішньої політики». Серія С – події 1933-1937 рр. (видано 4 томи); Серія D – події 1937-1945 рр. (у 1949-1966 рр. опубліковано 13 томів). У вказаних збірниках подано більшість німецьких документів, що висвітлюють міжнародні відносини і зовнішню політику III райху. Підбір матеріалів здійснювався із захоплених у Західній Німеччині архівів.

З японських трофеїв була сформована збірка «Війна на Тихому океані».

У 1938-1951 рр. видано «Громадські папери Франкліна Рузвельта», зокрема його доповіді в конгресі, виступи на радіо, послання. У 1946-1961 рр. опубліковано «Документи британської зовнішньої політики» (1919-1939 рр.). У 1951-1954 рр. у Лондоні – «Документи міжнародних відносин 1939-1946 рр.». У 1952 рр. професор Боннського університету В. Хубач опублікував збірник «Директиви Гітлера щодо ведення війни» (1939-1945 рр.) – 311 сторінок документального тексту.

Знищення під час війни французького МЗС мало негативний вплив на розвиток видавничої діяльності у Франції, але 1961 р. було створено спеціальну комісію, яка зуміла відновити понад 160 тис. документів, звернувшись до архівів французьких посольств за кордоном, до приватних архівів політичних діячів. Так було створено серію «Французькі дипломатичні документи 1932-1939 рр.».

В Італії з 1952 р. реалізувався проєкт «Італійські дипломатичні документи» у хронологічних рамках з 1861 р. (проголошення Італійського королівства) до 1943 р. (крах фашистського режиму). Станом на 2008 р. опубліковано серії, що хронологічно охоплюють роки війни (1914-1918 рр., 1939-1943 рр., 1943-1948 рр.). Інші ж періоди представлені фрагментарно. Проблемою було те, що архівні матеріали вивезли або німецькі окупанти, або англо-американські союзники, тому разом із публікацією ведеться їх активний пошук.

У Чеській Республіці ідея видання «Документи чехословацької зовнішньої політики 1918-1945 рр.» без ідеологічного підтексту народилася ще у 1992 р., але через різні труднощі було опубліковано лише один том, що детально описував міжнародний контекст створення Чехословаччини у 1918 р. У середині 1990-х рр. було створено новий авторський колектив під керівництвом Ї. Деймека для серії А (1918-1939 рр.), яка за кольором палітурки була названа «синя» та Я. Немечека, який став головним редактором «зеленої» серії В (1939-1945 рр.). До прикладу, станом на 2011 р. вийшло 2 томи серії А «Чехословаччина на Паризькій мирній конференції» 1918-1920, у 2015 р. – том «Чехословацька зовнішня політика на завершальному етапі

війни 1945», станом на 2020 р. – двотомник «Чехословацька зовнішня політика 1943», а в 2022 р. – «Чехословацька зовнішня політика після звільнення 1945».

Цінними є збірники, видані в Росії на межі XX-XXI ст. «Східна Європа в документах російських архівів 1944-1953 рр.» (1998 р.), «Радянський фактор у Східній Європі 1945-1953 рр.» (2002 р.), що стали важливим джерелом матеріалів про закулісся встановлення та утвердження комуністичних режимів у даному регіоні після Другої світової війни. Особливу групу документів складають матеріали фонду міністра закордонних справ СРСР В. Молотова, представлені записками до нього від Зовнішньополітичної комісії ЦК ВКП(б), його заступників, радянських послів у Східній Європі, інформацією керівників і радників МДБ СРСР про ситуацію в країнах регіону і зокрема в їх партійно-державному керівництві. У публікації широко представлені матеріали записів бесід радянських дипломатів із представниками національної партійно-державної номенклатури різних рівнів, від перших осіб у державі до секретарів обласних партійних організацій; особисті інформаційні й аналітичні матеріали, підготовлені МЗС СРСР.

Звертає увагу те, що автори-упорядники Т. В. Волокітіна, Г. П. Мурашко, А. Ф. Носкова у своїх аналітичних коментарях до першого збірника 1998 р. є більш критичними до дій радянської партійно-політичної еліти, ніж до другого збірника 2002 р., надрукованого вже в умовах становлення путінського авторитарного режиму.

За ініціативи словацьких дослідників Д. Сегеша, М. Гертела, В. Бистріцького в 2012 р. видано збірник «Словацьчина та словацьке питання в польських та угорських дипломатичних документах 1938-1939», у якому подано оригінали архівних документів і їх переклади словацькою мовою. Фундаментальними є також двотомні, видання «Третій райх та виникнення Словацької держави» (М. Шварц, М. Голак, Д. Шріфл, 2008 р.) та «Словацько-німецькі відносини в документах» (Е. Ніжнянський, 2009 р.).

Важливим проєктом доби президента Б. Єльцина 1990-х рр. стала також збірка «Комінтерн і Друга світова війна» (1994, 1998 рр.), де опубліковані документи Російського державного архіву соціально-політичної історії. 2003 р. видано 4-томну збірку «Світові війни в XX ст.».

На жаль, у незалежній Україні є лише невелика кількість видань дипломатичних документів, зокрема: «Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р.» (відп. ред. В.Ф. Верстюк, 1999 р.); «Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918-1922)» (відп. ред. С.В. Віднянський, 2012); «Україна – Польща 1920 – 1939 рр.: 3 історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою»

(упоряд. О.С. Рубльов, 2012); документальні додатки книги «Українсько-болгарські відносини: офіційна і культурна дипломатія (1918–1944)» (І. Матяш, А. Тертична, І. Манасієва, 2021).

У грудні 2024 р. запрацював електронний портал дипломатичного еАрхіву МЗС України (<https://earchive.mfa.gov.ua/>). Проєкт «Дипломатичний еАрхів» реалізовано за ініціативою очільника та співробітників МЗС України за концепцією, розробленою головою Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин І. Матяш, за сприяння програми розвитку ООН в Україні та фінансування Уряду Японії.

Поширеною практикою на сучасному етапі є публікації невеликої кількості дипломатичних документів певного тематичного блоку як частини дослідницьких статей у фахових наукових періодичних виданнях. Зокрема, польський історик Д. Мілевський включив у свою аналітичну статтю латиномовні дипломатичні листи (щоправда, без перекладу польською) за 1586–1587 рр. коронних сенаторів Речі Посполитої до прусського володаря Георга Фрідріха. Чеський історик Я. Рихлік у серії статей в словацькому «Історичному журналі» опублікував матеріали болгарських та хорватських дипломатів з характеристикою ситуації у Словацькій державі у період Другої світової війни.

Отже, не дивлячись на те, що вийшла певна кількість серійних збірників, а окремі дипломатичні документи оприлюднюють в тематичних наукових статтях, опубліковані матеріали є лише невеликою частиною їхньої загальної кількості. На сучасному етапі провідні країни здійснюють активну роботу щодо оцифрування дипломатичних документів. Наприклад, на сайті британського національного архіву (<https://www.nationalarchives.gov.uk/>) удоступнено електронні версії матеріалів Foreign Office (британське МЗС) різних періодів нової та новітньої історії. Вищезгаданий проєкт «Зовнішні відносини США» теж заведений в інтернет-мережу (<https://history.state.gov/historicaldocuments>). Низка документів є доступними на сайті Національного архіву безпеки в університеті імені Джорджа Вашингтона.

Висвітлення найбільш гострих проблем міжнародних відносин сучасності ще чекає у документах, які через термін давності або політичні мотиви сьогодні недоступні широкому загалу істориків і зацікавлених читачькій аудиторії.

3.3. Особливості джерелознавчої критики дипломатичних документів

В аналізі дипломатичної документації важливо дотримуватися чіткого особливого алгоритму джерелознавчої критики. У таких ти-

пах дипломатичної документації як звіт, повідомлення, нота, важливим є питання авторства документа, адже особиста позиція та думка, оцінка та світогляд виконавця накладають відбиток на форму, зміст і акценти в документі.

Викликає інтерес інформація про візит до СРСР 5-12 жовтня 1955 р. від Державного секретаря зовнішніх справ Канади Л. Пірсона, який став першим західним посадовцем, який відвідав радянську державу після створення НАТО. Зміст розмов членів канадської делегації з радянськими лідерами під час т.зв. «кримської вечірки» (застілля) став індикатором настроїв і намірів нового радянського керівництва, які мало чим різнилися від тих, що панували в добу сталінізму. Підкреслена антизахідна (передусім антиамериканська) риторика М. Хрущова, розбавлена розмірковуваннями про війну і мир, дозволили канадським візитерам констатувати тяглість радянської зовнішньої політики й неминуче продовження «холодної війни». Відтак, Л. Пірсон писав по-слу в СРСР Дж. Воткінсу: «Мій візит не заспокоїв мене щодо мирних цілей радянської політики, але, безумовно, переконав мене, що самі люди, якими б не були думки їхніх правителів, щиро бажали миру».

Подібно до інших джерел, офіційний дипломатичний документ має аналізуватися як продукт певної історичної епохи (загальна політична ситуація в країні чи регіоні, стан справ на дипломатичному фронті). Так, укладення договорів з Німеччиною та її союзниками після Першої світової війни відбувалося в ситуації їх статусу переможених, на них поклали провину за початок війни. Тому й умови Версальського, Сен-Жерменського, Нейського та Тріанонського договорів мали обмежувальний й каральний характер, з втратою низки територій. Як показали подальші події, ці обмеження не були настільки результативними, щоб уникнути реваншу переможених, іредентизму національних меншин у межах встановлених кордонів. Це було враховано в процесі мирного врегулювання після Другої світової війни, яке було жорсткішим (з масовими депортаціями населення, розчленуванням Німеччини), але більш ефективним.

Поширеним явищем є наявність формально вигідних, але де факто нерівноправних договорів та угод, що уклалися під тиском, серед яких: угода Наполеона I з іспанським королем Фердинандом VII, договори європейських країн з Китаєм, Японією та іншими азійськими країнами у XIX – на початку XX ст, угоди СРСР з країнами Центральної та Південно-Східної Європи у період кінця 1940 – кінця 1980-х рр. У радянсько-чехословацькому договорі від 29 червня 1945 р. зазначено: «Закарпатська Україна (що має, згідно з Чехословацькою Конституцією,

назву Підкарпатська Русь), яка на підставі Договору від 10 вересня 1919 р., укладеного в Сен-Жермені ан Ле, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької Республіки, возз'єднується у згоді з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін зі своєю споконвічною батьківщиною – Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». Але згідно з критичною версією, це здійснювалося під тиском Москви, а не за вільним волевиявленням жителів краю. Особливо негативістські інтерпретації оцінюють подію, як «другий Мюнхен» для Чехословаччини.

Датування і місце походження джерела зазвичай вказані в самому документі. Якщо ж дати немає, коли, наприклад, опрацьовують чернетку документа, то вона встановлюється шляхом зіставлення інформації в документі із загальновідомими подіями. Зокрема, в поданому листі радянському послу в Словаччині від імені жителів Закарпаття, де висловлювалося прохання Сталіну щодо приєднання краю до УРСР, немає дати. Але вказані в листі події, а також сам факт перебування радянського посла в столиці Словацької держави Братиславі дозволяє звузити дату документа до кількох місяців 1940 року. Утім, нерідко буває, що порівняно чітку дату «вирахувати» так і не вдається.

Перевірка автентичності, а також повноти і точності текстів документів теж є кропіткою і поетапною роботою. Історія знає немало прикладів фальсифікації дипломатичних документів. У період існування Священного Союзу австрійський канцлер Меттерніх неодноразово використовував у своїх демаршах перед європейськими дворами псевдореспубліканські документи, що фабрикувалися за його наказом таємною поліцією для доказу підготовки загальноєвропейського повстання.

Вельми відомим є маневр О. Бісмарка, який «відредагував» текст дипломатичної депеші про переговори французького посла В. Бенедетті з пруським королем Вільгельмом I в м. Емс, що зрештою спровокувало франко-пруську війну. Сам О. Бісмарк пояснював, що лише скоротив зміст Емської депеші. Ззовні це виглядало начебто так, але уважне зіставлення двох варіантів спонукає до висновку, що хитрість і фальшування тексту полягала у викресленні важливих речень й частин речень, які засвідчували дипломатичну ввічливість Вільгельма I, який намагався згладити гострі кути дискусії. На противагу цьому в редакції О. Бісмарка позиція короля набула категорично негативного відтінку, а головне – в новому тексті не йшлося про можливість подальшого проведення переговорів в Берліні. Такий текст виглядав як образа французької гідності й став приводом до оголошення війни Францією

Пруссії, що відповідало задуму фальсифікатора депеші про початок військових дій у статусі жертви, яка обороняється.

У 1917 – на початку 1918 рр. за дорученням посла США в Росії Френсіса журналіст Е. Сіссон зібрав документи, що стали основою збірки «Германо-більшовицька змова», опублікованої в жовтні 1918 р. у якості офіційної версії про «німецьке золото» в організації активності більшовиків. Автентичність джерел перед публікацією була засвідчена двома авторитетними експертами, потім оригінали зникли і були віднайдені в 1952 р. в одному із сейфів Білого Дому. Нову їх експертизу здійснив відомий історик і дипломат Джордж Кеннан і в 1956 р. офіційно заявив про те, що документи підроблені. Два професори, що раніше засвідчили достовірність джерел, змушені були визнати, що порушили кодекс наукової об'єктивності під тиском політичної кон'юнктури.

З іншого боку, є випадки дискусій щодо того, чи вважати дипломатичний документ сфальшованим. Історик С. Павленко поставив своїм завданням вивчення листа спеціального французького посланця Людовіка XIV дипломата Жана Балюза, який ділиться враженнями про його перебування в Батурині в березні 1704 р. й зустріч із гетьманом І. Мазепою. Він не погодився з думкою В. Ададунова, що це фальсифікат, вигаданий І. Борщакком у ХХ ст., сформулював 14 доказів-аргументів на користь автентичності дипломатичного документу. Так, І. Борщак не міг у 1933 р. знати про місце перебування гетьмана в Україні, про те, що дипломата супроводжувала почесна варта. Відомості про це з'явилися пізніше. Згадки Ж. Балюза про голландські газети, портрет султана в гетьманській резиденції, особливості мови співрозмовника теж підтверджуються джерелами, опублікованими після смерті публікатора документа. Сумніви В. Ададунова щодо наявності в реальності такого джерела ґрунтуються в першу чергу на тому, що він не знайшов нічого подібного за вказаним публікатором посиланням. Проте це сталося, імовірно, через помилку редакції або архівіста при записі шифру документа, що трапляється у практиці дослідників, або у зв'язку з приховуванням першовідкривачем місцезнаходження цінного листа від недобросовісних конкурентів.

Розкриття змісту документа зумовлено низкою труднощів через присутність у дипломатичному лексиконі зворотів, що мають умовний характер та можуть широко тлумачитися й інтерпретуватися. Тож не дивно, що з'явився знаменитий вислів про те, що «язик дипломату даний для того, щоб приховувати свої думки». Отже, необхідно корелювати словесну фразу в документі з дійсним фактичним змістом, який вона розкриває.

Після перипетій Великої війни сьогодні з гіркою іронією сприймається преамбула до Троїстого Союзу: «Збільшити гарантії загального миру, забезпечити монархів від загрози, яка могла б виникнути в Європі». Проте багато сучасників справді вірило формальному змісту документа. Аналогічно франко-російська конвенція 1890-1892 рр. декларувала своєю єдиною метою «приготуватися до оборонної війни». У договорі 1903 р. між США та Кубою право Сполучених Штатів на втручання (до чого неодноразово ті вдавалися) було мотивовано «захистом незалежності Куби, підтримки уряду, що здатен захистити життя, власність і особисту свободу громадян».

Класичним випадком є також шантаж словацьких політиків у березні 1939 р. Німецький канцлер А. Гітлер запланував ліквідувати помюнхенську Чехо-Словаччину, проте бажав продемонструвати світовій громадській думці, що держава стала жертвою не зовнішньої агресії, а розпалася зсередини за ініціативи словаків, а тому організував наступний сценарій. 13 березня відставний голова словацького автономного уряду Й. Тісо та його соратник Ф. Дюрчанський були запрошені на бесіду в Берлін. Біля приміщення імперської райхканцелярії їх зустріла почесна варта церемонією, яка використовувалася для лідерів іноземних держав. У першій розмові глава німецького МЗС Й. Ріббентроп заявив, що сучасний розвиток подій обумовлює неможливість подальшого існування Чехо-Словаччини і словаки мусять швидко засвідчити, що не ототожнюють себе з нею та чеським народом. А. Гітлер же заявив: «Німеччина не має ніяких інтересів на схід від [Білих – авт.] Карпат... Питання полягає в тому, чи хоче Словаччина жити власним життям, чи ні... Йдеться вже не про дні, а про години. Якщо Словаччина хоче стати самостійною, він буде підтримувати і навіть гарантувати це прагнення. Якщо ж вона вагатиметься, або не хоче відділятися від Праги, то він залишить Словаччину в руслі розвитку подій, за який не нестиме відповідальності». Що це за русло розвитку стало очевидним, коли на запитання фюрера, чи має щось додати Й. Ріббентроп, той наголосив на інформації про концентрацію угорських військ на словацькому кордоні.

Офіційна риторика «холодної війни» як з боку СРСР, та і США декларувала винятково мирні наміри своєї зовнішньої політики. Сучасники розуміли ситуацію і не дарма набула широкої популярності іронічна приповідка: «Буде така боротьба за мир, що каменя на камені не залишиться».

Неоднозначно й досі інтерпретується державними діячами важливе поняття «державна безпека». Даною формулою можуть прикриватися силові дії проти слабших задля задоволення власних геополі-

тичних інтересів. У циркулярній ноті французького міністра Ш. Талейрана європейським державам повідомляли, що введення Наполеоном військ у Швейцарію (1802 р.) здійснено «не для того, щоб позбавити Швейцарію свободи, але щоб заспокоїти заворушення», хоча реально ніяких неспокоїв там не було. У 1863 р. Пруссія і Росія уклали Альвенслебенську конвенцію задля спільного придушення польського повстання, пояснивши, що бунт інспірований проти безпеки обох держав.

У свій час цілком таємним документом була директива президента США Джорджа Буша-старшого № 54 від 15 січня 1991 р. про початок військової операції НАТО проти Іраку «Буря в пустелі». У документі задекларовано, що США визнають територіальну цілісність Іраку й не мають намірів змінювати його актуальні кордони. Разом з тим, у тексті прописано далекосяжну погрозу: «Якщо Ірак вдасться до використання хімічної, біологічної, ядерної зброї, підтримає теракти проти США або ж партнерів по коаліції будь-де в світі, або зруйнує кувейтські нафтові поля, це стане чіткою підставою для США замінити сучасне керівництво Іраку».

Принцип «превентивного удару» проти терористів, проголошений 2002 р. президентом США Джорджем Бушем-молодшим як реакція на теракти 11 вересня 2001 р. в Нью-Йорку та Вашингтоні, став ідейним підґрунтям військових операцій в Афганістані, Іраку, Лівії, Сирії.

Отже, вельми складно аналізувати справжній зміст дипломатичних документів, призначених для публікації, а порівняно простіше – внутрішньовідомчу документацію в МЗС, так як у внутрішньому, закритому, «своєму» середовищі дипломати висловлюються відвертіше.

Безпосередній інтерес та негативне ставлення радянського уряду до польського вторгнення у Вільнюську область у 1920 р. офіційно обґрунтовували порушенням права національного самовизначення литовців (до речі, більшість населення тамтешніх сільських районів складали білоруси, але про них не згадували ні поляки, ні литовці, ні більшовики). Але відсутність альтруїстичних почуттів до Литви з боку радянського керівництва та відвертий прагматизм демонструє висловлювання керівника зовнішньополітичного відомства Радянської Росії Г. Чичеріна про плановані в цей час кроки: «Інше питання – не надавати Литві нової послуги, доки вона нічого не дала; це, звичайно, резонно». Звертають на себе увагу оцінки радянською дипломатією тиску Польщі на Литву в березні 1938 р. з метою встановлення дипломатичних відносин, розірваних за литовською ініціативою у 1920 р. у зв'язку з анексією Вільнюської області. Нарком закордонних справ СРСР М. Литвинов у колі колег назвав польські вимоги «безум-

ною авантюрою, яка загрожує пожежею на всьому сході Європи» та «рівноцінним згвалтуванню Литви».

Окремою проблемою зовнішньої критики дипломатичного документа може бути шифрування змісту повідомлення (не лише числового кодування, що вимагає певних техзасобів, але й використання псевдонімів, перекручень тощо). Зокрема, коли радник російського посольства в Парижі К. Несельроде повідомляв у Петербург інформацію, отриману від Талейрана (з 1808 р. він надавав такі послуги Олександрю I), то називав у документах його «мій кузен Анрі», «мій друг», «наш продавець книг», «красунчик Леандр» і навіть «Анна Іванівна». Наполеонівський міністр поліції Фуше, який також постачав відомості для росіян, називався «Наташою», «президентом», а предмет обговорення – «англійським землеробством», «любовними походами Бутягіна» (секретар посольства).

Зазначимо, що в дипломатичних документах, як і в інших джерелах, сконцентровано інформацію трьох видів: 1) закладена свідомо і спеціально; 2) інформація, яку укладач документа не планував доносити; 3) інформація, яка свідомо або не спеціально викривляє реальну тогочасну ситуацію.

Важливо також визначити джерело, з якого бере інформацію автор документа. Подекуди вона отримується від ненадійних агентів, які переслідують власні цілі, що зумовлює викривлення картини подій у документі. Часто спецслужби країни перебування спеціально дезінформують дипломатичних представників задля своїх підступних намірів. Так, з дипломатичних джерел радянському керівництву стали відомі поширені нацистами чутки в Парижі та Празі у 1937 р. про вербування маршала Тухачевського, що стало приводом для старту репресій сталінського режиму проти вищого командного складу Червоної армії.

Окремо підкреслимо, що дипломатичне середовище завжди наповнене (зусиллями самих дипломатів, провокаторів, спеціальних агентів) різними чутками, гіпотезами й сценаріями подальшого розвитку подій настільки суперечливими й малоймовірними, що історику, який намагається віднайти в цьому логічну лінію, доводиться важко. У сфері прогнозів кожен дипломат вільний висувати свою версію, а той, чия версія реалізується на практиці, стає відомим експертом у своїй галузі.

У період липневої кризи 1914 р. більшість тогочасних дипломатів провідних держав, виходячи зі змісту їхнього листування, не усвідомлювала жакликих наслідків тієї гри у «збереження національної гордості й величі», що стала основним аргументом непоступливості країнучасниць у даній міжнародній кризі. Не прораховували всі можливі

сценарії розвитку подій, а приймали доленосні рішення на основі стандартних оцінок ситуації. Тобто липневу кризу сприймали лише як один з епізодів у низці попередніх криз (Марокканських, Боснійської, Лондонська конференція 1913 р.), які були подолані без збройного конфлікту між державами. Впливові діячі були впевнені, що й цього разу справа не дійде до війни. На фоні цих оманливих переконань вельми об'єктивною й прогностичною була позиція британського Foreign Office. Зокрема, англійський дипломат Кроу зазначив: «Яка б не була думка про правову сторону австрійських звинувачень проти Сербії, Франція і Росія вважають, що це лише приводи і що остаточно стало більш об'ємне питання про боротьбу Троїстого Союзу проти Троїстої Згоди».

Варто акцентувати увагу на «психології свідчення», оскільки в різних людей сприйняття навколишнього світу не є ідентичним. Навіть у найбільш здібної людини точність фіксації образів порушена з двох причин: фізіологічний стан (нервовість, втома, хвилювання тощо) та ступінь концентрації уваги. За рідкісним винятком ми добре бачимо і чуємо те, що для нас важливо, а не все, що відбувається навколо.

Прикладом різного бачення у «психології свідчення» є листування Великого Магістра (гросмайстра) ордену іоанітів (госпітал'єрів) на Родосі Віл'єр Де Л'Іль-Адама зі Сулейманом Пишним. Султан, здобувши восени 1521 р. Белград, розіслав про це повідомлення навколишнім державам, зокрема одне з них було адресоване гросмайстру. Переклад тексту султанського листа: «Користуючись нашою дружньою приязню, і як наш друг, не залишись останнім серед тих, хто привітає нас з нашими завоюваннями, здійсненими в Угорщині, де повернули найважливіше – Белград, після чого вістрям свого грізного меча знищимо всіх, хто буде протистояти нам» Віл'єр Де Л'Іль-Адам розцінив не як приязнь, а як виразну іронічну провокацію, а тому відписав у досить зухвалому тоні, інформуючи султана про перемогу своїх лицарів над турецьким корсаром Картоглу. У листі гросмайстра до французького короля Франциска I адресат пише, що він отримав від Сулеймана таке послання, яке можна вважати не свідченням дружби, а радше прихованою погрозою.

У відповідь Сулейман надіслав Віл'єр Де Л'Іль-Адаму нового листа з відвертою погрозою: «Лицарям Родосу. Жажливі несправедливості, які ви вчиняли над моїм народом, який так довго страждав, розбудили в мені жаль і гнів. Тому я наказую Вам негайно здати мені острів і фортецю Родос і дарую вам свій дозвіл виїхати у безпечне місце, взявши із собою найбільш цінне майно. Якщо вам притаманна мудрість, ви надасте перевагу дружбі і миру перед жорстокостями війни». Нега-

тивна відповідь дала старт військовим діям, у результаті яких турки здобули Родос.

З'ясуванню цінності документа значною мірою допомагає компаративне співставлення документів одного типу, але різного походження. Важливо порівнювати дипломатичні документи протистоячих сторін у війнах та конфліктах. Так угорський ракурс трактування «Малої війни» між Угорщиною та Словаччиною в березні 1939 р. демонструє телеграма міністра закордонних справ Угорщини І. Чакі посланнику у Варшаві А. Хорі, у якій вказано, що головним мотивом зайняття угорськими військами частини Східної Словаччини було забезпечення захисту залізниці в долині р. Уж. Угорський міністр водночас додає: «маючи на увазі, що русинсько-словацький [адміністративний] кордон завжди був спірним». Дійсно, у 1938-1939 рр. між автономними словацьким та карпатоукраїнським урядами відбувалася серія дискусійних переговорів щодо розмежування кордону, адже у Східній Словаччині проживали значні анклавні українців-русинів. Захопивши 15-18 березня Закарпаття, угорські окупанти використовували аргументи карпатоукраїнських діячів.

Дипломатичні документи щойно проголошеної (14 березня 1939 р.) Словацької держави засвідчують, що угорську агресію бачили давно спланованою, метою якої було захоплення всієї Словаччини, а відтак розгорнуто кампанію заклику до захисту батьківщини від віковичного ворога, наголошувалося на підступності угорців та їхніх намірах ліквідувати словацьку державність.

На вивчення даної проблеми проливає світло комплекс таємних документів німецької Служби Безпеки (Sicherheitsdienst – СД), що знаходиться у трофейному фонді нацистських інституцій в м. Александрія (США). Документи опубліковані словацьким перекладом у науковому журналі «Військова історія». Якщо джерела словацького або ж угорського походження можуть викликати сумніви щодо їх об'єктивності, то німецькі агенти збирали дані зі свого прямого службового обов'язку та мали завдання якомога повніше повідомляти вище керівництво про перебіг подій. Це спонукає довіряти їхній інформації. Так, в одному з документів вказано, що угорці провели мобілізацію вікових категорій до 50 років, що засвідчує про серйозність її намірів щодо ведення масштабних бойових дій.

Еволюцію британо-японських відносин на початку XX ст. засвідчує порівняння змісту серії двосторонніх договорів між державами в перші десятиліття XX ст. Ст. 2 договору 1902 р. визначала взаємні безпекові зобов'язання наступним чином: «Якщо Велика Британія або

Японія, захищаючи свої інтереси..., будуть втягнуті у війну з іншою державою, інша Висока Договірна Сторона зберігатиме суворий нейтралітет і докладе всіх зусиль, щоб не допустити участі інших держав у воєнних діях проти свого союзника». Натомість у 1905 р. сторони вже домовилися про таке: «Якщо будь-яка Договірна Сторона буде втягнута у війну внаслідок неспровокованого нападу або агресивних дій з боку будь-якої іншої Держави чи держав..., інша Договірна Сторона негайно прийде на допомогу своєму союзнику, спільно вестиме війну та укладе з нею мир». Договір 1911 р. підтвердив взаємні зобов'язання, але спеціальною статтею уточнив: «Якщо будь-яка Висока Договірна Сторона укладе договір про загальний арбітраж із третьою державою, погоджено, що ніщо в цій Угоді не тягне за собою зобов'язання такої Договірної сторони вести війну з державою, з якою такий договір про арбітраж є чинним». Очевидно, мали на увазі арбітражну угоду зі США, щодо якої вела переговори Велика Британія.

Зрештою, задля повнішої картини в джерелознавчому аналізі варто також порівнювати дипломатичні документи одного походження, але різних типів; офіційних документів з джерелами неофіційного походження (мемуари та особисте листування).

Отже, особливості джерелознавчого аналізу дипломатичних документів є очевидними і повинні дотримуватися зацікавленими дослідниками.

Питання для самоконтролю

1. Які є типи міжнародних дипломатичних договорів?
2. Які є види дипломатичних документів, що використовуються у міждержавній та внутрішньовідомчій комунікації?
3. Дайте власну оцінку традиціям публікації дипломатичних документів у країнах Європи та Америки. Які рекомендації можна надати вітчизняним фахівцям в організації цієї справи?
4. Охарактеризуйте дії дослідника в аналізі співвідношення офіційного тексту та фактичного змісту дипломатичного документа?
5. Наведіть приклади проблем з автентичністю дипломатичного джерела та достовірністю інформації, викладеній у ньому.

Судово-слідчі матеріали та документи органів безпеки

4.1. *Історичні умови формування та публікації судово-слідчої документації*

4.2. *Склад та принципи джерелознавчого аналізу документів слідства й суду та органів безпеки*

4.1. Історичні умови формування та публікації судово-слідчої документації

У документах органів безпеки і суду відображені, як правило, найгостріші проблеми, що стосуються як окремих осіб, так і підприємств, організацій, партій, рухів і суспільства в цілому. Суд і карально-репресивні органи захищають існуючий лад, намагаючись запобігти будь-яким виступам проти нього. Усе це визначає неабияке значення судово-слідчих документів для вивчення історичних подій.

Прикладом судово-слідчої документації Раннього нового часу є джерела «Литовської метрики» (діловодний архів Великого князівства Литовського). Вона містить кримінально-судові справи XVI ст., які відображають таке соціальне явище як наїзд – організований шляхтичем збройний напад у межах найближчої округи на шляхетське, князівське або монастирське поселення чи володіння з метою пограбування, помсти, а також заволодіння землею, підданими, силового розв'язання майнових суперечок, підриву економічних позицій конкурентів. Для розгляду кримінальних справ створювався замковий (з 1566 р. – гродський) суд. Відповідно до характеру заподіяної шкоди під час наїзду були передбачені різні види покарання: страта, композиція (виплата потерпілому грошової компенсації), штраф. Однак на практиці судові рішення виконували дуже рідко, а в джерелах не зафіксовано жодного випадку покарання знатного чи впливового в певному регіоні шляхтича.

Фундамент сучасної судової системи було закладено в часи Англійської революції XVII ст. У боротьбі проти короля був висунутий принцип незмінюваності суддів. У 1701 р. цей принцип був закріплений конституційним актом. Французька революція кінця XVIII ст. проголосила виборність суддів на основі майнового цензу, що виключало їх незмінюваність. Ліквідована характерна для середньовічної системи риса поєднання в одній особі функцій слідчого та судді, розділивши їх обов'язки: слідчому – попереднє розслідування, судді – судовий розгляд і винесення вироку. У 1808 р. це було узаконено Н. Бонапартом, але він повернувся до англійського правила незмінюваності суддів, що було законодавчо закріплено у 1814 р. Це було підтверджено в 1873 р. французьким республіканським урядом, а в 1877 р. запроваджено також у Німецькій імперії.

У XVIII ст. поступово припинилося найбільш одіозне в часи середньовіччя полювання на відьом. Французький історик Р. Мандру в творі «Відьми і чаклуни у Франції у XVIII ст.» на судово-слідчих матеріалах довів, що такі процеси відбувалися все рідше, а вироки ста-

вали м'якшими. Утім, сучасна українська дослідниця К. Диса у книзі «Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII-XVIII століття» наводить приклад, коли в Кам'янці-Подільському 1716 р. у «відьомстві» звинуватили бездомну жінку Марину, яка буцімто з допомогою магічного порошку намагалася зачарувати вірменського вїйта. Які саме були тортури і в чому зізналася звинувачена, в документах не зафіксовано, відомо лише, що справа завершилася стратою (спаленням) жебракки.

Французька революція кінця XVIII ст. поклала початок незалежному статусу суддів від урядових структур, які мали керуватися лише законом у своїх діях. Однак в історії зафіксовані й гучні приклади конфлікту судової влади із виконавчою та законодавчою гілками. Так було, зокрема, 1883 р. у Франції, коли республіканська влада здійснила чистку судового апарату від прихильників консерватизму і монархізму; в першій половині 1990-х рр. в Італії під час відомої операції правоохоронних органів «Чисті руки». У незалежній Україні судові реформи, теоретично позитивні, регулярно провалюються через їх саботаж владними структурами та різними лобістськими силами, яким не вигідна прозора робота судових органів.

Попереднє слідство організовується як розшук, у якому обвинувачений є лише об'єктом, а не учасником справи. Судовому розгляду ж надана форма змагальності: підсудний є формально рівноправною стороною, отримуючи право на захист, на заяву клопотань на участь (особисто або через уповноваженого адвоката) в допиті свідків та ін. Деяка участь адвокатів у попередньому слідстві стала допускатися лише наприкінці XIX ст., спочатку в Англії, а потім у континентальних країнах. Також у цьому столітті в більшості провідних країн набув поширення принцип, згідно з яким кримінальне провадження починалося не в приватному порядку, а офіційно від імені держави прокуратурою.

Від Декларації прав людини і громадянина 1789 р. веде свій шлях принцип презумпції невинності – підсудний не є винуватим і не може бути засуджений доти, доки його провина не буде доведена в суді в законному порядку. У США це було визнано у 1870-х рр., у Великій Британії – у 1898 р. Оскільки визнання самим підсудним провини не є вирішальним доказом, то обвинувачуваний має право мовчати, не давати свідчень проти себе, ніхто не вправі примушувати його до цього.

В останній третині XIX ст. в законодавстві низки країн посилювався тиск держави на політичну опозицію, діяльність якої стали кваліфікувати як кримінальний злочин. Згідно з винятковим законом 1878 р. проти соціалістів у Німеччині останніх усували від участі в

парламентських виборах. У Франції репресивну функцію проти робітничого руху виконував «Закон про покарання членів міжнародного товариства робітників» (1872 р.) і «злочинський» закон 1894 р. як реакція на вбивство анархістом Казеріо французького президента Саді Карно.

Одним з найголовнішим здобутків стало конституювання суду присяжних засідателів, що вперше виник в Англії в результаті реформи Генріха II Плантагенета ще в другій половині XII ст., а звідти був перенесений у північноамериканські колонії. Англійська революція середини XVII ст. зміцнила цей інститут, а французька проклала шлях йому в Європу. На розгляд присяжних передавали спочатку переважно важкі кримінальні злочини, але з розвитком демократії в їх компетенцію стали уходити злочини у сфері медіа, політичні справи. В Англії та США присяжні традиційно брали участь у вирішенні питання про провину підсудного, причому їх вердикт повинен був виноситися одночасно. В США досі в деяких штатах діє принцип одноголосності всіх присяжних засідателів, у Великій Британії 1967 р. його замінено на кваліфіковану більшість (2/3 або 3/4 складу). У Франції присяжні виносять рішення більшістю голосів. В Австрії згідно із законом 1950 р. суддівська колегія може вимагати виправлення вердикту присяжних, а у випадку їх відмови – призначити новий розгляд справи з іншим складом присяжних.

Цікавим прикладом реальної діяльності суду присяжних у Російській імперії (запроваджений судовою реформою 1863 р.) є так званий «казус Засулич». У січні 1878 р. вона здійснила замах на петербурзького градоначальника Ф. Трепова за незаконне покарання заарештованого революціонера, поранивши чиновника з револьвера. Хоча всі докази злочину були наявні, але полум'яні промови захисту, свідків і самої підсудної зумовили те, що суд присяжних несподівано виправдав Засулич і вона змогла виїхати до Швейцарії. У 1972 р. присяжні (всі білі) у США винесли виправдальний вердикт чорношкірій членкині компартії США А. Девіс, судовий процес над якою упродовж 18 місяців був топ-темою радянської пропаганди (відомий лозунг – «свободу Анжелі Девіс»). До речі, згодом вона стала професором історії розвитку розуму та феміністичних досліджень Каліфорнійського університету в Санта Крузі, у 1997 р. оголосила себе лесбійкою.

Зазначимо, що суд присяжних був ліквідований у нацистській Німеччині (після Лейпцигського процесу 1933 р.), а також фашистській Італії, французькій «державі Віші».

Цінними документами, які демонструють репресивний характер політичного режиму, є судово-слідчі джерела недемократичних країн. Історики з великим інтересом вивчають кримінальні справи з політич-

ними звинуваченнями, адже будь-які виступи проти влади розглядалися судами здебільшого як кримінальні дії.

У Московії 1715 р. був виданий указ «Коротка ілюстрація процесів або судових проваджень». Починаючи зі створеного ще на початку XVIII ст. Петром I Преображенського приказу (згодом – Таємна канцелярія), політичні розслідування стали невід’ємною частиною діяльності карального самодержавно-бюрократичного апарату. У 1802 р. в системі імперського державного управління було створено Міністерство внутрішніх справ, при якому організована таємна політична експедиція. Загалом, назви установ, їх кількість мінялися, проте незмінним залишалася їхня основна функція – захист самодержавного ладу в Росії. Політичний розшук у різні періоди вели такі установи: Особливий секретний комітет, Комітет вищої поліції, Особлива канцелярія, відділення власної його Імператорської величності канцелярії, Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ, Слідча комісія для політичних справ при Київському, Подільському і Волинському губернаторі (1846-1882 рр.). У 1827 р. був створений сумнозвісний корпус жандармів.

Із XIX ст. відклали свідчення про численні політичні процеси в Росії. Великий резонанс у суспільстві мали, зокрема, судові процеси над декабристами (1825 р.), членами Кирило-Мефодіївського братства (1847 р.), Південноросійського союзу (1875 р.). Унаслідок секретності судово-слідчі матеріали за цими та іншими процесами довго не видавалися, хоча в архівах їх збереглася величезна кількість. Лише по справі декабриста П. Пестеля вони склали 72 томи, С. Муравйова-Апостола – 63 томи. Починаючи з 1925 р., Центрархів (Москва) розгорнув видання матеріалів Верховного кримінального суду і слідчої комісії у справі декабристів у вигляді серії збірників документів. За п’ять років було видано 7 томів, один із яких містив матеріали, пов’язані з повстанням Чернігівського полку. З 1950 р. видання серії відновлено. Усього вийшло 18 томів.

Чимало цінних свідчень містять матеріали судового процесу над членами Кирило-Мефодіївського товариства. Їх удалося оприлюднити лише в 1990 р. До трьох томів документів увійшли журнал слідства, загальні матеріали, а також судові справи на 17 членів товариства, в т.ч. Т. Шевченка.

Значний міжнародний резонанс і вирішальний вплив на суспільно-політичний розвиток Франції й утвердження III Французької республіки мала судова справа Дрейфуса, що тягнулася з 1894 по 1906 р. Капітан Альфред Дрейфус, офіцер французького генерального штабу, був звинувачений начальником французької контррозвідки полковником Анрі у шпигунстві на користь Німецької імперії. Підставою бу-

ло те, що французьким агентом, який працював сторожем у німецькому посольстві (у його обов'язки входило збирати все, що можна знайти у кошиках для сміття, попелу з камінів) були знайдені шматки бордеро (списку), адресованого німецькому військовому аташе з переліком та описом п'яти важливих секретних записок французького Генштабу. Експерти-графологи детально вивчили почерк Дрейфуса та не прийшли до однозначного висновку щодо його можливого авторства.

Правоконсервативна преса підняла гвалт про злочинця-зрадника, а єврейське походження Дрейфуса викликало хвилю антисемітизму у Франції. Його судили військовим судом при зачинених дверях через посилення на військову таємницю – докази є, але їх не можна надати суду, щоб зберегти секретність. На винуватість Дрейфуса рішуче вказував начальник генштабу генерал Буадеффе. Поширена інформація, що з відома військового міністра слідчий таємно передав у кімнату, де радились судді, записку, нібито написану німецьким послом у Берлін: «Цей негідник Д. стає надто вимогливим» – що переважило шальки терезів на користь обвинувачення. Суд визнав Дрейфуса винним і засудив до розжалування та довічного заслання.

Прогресивні діячі Франції стали на захист Дрейфуса та публікували в рейтингових виданнях свої викривальні статті проти несправедливого судилища. У 1896 році з'явилася брошура Лазара «Судова помилка», у якій доводили невинність Дрейфуса. Повторне розслідування полковника Пікара виявило справжнього шпигуна – Ш. Естергазі, але військове керівництво, бажаючи зберегти «честь мундира», заблокувало справу, звільнило керівника розслідування і направило його на службу в Туніс. Загалом справа Дрейфуса вийшла за рамки юриспруденції та перетворилася на великий політичний скандал, що розділив французьке суспільство на два антагоністичні табори: дрейфусарів та антидрейфусарів. Сенатор Шерер-Кестнер, якому Пікар розповів про своє розслідування, виступив у сенаті з марною інтерпеляцією, у якій вимагав перегляду справи Дрейфуса. Дрейфусари стали поширювати чутки про те, що генштаб покриває злочинця, адже дійсно Естергазі зрештою постав перед судом, але був виправданий.

Новий імпульс справі дав відомий письменник Е. Золя, який опублікував статтю «Я звинувачую» як відкрите звернення до президента Третьої республіки Ф. Фора. За образу влади Золя був притягнутий до суду, який ухвалив рішення про річне ув'язнення, штраф у 3 тис. франків, також його позбавили ордену Почесного легіону. До протестів долучилися французькі інтелектуали-франкмасони, зокрема лідер соціалістів Жан Жорес, А. Франс (на знак протесту відмовився від свого

ордену Почесного легіону). Е. Золя втік до Великої Британії й повернувся лише після самогубства Анрі та втечі Естергазі.

Доля Дрейфуса стала втіленням політичної проблеми: консерватори, націоналісти і монархісти намагалися не допустити проведення в країні ліберальних політичних реформ, здійснили спробу заколоту проти республіки. Їх виступ провалився, що стало переломним моментом у перевазі у французькому політичному таборі «дрейфусарів», які зрештою здійснили реабілітацію Дрейфуса (прожив аж до 1935 р., але не використав свою несподівану популярність для власної політичної діяльності).

Російські більшовики ще в лютому 1918 р. створили комісію по боротьбі з контрреволюцією. З кінця 1918 р. на підконтрольній їм території почала діяти Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами. З 1922 р. ці функції були передані створеному НКВС Державному політичному управлінню УСРР, а згодом – Народному комісаріату внутрішніх справ та Комітету державної безпеки. За приблизною статистикою політв'язнів в СРСР з 1918 по 1991 р. було в судовому і позасудовому порядку засуджено від 3,8 до 6,1 млн осіб. Багато з них було репресовано в адміністративному порядку.

3 серпня 1937 р. Секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін надіслав секретарям ЦК нацкомпартій та обкомів партії шифрограму, у якій давалася вказівка організувати «в кожній області по районах 2-3 відкритих показових процесів над ворогами народу – шкідниками сільського господарства, які пробралися до районних партійних, радянських і земельних органів». Різні методики підрахунків дають кількість жертв сталінських репресій 9-14 млн осіб.

Великого суспільного резонансу набув процес, організований 1933 р. у Лейпцігу у зв'язку з підпалом райхстагу, де головним обвинувачуваним був болгарський комуніст і діяч Комінтерну Г. Димитров. За сучасною версією це було здійснено самими нацистами з метою провокації.

Безпрецедентний терор нацистської влади проти євреїв, інших «унтерменшів», полонених, політичних супротивників зумовив створення 8 серпня 1945 р. міжнародного Трибуналу в Нюрнберзі (його вибір не був випадковим, а символічним, адже воно в період нацистської влади було «містом партійних з'їздів», там було оголошено «расові закони»). Підсудними на процесі стали 24 нацистських керівники, які були звинувачені в скоєнні злочинів проти миру, людства, військових злочинів для досягнення світового панування. Таким чином, у діяльності Нюрнберзького суду було відображено новий погляд на злочин та колективного злочинця: «злочинцем виступає сама держава, її

«фюрери», і вся кліка діячів, суддів і поліцейських, які зробили вбивство невинних людей та інші злочини наріжним каменем «нового порядку».

Упродовж Нюрнберзького процесу було проведено 403 відкриті засідання, заслухано 113 свідків, розглянуто 143 письмових свідчень і понад 5 тис. документальних доказів. Підсумком суду стали 42 томи справ, хоча в СРСР видано лише вісім «вибраних». Трибунал оголосив злочинними організаціями: керівний склад націонал-соціалістичної партії, охоронні загони цієї партії (СС), таємну поліцію (гестапо) та службу безпеки (СД).

Нюрнберзькі принципи були підтримані Генеральною Асамблеєю ООН як загальновизнані принципи міжнародного права. У результаті з'явилися Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р. та Додаткові протоколи 1977 р., Конвенція про попередження злочинів геноциду та покарання за нього 1948 р., Конвенція про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973 р., Трибунал по колишній Югославії, Трибунал з Руанди тощо. У 1946-1948 рр. над військовими злочинцями мілітаристської Японії періоду Другої світової війни був організований Токійський Трибунал.

У повоєнній Чехословаччині відбувалися так звані ретрибуційні суди над активістами політичного режиму Словацької держави. Було засуджено понад 8 тис. осіб, 50 страчено. Головним процесом став Національний суд у Братиславі над керівною верхівкою Словацької держави. Їх звинувачували в організації державного перевороту в березні 1939 р., співпраці з нацизмом, антисемітизмі, злочинах проти Національного повстання 1944 р. Аргументами захисту стали збереження словацької нації від більших втрат, порівняно стабільна економічна, соціальна, безпекова ситуація в країні (до серпня 1944 р.) в умовах війни в Європі, національне державотворення, культурно-освітні здобутки. Апеляція до чехословацького президента Бенеша про помилування президента Словацької держави Й. Тісо не була задоволена й він був страчений.

Продовжує функціонувати Міжнародний арбітражний суд у Гаазі, створений 1899 р. з метою мирного врегулювання конфліктних ситуацій між державами. З кінця ХХ ст. діє ще один міжнародний суд у Гаазі, що розглядає звинувачення у військових злочинах, вчинених політичною і військовою верхівкою Югославії під час бойових дій у період її розпаду на початку 1990-х рр. Важливою інституцією сучасного ЄС зарекомендував себе Європейський суд з прав людини у Страсбурзі, куди можуть звертатися громадяни країн, що не входять до ЄС.

Матеріали судового провадження зазвичай активно публікують в офіційному порядку. Часто влада свідомо прагне до поширення урядової версії з метою демонстрації суспільству про особливу небезпеку

дій обвинувачених. Такими в 1848-1849 рр. у Франції були публікації документів судового процесу червневих повстанців 1848 р. або процесів над паризькими комунарами 1871 р.

У Японії в 1962 р. вийшла трьохтомна публікація «Матеріали сучасної історії. Справа Р. Зорге» з коментарями Тасіто Обі. Звинувачений був радянським агентом, одним з небагатьох, який повідомляв у Москву точну дату нападу Німеччини на СРСР.

У 1997 р. до 60-річчя Соловецької трагедії був виданий двотомник документів, у якому вміщено матеріали про розстріл на Соловках у 1937 р. 1111 в'язнів. У збірнику представлені протоколи допитів, анкети звинувачених, ордери на арешти, матеріали оперативної розробки в'язнів, акти про виконання вироків тощо.

Окремими виданнями, іноді нелегальними, публікують особливо вдалі й важливі у пропагандистському плані промови підсудних або їхніх захисників, а деколи й цілі збірники документів про той чи інший процес на протигагу офіційній версії. Так, німецька компартія організувала видання матеріалів процесу 1916 р. над К. Лібкнехтом, брошуру з текстом завершальної промови Г. Димитрова на Лейпцігському процесі, його різні інші заяви, щоденник з ув'язнення, листи рідним.

Публікація матеріалів процесу над італійськими емігрантами Сакко і Ванцетті в США, яких звинувачували у вбивстві поліцейського, була зумовлена тим, що справа є настільки суперечливою, а страта підсудних є можливою помилкою, що для того, аби майбутні історики змогли глибше вивчити дану проблему, необхідно надати їм якомога повніший набір документів.

Текст останнього слова підсудного президента Словацької держави Й. Тісо (публікація зайняла півторає сторінок) і матеріали його захисника – адвоката Е. Жабкая стали основою для виправдання й апології тогочасного політичного режиму в майбутньому.

Судові матеріали, які влада не зацікавлена видавати, зазвичай залишаються в архівах зі значним терміном давності (у Франції це 100 років, в Італії – 70 років). Навіть сьогодні немає повного видання матеріалів Нюрнберзького процесу, адже в свій час на процесі розглядалися незручні для сталінського керівництва теми: секретний додаток до пакту Молотова-Ріббентропа, суддівською колегією не були прийняті підтвердження радянської сторони про відповідальність СС за масовий розстріл польських офіцерів у Катині, про несподіваність нападу Німеччини на СРСР тощо.

У новітній період важливого значення набула джерельна інформація розвідувальних і безпекових спецслужб різних країн (ФБР та

ЦРУ в США, МІ 6 та МІ 5 – відповідно зовнішня та внутрішня розвідка Великої Британії, «Мосад» та Шабак» в Ізраїлі, Генеральні директори зовнішньої та внутрішньої безпеки у Франції, Федеральні служби розвідки та захисту Конституції в Німеччині). Особливий інтерес викликають документи органів безпеки недемократичних країн, зокрема з колишнього комуністичного табору. Найбільш зловісно відомі з них – східнонімецька «Штазі», радянський КДБ, румунська «Секурітате».

Після демократичних змін кінця 1980-х – початку 1990 р. розгорнулася робота щодо інформування громадськості про злочини комуністичної влади. У грудні 2008 р. створено «Європейську мережу державних установ, які працюють з документами комуністичної таємної поліції», до якої ввійшли установи Чехії, Болгарії, Німеччини, Польщі, Румунії, Словаччини та Угорщини. 14 жовтня 2011 р. в Празі створено «Платформу європейської пам'яті та сумління», яка об'єднала 21 державну установу з 13 країн. Метою нової організації оголошено об'єднання зусиль задля поширення інформації про діяльність тоталітарних режимів і вшанування пам'яті їхніх жертв. Це питання врегульовано на рівні національного законодавства кожної з країн.

Серед установ, які займаються цією справою – Інститути національної пам'яті в Польщі, Словаччині, Інститут дослідження тоталітарних режимів в Чехії. На їхніх сайтах регулярно публікують оцифровані копії документів, публікуються джерельні збірники. Їхні співробітники мають особливий режим роботи, працівники польського Інституту національної пам'яті, навіть після припинення їхніх трудових угод, зобов'язані зберігати в таємниці будь-яку інформацію щодо діяльності Інституту, крім тієї, що була отримана під час наукових досліджень.

Цікавими є звіти про становище в Словаччині упродовж зими-літа 1944 р., які склалися для Центру державної безпеки, опубліковані в збірнику «Звіти районних керівників про ситуацію» (Трнава, 2005). Структура більшості звітів стала й складається з таких розділів: 1) загальна ситуація в районі; 2) політична ситуація (настрої населення); 3) діяльність комуністів та соціалістів; 4) національні групи (меншини); 5) Глінкова партія, Німецька партія, Глінкова гарда, Глінкова молодь, а також інші партійно-політичні організації; 6) релігійні справи (взаємовідносини між конфесіями, їхнє ставлення до влади); 7) забезпечення населення головними продуктами, товарами широкого вжитку, загальна господарська ситуація та соціальні умови. Час від часу в донесеннях фігурував ще один розділ – єврейське питання. Виходячи з тематики розділів, можна стверджувати, що сфера інтересів органів безпеки охоплювала практично всі сфери суспільного

життя, а їх головною турботою був аналіз ставлення населення до існуючого політичного режиму.

Центральне розвідувальне управління США відкрило онлайнний доступ до частини свого архіву (<https://www.cia.gov/readingroom/>). Розсекречено близько 930 тисяч документів більше ніж на 13 млн сторінок. Деякі з цих документів розсекречено тільки в січні 2017 р., а найстаріші датовані кінцем 1940-х рр. (власне ЦРУ створене в 1947 р.). Іноді політичні лідери використовують такі моменти з метою піар-реклами. Зокрема, президент Д. Трамп під час свого першого терміну анонсував, і з 2017 р. розпочалася реалізація проєкту Національного архіву США щодо публікації матеріалів справи вбивства Кеннеді. У січні 2025 р. Д. Трамп підписав указ про розсекречення документів, що стосуються вбивств Джона та Роберта Кеннеді в 1963 та 1968 рр, а також вбивства М. Л. Кінга в 1968 р. Оголошено, що буде опубліковано близько 80 тис. сторінок.

В Україні з 1992 р. діє державний проєкт підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» (<https://www.reabit.org.ua/aboutus/>). Відомим осередком дослідження документів органів безпеки є науковий історичний журнал «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» (<http://archive-vuchk.history.org.ua/uk/node/8>), заснований у 1994 р. (станом на 2023 рік вийшло 60 випусків).

За ініціативи Центру досліджень визвольного руху, Львівського національного університету ім. І. Франка та Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» створено «Електронний архів українського визвольного руху» (<https://avr.org.ua>). Відкрито онлайнний доступ до понад 10 тис. документів та матеріалів із колекцій Центру досліджень визвольного руху та з Фонду 13 Галузевого державного архіву СБУ «Колекція друкованих видань КГБ УРСР». Вони висвітлюють діяльність збройного підпілля (ОУН, УПА, УГВР тощо); дисидентського та масового національно-демократичного руху в другій половині ХХ ст.; репресивних структур окупаційних режимів (НКВД-МГБ-КГБ, німецьке гестапо та служба безпеки).

4.2. Склад та принципи джерелознавчого аналізу документів слідства й суду та органів безпеки

Різноманітні документи й матеріали, що входять до судово-слідчого спектру, можна поділити на три підгрупи: 1) слідчі матеріали (протоколи обшуку та огляду, протоколи слідства, допитів звинувачених та свідків, очних ставок, донесення агентів, листування слідчих ор-

ганів, речові докази та ін.); 2) судові документи (протоколи судових засідань, допитні листи по справі, вироки судів тощо); 3) матеріали прокурорського нагляду (запити, донесення та інші документи прокурорів).

У XVIII ст. одним з різновидів були так звані «тортурні сказання». У XIX ст. їх змінили протоколи допитів і власноручні письмові свідчення підслідних. Ініціативним документом у судово-слідчій справі міг бути донос. Ордер на арешт (англ. *arrestwarrant*) – документ, характерний переважно для країн англо-саксонської системи, що видається суддею від імені держави. Він дозволяє арешт і утримання під вартою особи, обшук і вилучення майна. У переважній більшості на звороті ордеру має бути підпис особи, яку заарештували, та дата, коли йому пред'явили цей ордер. В основному ця дата збігається з днем початку його ув'язнення, якщо він не був затриманий раніше.

Під час аналізу судово-слідчих матеріалів відправним пунктом має бути чітке уявлення про загальну історичну і суспільно-політичну ситуацію, у якій він відбувався, про його характер і мету. У 1834 р., ще до початку судового процесу над членами таємних товариств у Франції, міністр внутрішніх справ у період Липневої монархії і керівник придушення повстань у Ліоні та Парижі А. Т'єр (до речі, професійний історик) писав префекту департаменту Нижній Рейн: «Даю вказівку докласти всіх зусиль, щоб забезпечити з Вашого боку наявність документів для головного слідства, що незабаром стартує... Важливо необхідним чином виявити кореспонденцію цих анархістів, з'ясувати тісний зв'язок подій у Парижі, Ліоні, Страсбурзі – словом існування масштабної змови, що охоплює всю Францію». Тобто ще до початку процесу було вирішено, що змова існує і потрібні були відповідні документи, щоб довести це.

На характер судово-слідчих джерел істотно впливає статус у державі судів і пов'язаних з ними органів, ступінь їх самостійності у вирішенні питань. Наприклад, утручання в радянський час партійних органів у роботу органів судочинства та правопорядку призводило до втрати ними об'єктивного підходу до вирішення справ. У СРСР з'явилися нові різновиди судово-слідчих джерел, небачені раніше у практиці судочинства цивілізованих країн: розстрільні списки, рішення позасудових надзвичайних органів («двійок», «трійок»); розписки або приписки про виконання смертних вироків тощо. До судочинних матеріалів цього часу належать і такі документи, як звернення засуджених до державних і громадських діячів, державних та інших організацій.

Гучні політичні процеси в СРСР над опонентами сталінської моделі побудови соціалізму (групи Каменєва-Зінов'єва, Бухаріна-Рикова-Томського, Л. Троцького) слід розглядати в контексті тогочасної по-

літичної атмосфери. Безперечно, не можна сприймати буквально матеріали слідства над різноманітними «ворогами народу» – буржуазними шпигунами, опортуністами, шкідниками, саботажниками соціалістичного будівництва тощо.

Для подальшої оцінки змістового аспекту різних видів судово-слідчої документації необхідно скласти якомога повніше уявлення про всіх учасників процесу з точки зору їхньої громадянської позиції, політичного і морального образу. Це стосується як арештованих, звинувачуваних, підсудних, так і представників юстиції (слідчий, прокурор, члени судової колегії).

Досліднику судово-слідчих документів слід врахувати, що вони, як ніяке інше історичне джерело – піддані навмисним перекрученням. Так, зміст рукописного та машинописного варіантів протоколів допитів іноді суттєво різняться між собою; протоколи допитів свідків – давані різними числами, фальсифікувались дати і причини смерті репресованих та багато іншого. Окрім цього судово-слідчі документи є взірцем міфологізації подій.

На думку дослідника А. Дюкова, перевірка достовірності слідчих свідчень сталінської епохи має проводитись у два етапи. Спочатку необхідно встановити наступне: до розгляду в якому порядку готувалася слідча справа: відкритому судовому, закритому судовому чи позасудовому?; яке завдання стояло перед слідчим: юридична фіксація компрометувальних підслідних матеріалів з метою завершення справи чи отримання інформації оперативного характеру?; чи є свідчення про застосування слідчим катувань чи інших форм примусу для отримання недостовірних свідчень?; чи не мають свідчення підслідного шаблонного і розпливчастого характеру, що свідчить про можливу фальсифікацію їх слідчим?; чи не відбувалося під час слідства різкої зміни поведінки обвинуваченого? На другому етапі вивчення архівно-слідчої справи дослідник має відповісти на запитання: «Чи підтверджуються свідчення, дані на слідстві, незалежними джерелами?».

Під час затримання у підозрюваного одразу проводився на місці обшук. Цікаво, що частина вилучених у нього речей іноді не входила до протоколу обшуку, який проводили вже у в'язниці, або ці речі просто десь зникали з матеріалів слідства. Наприклад, заарештованому за підозрою в антирадянській агітації архімандриту Почаївської лаври Олексію під час слідства висунули два додаткові звинувачення. Перше із них – це зберігання наркотичних речовин, а саме – в одній із келій, які були опломбовані печаткою архімандрита, знайшли героїн. Олексій пояснював, що нещодавно у них помер фармацевт, який використову-

вав цю речовину як знеболююче. А так як він був керуючим справами Духовного Собору, то й опломбував келію своєю печаткою, поки не знайдеться новий фармацевт. Додатковим обвинувачення було те, що Олексій зберігав у себе гроші Української Народної Республіки, на яких був зображений заборонений на той час український герб – тризуб, хоча й він пояснював, що тримав їх в себе лише з колекційною метою.

Іншою ситуацією є підкидання фальшивих документів та інших доказів провини підсудного. Вище згадане бордеро в справі Дрейфуса дослідники вважають фальшивкою. Г. Димитрову під час обшуку підкинули план Берліна, на якому червоними хрестиками були помічені пункти підпалу.

Постанова на арешт дуже часто ґрунтувалася на свідченнях інших заарештованих, інформації, здобутій у процесі оперативних розробок чи агентурних відомостях. Слід розуміти, що часто обвинувачення, що прописувались у постанові, були неправдивими. Інформація була неточною, недостовірною чи просто перекрученою і видуманою, здобутою наприклад, під тортурами. Тому потрібно здійснювати її верифікацію (доказ того, що вірогідний факт або твердження є істинним) зі свідченнями самого заарештованого, а також інших осіб, що проходили по справі/справах, чи протоколами допиту свідків.

Траплялися випадки, коли дати підписання постанови на арешт різнилися з датою фактичного арешту підозрюваного (сам арешт міг відбутися раніше), що вказує на порушення законності в цій справі. Особа могла перебувати в ув'язненні упродовж кількох місяців без офіційної підстави. Це могло бути пов'язано з тим, що особу, яку затримали, хотіли схилити до співпраці з органами і не розпочинати слідства.

Частими є випадки, коли заарештовані особи свідомо називали інші дати чи місця народження, а також називалися видуманими прізвищами. Тож слід звертати увагу на довідки, які збирав репресивний орган після завершення слідства, де вказані дані перевіряли в різних державних установах, метричних книгах та ін.

Тоді, коли потрібно було довести приналежність підсудного до тієї чи іншої національності, сам заарештований міг приховувати справжнє місце народження, національність, склад сім'ї, щоб якоюсь мірою захистити себе. З іншого боку, ці самі дані могли бути навмисно перекручені слідчим. Виконуючи доведені зверху ліміти кількості засуджених, він записував українців, росіян і білорусів поляками або німцями, аби тільки прізвища підходили.

Протоколи допитів за всієї суб'єктивності є цінним біографічним джерелом. З них ми можемо дізнатися та встановити факти з життя заарештованих, дані про ті чи інші історичні події та процеси, просте-

жити перебіг слідства, методи дізнання, скласти уявлення про соціально-моральну атмосферу в суспільстві тощо.

Зазвичай протоколи допиту писав оперативник чи слідчий зі слів затриманого, однак із додаванням термінології самого співробітника репресивного органу. Відповідно в ньому часто є дивні, здавалося б, слова для самого заарештованого. Так, коли слідчий запитував про приналежність до руху опору: «Скажите с какого времени вы принадлежали к банде УПА. – В банду УПА я вступил в марте 1943 года». Очевидно, що сам заарештований не міг називати УПА – «бандою», а це є вже додатки самого слідчого.

Особливістю протоколів допитів є те, що вони найбільше насичені вигадками та навмисними фальсифікаціями, оскільки служили документальними закріпленнями здобутих слідством «самовикривальних зізнань» заарештованих за схемою чи планом обвинувачення. Для того, аби спробувати унеможливити фальсифікацію протоколів своїх допитів, Г. Димитров під час слідства відмовився підписувати будь-які протоколи, а власноруч викладав зміст того, про що свідчив.

Прикладом замовних свідчень можуть бути протоколи доносів на тамплієрів. Якщо обвинувачені з різних ступенів посвяти були допитані одним інквізитором, вони обов'язково визнавали свою провину в одних і тих же злочинах, гріхах і звірствах. Якщо ж обвинувачені аналогічного ступеня посвяти допитувалися різними інквізиторами, то їх щиросердні каяття вже не збігалися. Отже, відповіді надиктовували слідчі.

Важливо враховувати те, що самообмови, як правило, не перевіряли, а суперечності у свідченнях не з'ясовували, невизнання себе винним зовсім не бралось до уваги. У справах, що фабрикувалися цілеспрямовано, протоколи допитів та очних ставок містять чимало достовірних даних із життя репресованих, або про окремі історичні події. Отже, завдання полягає у виявленні межі, яка поділяє точну інформацію від неправди, обумовленої застосуванням фізичного впливу на підсудного.

Щодо цього Сталін шифротелеграмою 10 січня 1939 р. дав вказівку нижчим партійним органам не протидіяти НКВС використовувати фізичний вплив до громадян: «ЦК ВКП(б) разъясняет, что применение физического воздействия в практике НКВД было допущено с 1937 г. с разрешения ЦК ВКП(б)... Известно, что все буржуазные разведки применяют физическое воздействие в отношении представителей социалистического пролетариата и притом применяют его в самых безобразных формах. спрашивается, почему социалистическая разведка должна быть более гуманна в отношении заядлых агентов буржуазии, заклятых врагов рабочего класса и колхозников?». Тож не дивно,

що арештовані, які на перших допитах відкидали абсурдні звинувачення, через певний час «визнавали» свою провину.

Одним з інструментів, що можна застосувати для відділення правдивої від брехливої інформації, може бути з'ясування взаємозв'язку викладених даних зі схемою обвинувачення. Якщо вони не мають до неї безпосереднього стосунку, то рівень їхньої вірогідності можна вважати вищим, оскільки відпадав сенс їхнього навмисного фальсифікування як із боку заарештованого, так і з боку слідства.

Наступним моментом є порівняння соціального статусу обвинуваченого та неадекватність масштабам і суті інкримінованого йому злочину. Так, коли малописьменний селянин свідчив: «Находился в составе контрреволюционной организации, целью которой было убийство товарища Сталина, поэтому мне известно, что в этой организации руководителем является» (далі йшло прізвище, чи їх перелік на осіб, які були необхідні слідству). Або коли м'ясник кооперативу обвинувачувався у збиранні шпигунських відомостей про політичні настрої серед своїх клієнтів і у передачі її в консульство іноземної держави.

Досліднику необхідно перевіряти та верифікувати машинописні та рукописні варіанти протоколів допиту. Слід перевіряти, чи всі допити були підписані самим заарештованим, адже траплялося так, що слідчий фабрикував зізнання і підшивав їх до справи без розмови із самим обвинуваченим. Сучасна комп'ютерна графологічна експертиза дозволяє не лише перевірити автентичність підпису під свідченнями, але й встановити, чи був він поставлений під тиском чи іншим впливом на психологічний стан підписанта. Підроблені протоколи допитів порівняно легко виявити через явну абсурдність і суперечливість даних, але є і складніші випадки, коли йдеться про своєрідну «колективну творчість» зламаного підслідного і слідчого.

Дослідник має звертати особливу вагу на протоколи допитів свідків. Адже часто, коли заарештований навідріз відмовлявся від інкримінованих йому обвинувачень, тоді слідство використовувало свідків. Згідно з присягою свідок «Має говорити правду, лише правду і нічого крім правди». Проте на практиці це часто не так, особливо, коли склад свідків підбирався спеціально для забезпечення політичного ефекту процесу. Відтак, часто спостерігається ідентичність заяв свідків не тільки на рівні фактів та порядку їхнього викладення, а й у фразеологічному переказі. Один протокол допиту може бути розтиражований від руки за кількістю свідків, що проходять по справі зі зміною лише анкетних даних свідків. Неточними бувають свідчення і в цілому доб-

росовісних свідків, які можуть помилитися через мимовільну помилку пам'яті, дефект зору або слуху.

Демонстративним прикладом викриття підставних свідків є ситуація на Лейпцігському процесі 1933 р. Г. Димитров захищав себе особисто, перетворивши залу засідань у майданчик пропаганди комуністичних ідей. Коли йому інкримінували переговори із затриманим на місці злочину голландцем Ван дер Любе щодо деталей підготовки підпалу рейхстагу, він задав свідку даної зустрічі запитання: «Якою мовою ми спілкувався з Ван дер Любе?». Безперечним фактом було те, що останній не знав болгарської, а Г. Димитров не розумів голландської. Тобто таким простим методом обвинувачуваний довів сфальсифікований характер доказів.

Зазначимо, що підсудний має право на своє останнє слово й використовує його для аргументування своєї позиції. Зокрема, виступ президента Словацької держави Й. Тісо зайняв 6 годин судового засідання. Ю. Телесін у 1970 р. підготував самвидавський збірник «Чотирнадцять останніх слів», у який увійшли захисні промови адвокатів та «останні слова» підсудних найвідоміших політичних процесів 1966-1970 рр.: письменників А. Синявського і Ю. Данієля; організатора демонстрацій В. Буковського; поета, укладача самвидавчих поетичних журналів «Фенікс» та «Фенікс-66» Ю. Галанскова; творця першого документального самвидавського збірника «Біла книга у справі А. Синявського та Ю. Данієля» О. Гінзбурга; українського правозахисника В. Чорновола; п'ятьох підсудних – учасників демонстрації на Червоній площі 25 серпня 1968 р. проти введення радянських військ до Чехословаччини – Л. Богораз, П. Литвинова, В. Делоне, В. Дремлюги, К. Бабицького тощо. Ніхто з них на суді не визнав своєї провини, навпаки, всі вони відстоювали право на свободу.

Особа голови суду та його колег на політичних процесах теж має важливе значення. Так, згідно з однією з версій, міністр внутрішніх справ Словаччини А. Мах отримав на повоєнному суді 20 років ув'язнення замість найвищої міри покарання через те, що, будучи керівником карально-репресивної системи, не ініціював радикальних репресій проти комуністів, зокрема звільнив з в'язниці родича голови Національного суду І. Дакснера.

Також цінними судові засідання є у випадках, коли розгляд справи починав розвиватися не за торованим шляхом попереднього слідства: обвинувачений, який у судовій інстанції бачив останню можливість відвести від себе надумані звинувачення, відмовлявся від первісних зізнань, вказуючи причини, що змусили його здійснити це само-

викриття. Це в свою чергу викликало ланцюгову реакцію – після такої заяви коригували свої попередні позиції й свідки.

Міжнародна судова система має функціонувати на засадах об'єктивності та неупередженості, аби їй довіряли, а прийняті рішення визнавали всі держави. Намагання втримати цей баланс засвідчують дії Міжнародного кримінального суду ООН під час аналізу подій в Югославії в 1998-1999 рр. З одного боку, прокурор суду визнав достовірними докази, які вказували, що в Косово сербськими силами були вчинені широкомасштабні звірства. З іншого боку, у «Фінальній доповіді Прокурору від Комітету розгляду дій НАТО в процесі бомбардування Федеративної Республіки Югославії» йшлося про загальне застосування таких дій, є тези про те, що сили НАТО навмисно чи з необережності атакували об'єкти цивільної інфраструктури, піддавали небезпеці цивільне населення та спричинили великі жертви. Так, наприклад, той факт, що літаки НАТО діяли на висотах, недосяжних для протиповітряної оборони противника, використовувався як доказ відсутності належного розрізнення між військовими та цивільними об'єктами на землі. Окремі радикальні звинувачення формували теж як злочини проти людства та геноцид.

Судово-слідчі матеріали мають великий потенціал для розвіювання сформованих оціночних міфів в «історичній пам'яті». Так, в марксистській історіографії вкоренилася і в СРСР всебічно пропагувалася Паризька комуна 1871 р. як перша пролетарська революція. Від цієї події ще до недавнього часу вчителі у школах та викладачі у вишах здійснювали відрахунок Другого періоду Нової історії. Але французький історик Ж. Ружрі, вивчивши матеріали судових процесів над комунарками, дійшов висновку, що соціальний статус та психологічний образ більшості з них був ближче до санкюлотів часів Французької революції XVIII ст. чи повстанців у червні 1848 р., ніж до соціалістичного пролетарія XX ст. Згідно з висновком історика, це була остання революція XIX ст., завершальний пункт французького революційного руху. «Це присмерк, а не світанок» – говорив він.

Відомості з документів органів безпеки дають вагомі аргументи в загальноісторичних дискусійних питаннях. Зважаючи на існуючі фальсифікації та перекручення, підкреслимо, що ім'я С. Бандери в матеріалах Нюрнберзького трибуналу згадується, але не в ролі обвинуваченого. Більше того, як докази нацистських злочинів на процесі фігурували документи, що засвідчують репресії нацистських спецслужб проти ОУН та масові страти німцями українських націоналістів. У документі так званої Айнзатцкоманди С/5 про діяльність у перші місяці

війни прихильників ОУН(б) йдеться про те, що вони готують на окупованих територіях повстання проти Райху, тому їх необхідно затримувати, ретельно допитувати, після чого розстрілювати. Схожа оцінка є в словацькому документі «Розвідувальні відомості з окупованої частини СРСР від 25 липня 1941 р. про розчарування українського населення щодо політичного розвитку в країні та погіршення ставлення до окупаційних військ». Автор рапорту пише: «Українці... останнім часом ведуть себе стримано, займають вичікувальну позицію... на самостійну та активну співпрацю з німецьким і словацьким командуванням наважуються лише зрідка... спостерігається неспокій з окупацією».

Активно обговорюваною є проблема того, чи готував СРСР війну проти Німеччини і чи був наступ гітлерівських військ у червні 1941 р. превентивним ударом, як це стверджував радянський розвідник В. Резун (Суворов). Варта уваги інформація міститься у протоколах допиту словацькою розвідкою українських втікачів зі Східної Галичини та Західної Волині в 1940-1941 рр. Усі без винятку допитувані стверджували про агресивний характер зовнішньополітичних завдань СРСР, які роз'яснювалися населенню на мітингах, лекціях та інших зібраннях. У протокольних відповідях є тези: про можливий збройний конфлікт між Німеччиною і СРСР, до якого треба готуватися; про можливе приєднання до СРСР Підкарпатської Русі (сучасне українське Закарпаття); про плани «звільнення» робітників капіталістичних держав та соціалістичне братерство; про готовність воювати з Німеччиною, але вичікується, доки вона ще більше виснажить у війні з Англією. Радянські командири заявляли, що червоні війська підуть у Німеччину, на Берлін та Париж. Усі допитувані одноставні щодо антирадянських настроїв населення: «очікується, що німці переможуть Англію, знову повернуть на схід та наведуть тут порядок»; «населення налаштоване проти Росії, бажає перемоги Німеччині і звільнення від більшовиків». Відсутність масових заворушень пояснювалося тим, що найменші прояви критики режиму та неспокою нещадно придушувалися терором: «Там, де раніше стежило за порядком 5 [польських] поліцейських, сьогодні несуть службу 15 міліціонерів та 9 енкаведистів».

Викликає інтерес також протокол допиту американською розвідкою гітлерівського поплічника Г. Герінга в липні 1945 р., англomовна версія якого збереглася у військовому архіві у Фрайбургу. Останній вказав, що в лютому 1941 р. В. Молотов виставив Німеччині (окрім сформульованих на зустрічі в Берліні в листопаді 1940 р., про що відомо на сьогодні) такі вимоги: Друга війна з Фінляндією, щоб СРСР міг окупувати вже всю країну; вторгнення до Румунії та окупація її частини; посилен-

ня радянських позицій у Болгарії; вирішення на користь СРСР питання протоки Дарданелли; питання балтійських проток Скагеррак та Каттергат. За свідченнями Г. Герінга, таке нахабство радянської сторони зумовило те, що в березні 1941 р. Гітлер запланував превентивну війну.

Боротьба радянського режиму з повстанським рухом на західноукраїнських землях залишила масив інформації в документах карально-репресивних органів. Матеріали агентурної справи «Шур» дають картину того, як органам держбезпеки вдавалося крок за кроком збирати дані про командира УПА-Північ Д. Клячківського (псевдо – Клим Савур), а також наскільки велику роль у нагромадженні агентурної інформації та її подальшій реалізації відігравав випадок. Документи однозначно вказують на випадковість загибелі Д. Клячківського, тоді як цілеспрямовані агентурні пошуки не дозволяли вийти на кінцевий результат – захоплення його живим. Самі карателі та їхні агенти часто допускали грубе порушення законності, демонстрували п'янство і моральний розлад.

Звіти та оцінки певної суспільно-політичної ситуації чи персони в документах органів безпеки не є цілком об'єктивними й достовірними, на основі яких можна формулювати категоричні висновки. Певний суб'єктивний фактор полягає вже в тому, що в умовах недемократичного режиму громадяни часто не висловлювали публічно свої політичні позиції та оцінки тих чи інших дій влади, або ж говорили не те, що думали, а те, що мусіли говорити для власного безпечного життя. Особливо це стосується прикладів, коли була реальна можливість потрапляння даних про їх персону в той чи інший звіт.

Самі автори звітів були людьми різними в сенсі характеру, віку, національності, конфесійної приналежності, освітнього рівня і, зрештою, політичних вподобань, що, безперечно, впливало на тональність, глибину і точність їхніх оцінок. Наприклад, у матеріалах ЦРУ словацький політик Ф. Дюрчанський характеризується по-різному. В одних він свідомий словак, але відкидає панславістську ідею, а в інших вважається людиною без докорів сумління, жорстким антисемітом та антиамериканістом, азартним політичним гравцем, матеріалістом, тоталітаристом, який використовує словацьку націю для задоволення своїх бажань, «марнословним та амбітним золотошукачем», «досить слизьким клієнтом» і навіть «негідником вищого ґатунку». Інформація від чехів-емігрантів полягала в тому, що він «дуже пронімецький і прогітлерівський» і «в захопленні від нацистів». Натомість у матеріалі німецького агента читаємо: «Він реалістичний досвідчений політик без утопічних ідей, його ставлення до політичного партнера базується на взаємній повазі та беззастережній чесності, якщо лише партнер дотри-

мується тих самих правил, його співпраця з Німеччиною базувалася на низці спільних рис словацької та німецької нації у різних галузях суспільного життя та як сусідів, спільності поглядів на ідеї націоналізму Гердера та протистояння впливу більшовизму».

Порівняння звітів органів безпеки демонструє ще одну особливість – різний рівень службового завзяття авторів текстів. Зміст останніх коливається у діапазоні від докладних, аналітичних характеристик до безвідповідальних «відписок» і коротких констатацій. Не можна ігнорувати й можливість видавання в звіті бажаного за дійсне, свідоме приховування негативних фактів задля того, аби «не кинути тінь» на свою зону відповідальності, вивести з-під удару можливих репресій родича, друга, сусіда тощо. З іншого боку, не виключеним є «прикрашання» окремих звітів зі службових, честолобних, мстивих та інших мотивів, тобто в таких документах залежно від задуму автора може демонізуватися, або навпаки, оптимізуватися реальна ситуація.

Документи органів безпеки мають потенціал й для політизовано-го впливу на сьогодення, зокрема щодо «чорного піару» для державних діячів та інших публічних осіб. У 2016 р. з'явилася інформація від експертів Польського Інституту національної пам'яті, що лідер анти-тоталітарного руху в Польщі, керівник незалежної профспілки «Солідарність» Л. Валенса таємно співпрацював зі службою безпеки Польської народної республіки під псевдонімом «агент Болек». Підпис Л. Валенси на відповідних документах нібито довела графологічна експертиза. Сам він заявив, що нічого не підписував і спростував співпрацю зі спецслужбами.

У 2013 р. з джерел словацького Інституту національної пам'яті опублікована інформація, що в списках людей, які співпрацювали з комуністичною службою безпеки часів «нормалізації», знайдено особу на ім'я Іван Каменец з відповідною датою народження під агентурним псевдонімом «Історик» та «Само». У протоколах вказано й категорію агента: кандидат таємного співробітництва, довірена особа (здійснювала збір інформації органам контррозвідки). Відомий сучасний академічний дослідник проблем Голокосту та недемократичного політичного режиму Словацької держави 1939-1945 рр. І. Каменец офіційно ніяк не коментував цю інформацію.

У незалежній Україні політичний резонанс мало оприлюднення у 2010 р. старшим науковим співробітником кафедри українознавства в Університеті Торонто (Канада) Т. Кузьо 57-сторінкового pdf-файлу, який він назвав «папка 48». У своєму коментарі дослідник стверджував, що «папка 48» містить інформацію про диверсійну діяльність

КДБ СРСР у середовищі українських націоналістів наприкінці 80-х – початку 90-х рр. XX ст. Зокрема, у документі (зі слів Т. Кузьо) є інформація про роботу агента КДБ із позивним «Волонтер», який не тільки підпільно діяв у середовищі українських націоналістів, але й спромігся очолити одну з парамілітарних націоналістичних структур. Т. Кузьо здійснив спробу ідентифікувати особу агента. Ним, на думку канадського дослідника, був лідер Всеукраїнського об'єднання «Свобода» О. Тягнибок. Більше того, канадський дослідник зробив висновок, що той продовжує виконувати «накази Москви».

Тодішній директор галузевого архіву СБУ В. В'ятрович фактично наступного дня опублікував свою статтю «Архіви КГБ намагаються зробити зброєю у політичній грі», в якій назвав коментар Т. Кузьо «вкрай некоректною подачею матеріалу». Український історик зазначив, що «Волонтер» згадується у документі лише раз і то як об'єкт справи оперативної перевірки, тобто не як особа, що працює на КДБ, а навпаки – як особа, що цікавить КДБ. Загалом, В. В'ятрович оцінює публікацію «папки 48», на відміну від коментаря Т. Кузьо, позитивно. Щодо зовнішнього вигляду документа (стилістики написання, розміщення реквізитів, відтисків штампів і печаток та інших зовнішніх атрибутів), то він сумнівів в автентичності не викликає. В існуванні документа В. В'ятрович бачить підтвердження того, що колишній голова КДБ УРСР М. Галушко вивозив певні документи до Москви, а отже «вирвані з українських архівів сторінки нашої історії ще десь існують і чекають своїх дослідників». Наступного дня на блозі Т. Кузьо з'явилося продовження коментаря до «папки 48», яке містило відповіді блогерам і коментатором на «Facebook», але в ньому не було жодної відповіді на статтю В. В'ятровича. Очевидно, публікатору «папки 48» просто не було чого заперечити історика і він просто залишив дану статтю без уваги.

Зрештою, як і у випадку з іншими видами джерел, необхідний порівняльний аналіз інформації як самої справи – між усіма її документами, у тому числі різних частин – періоду репресій та реабілітації, а також з іншими історичними джерелами відповідного часу. Уся інформація зі судово-слідчих матеріалів та документів органів безпеки, що є в розпорядженні дослідника, має бути оцінена з точки зору її повноти, адже прогалини в такій документації трапляються досить часто.

Отже, судово-слідчі джерела та документи органів безпеки надають досліднику часто унікальні відомості про суспільно-політичну ситуацію та настрої населення, владний курс у внутрішньополітичному житті країни, є індикатором і мірилом рівня демократичності політичного режиму.

Питання для самоконтролю

1. У чому суть термінів «суд присяжних», «презумпція невинуватості», «казус Засулич», «ретрибуційні суди»?
2. Які приклади гучних політичних процесів нового та новітнього часу Вам відомі?
3. Які етапи роботи дослідника зі судово-слідчими документами?
4. Чи довіряєте Ви відомостям судово-слідчих та безпекових документів у процесі подолання міфів «історичної пам'яті»? Відповідь обґрунтуйте конкретними прикладами.

Преса як історичне джерело

5.1. Зародження періодики як інформаційного поля суспільства

5.2. Склад та принципи джерелознавчого аналізу документів слідства й суду та органів безпеки

5.3. Структурна характеристика та джерелознавчий аналіз преси

5.1. Зародження періодики як інформаційного поля суспільства

Праобрази преси відомі від моменту, коли люди відчули необхідність в обміні інформацією (Стародавній Єгипет, Схід, Античні Греція та Рим). У 60-ті рр. до н.е. у Римі за правління Ю. Цезаря видавався інформаційний бюлетень «Щоденні справи римського народу»: глиняні або дерев'яні таблички з нанесеними на них повідомленнями щодня виставлялися в людних місцях, зокрема на римському форумі.

На початку раннього нового часу популярними були так звані інформаційні листи, зокрема звіт Колумба «Про нові відкриті острови» розійшовся у формі друкованої брошури у багатьох екземплярах. У XV ст. у Венеції, яка була тогочасним світовим торговельним центром, сформувався цілий цех «записувачів новин» (*ascriitori d'avvisi*). У Римі представників такого ремесла називали *novellanti* або *gazzetanti*. У центрі Венеції на мосту Ріальто було відкрито бюро новин, у якому можна було в будь-який день купити листок з останньою інформацією за дрібну венеціанську монету *gazette*. Ця назва поступово перейшла на сам товар.

У Німеччині такі повідомлення зазвичай називали *Zeitungen* або *Neue Zeitungen* (*Zeit* – з нім. час). Центрами збору політичної та комерційної інформації в XV-XVI ст. стали Нюрнберг, Аусбург, Франкфурт-на-Майні, Страсбург, Лейпциг, Віттенберг. В інших країнах таку ж функцію виконували Антверпен, Париж, Лондон. Надійним джерелом інформації в XVI ст. вважали «цайтунги», що видавали багаті підприємці і лихварі Фуггери. Останні мали свої офіси в різних країнах, були інформовані про світові справи. Службовці цих контор переписували важливі відомості в «цайтунги» і за річну плату розсилали її всім бажачим «підписникам». У Віденській державній бібліотеці зберігаються цілі томи фуггерівських «цайтунгів» за більш ніж 30 років.

Попередником газети був також «летючий листок», що інформував громадськість про певне актуальне і неймовірне явище. По мірі того, як розширювався обсяг інформації, окремі листки стали зводитися в таблиці, які зовнішнім виглядом уже нагадували газету. У практику увійшло розглядати такі таблиці в серіях, як продовжувані видання, і їм стали надавати порядкові номери. У 1566 р. в Базелі і Страсбурзі виходили газети з порядковою нумерацією, які, однак, ще не мали періодичного характеру.

Перехід до друкованої преси відбувся наприкінці XVI ст. У 1588 р. австрійський друкар М. Айтцинг описав конфлікт між папою, кельнським архієпископом і курфюрстом, про що розповів у листку, надру-

куваному в кельнській типографії, примірники якого розпродав на франкфуртській книжковій ярмарці. За цим конфліктом стежила вся Німеччина, а тому друкований товар став вельми ходовим. Надалі подібні реляції стали називати «ярмарковими», або «піврічними реляціями». Періодичність видань дає право називати їх попередниками сучасної газети. За своїм оформленням реляції нагадували швидше брошуру, а тому їх іноді називали «Книги новин». На початку XVII ст. у Німеччині видавали близько 20 назв таких видань, зокрема в Страсбурзі – це «Реляція», в Аусбурзі – «Авіза-реляція», найдавніші примірники яких датуються 1609 р.

Летючі та вістові листи містили інформацію передусім про військово-політичну історію, рідше – дані з історії церкви, про стихійні лиха (землетруси, повені, пожежі та ін.). Нерідко за основу брали повідомлення учасників подій, скорочували текст видаленням приватної інформації та поширювали його далі. Недоліком цих матеріалів було використання чуток, неперевіреної інформації.

Зміст перших газет був лаконічним, беземоційним, навіть «сухим». Навіть такі трагічні події Тридцятилітньої війни, як погром Магдебурга, битва при Лютцені, вбивство імперського головнокомандувача А. Валленштайна повідомляли без емоцій та коментарів. Хоча прозорливі політичні діячі швидко зрозуміли можливості газети. Зокрема А. Валленштайн або його суперник шведський король Густав Адольф, захопивши певне місто, одразу брали під контроль місцеву газету, інформація в якій мала бути лише з офіційних повідомлень полководців до уряду – «Бюлетенів битв» («Schlachtenbulletins»).

Український історик-джерелознавець Ю. Мицик виявив у німецьких «летючих» та вістових листках важливий масив інформації про події в Україні. Так, коротка «Реляція» аусбурзького типографа А. Апергера 1621 р. інформувала про Хотинську війну. Наступного року було здійснене її перевидання разом з описом походу французького короля Людовіка XIII проти гугенотів в 1620-1621 рр. і описом боїв Тридцятилітньої війни в Моравії, Австрії, Верхньому і Нижньому Пфальці. Німецький «летючий листок» «Докладна і достовірна реляція» містить один із найбільш ранніх друкованих описів Зборівської битви 1649 р. Деякі її дані є цілком оригінальними, як от: чисельність возів, захоплених козаками та татарами; повідомлення про те, що сигнал до нападу на польське військо було подано православним священником; дії німецьких найманців та ін. Автор «Реляції...» відзначив мужність повстанців, їхню завзятість у битві, висловив подив щодо зради татар, які у вирішальний момент припинили бій.

Значну роль газети відіграли в процесі народної просвіти. Зокрема, у 1697 р. у Гамбурзі була видана книга «Приємність і користь газети», у якій містилася рекомендація: «Хто хоче досягти мудрості, той має постійно читати газети, запам'ятовувати їх і вміти обходитися з ними».

У Франції першим постійним газетним видавцем став лікар Теофраст Ренодо, який метою газети визначив не лише подання інформації, але й відстоювання певних політичних ідей. Перший номер його «La Gazette» вийшов у травні 1631 р. У її виданні брав участь драматург П. Корнель.

В Англії розповсюдження газет відбувалося більш повільно, цю справу контролювали голландські газетярі. Перша газета англійською мовою «Courants» («Куранти») видана амстердамськими та гаазькими видавцями у 1620 р., вона була перекладом видання з голландської мови, що не дуже подобалося англійським читачам. У 1621 р. Т. Арчер розпочав друк власне першої англійської газети «Weekly News» («Щотижневі відомості»), встиг видати лише декілька номерів, адже потрапив у в'язницю за публікацію інформації, що роздратувала короля. Наприкінці 1641 р. був виданий «Diary or titles of all parliamentary sessions» («Щоденник або заголовки усіх засідань парламенту»), що став продовжуваним виданням із дотриманням позапартійної позиції, але зрештою перейшов на антироялістську платформу. У 1665 р. розпочали друк «The Oxford Gazette», яка незабаром змінила назву на «The London Gazette», що залишається офіціозом і досі (видається щонеділі).

У XVII ст. видавали багатотомні друковані хроніки. Популярною була німецькомовна «Theatrum Europaeum» («Театр Європи»), на шпальтах якої висвітлювали перебіг військово-політичних подій Західної Європи з 1618 по 1718 рр. У Франкфурті друкували інші схожі періодичні видання, такі як: «Diarium Europaeum» («Щоденник Європи») (1651-1681 рр.) Філімеріуса Іренікуса Елізіуса, «Europaeische Geschicht serzhlung» (1655-1660 рр.), «Durchleutiges Archiv» (1691-1699 рр.), «Europdische Staatkanzlei» (1697-1747 рр.). Подібними періодичними виданнями були французька «Gazette de France», німецька «Europdischer Mercurius», голландська «Mercure Hollandais». Видавці робили ставку на доступність і зрозумілість вміщеної інформації, поєднуючи військово-політичні події з описами церемоній при дворах монархів та світських справ. З особливою цікавістю сучасники читали розважальний матеріал – придворні історії (світська хроніка), повідомлення про надзвичайні події. Особливу роль відігравали матеріали розважального характеру: описи чудесних подій у природі та діяльності вчених, особливо медиків, природознавців і теологів, іноді

розміщувались обговорення наукових брошур. Новини розміщували хаотично, залежно від дня надходження інформації. Коментарів авторів здебільшого не надавали, адже це могло призвести до появи ворогів, особливо внаслідок відкритих висловлювань щодо прихильності до певних політичних та релігійних поглядів.

На початку XVIII ст. зміст газет став більш цікавим завдяки коментарям до новин. Одним із перших таких видань стала газета Д. Дефо «Survey of the British Nation» («Огляд британської нації») (до 1713 р.), розділ якої «Порада від клубу пліткарів» подавав сатиричний образ лондонського життя. У 1709 р. Дж. Едісон та Р. Стіл розпочали видання газети «The Tatler» («Пліткар») із наміром коментувати політичні події, однак згодом переорієнтувалися на висвітлення більш «безпечних» соціальних і літературних тем.

Із 1710-х рр. у лондонських газетах публікували звіти про парламентські дебати, а з 1722 р. засідання палати громад стали об'єктом регулярних газетних репортажів. У 1770 р. виходив «Morning Chronicle» («Ранкова хроніка»), дещо пізніше – «The Government Bulletin» («Урядовий бюлетень»), що стали інструментом впливу на уряд та громадян, важливим фактором в ідейно-політичній боротьбі. Крім того, у Великій Британії з 1701 по 1760 рр. видавали понад 130 провінційних газет.

Чималий внутрішньополітичний резонанс в Англії мало видання депутатом парламенту Дж. Вілком щотижневої газети «The North Briton» («Північний британець»). У 1763 р. за статтю з критикою тронної промови короля Георга III він був звинувачений у наклепі та двічі ув'язнений. «Справа Вілкса» зумовила активізацію громадсько-політичного руху на захист свободи слова. Звільнений у 1770 р. Дж. Вілкс активно брав участь у кампанії за свободу друку, рішуче протестував проти рішення парламенту про обмеження для низки лондонських газет.

Розвитку преси сприяла Французька революція кінця XVIII ст. За неповний 1789 р. лише в одному Парижі виникло близько 150 газет, вражають тиражі революційної преси: газета «Les Révolutions de Paris», («Паризькі революції») мала наклад до 200 тис., а газета на плебейському діалекті паризьких передмість «Le Pere Duchene» («Батечко Дюшон») – до 600 тис. примірників.

Інтенсивно розвивалася преса в демократичних США, де в 1790 р. лише на атлантичному узбережжі видавали 106 газет із тиражем від 1500 до 3500 примірників. У 1783 р. з'явилася перша успішна щоденна газета «Pennsylvania Evening Post». Висока грамотність населення Північної Америки забезпечувала читацьку ауди-

торію, а колективне читання в кав'ярнях, церквах стало однією з ознак американської політичної ментальності.

До кінця XVIII ст. рукописні газети перестали виходити не лише тому, що з'явилася нова технічна база друку, але й тому, що влада їх забороняла з цензурних міркувань, адже типографські газети набагато легше було тримати під контролем. Звідси можна зробити висновок, що скільки існує друк, стільки існує й цензура (контроль за друкованими виданнями). Цензуру здійснював державний цензор або ж редактор видавництва як в офіційній відкритій формі, так і приховано. Головної суті справи це не змінювало. Так, ще в 1586 р. королева Єлизавета наказала суворо стежити за книгодруком, який здійснював архієпископ Кентерберійський та єпископ Лондонський. Контролювали всі видання, за винятком університетських міст Кембрідж та Оксфорд. Упродовж XVII ст. в Англії ухвалено відомі цензурні закони 1637 р, 1643 р., 1662 р. Зокрема, Олівер Кромвель залишив лише дві офіційні газети – «Mercurius Politicus» («Політичний вісник») та «Mercurius Civicus» («Громадський вісник»). У Франції відомий королівський рескрипт про цензуру 1624 р.

Особливо наявність цензури засвідчують часи Наполеона I у Франції. У 1809 р., виступаючи в сенаті, він сказав: «Типографія – це арсенал, який не має бути доступним будь-кому. На мою думку, право користування ним може бути надане лише тим особам, які користуються цілковитим довір'ям держави». Наполеон обмежив кількість періодичних видань, маніпулював підконтрольними для ретельного контролю над громадською думкою. Альтернативна апологета військових звитяг Наполеона думка засвідчила, що його талант як полководця та легендарні перемоги, були не в останню чергу витвором інформаційної політики. Наприклад, він ретельно відстежував і власноруч редагував повідомлення, які надсилалися у Францію з театру військових дій.

Залежність газет від влади хрестоматійно демонструє факт висвітлення французькою пресою повернення Наполеона до влади в період так званих 100 днів (березень-червень 1815 р.). Відстежуючи його шлях з півдня Франції до столиці, повідомлення у пресі подавали таку інформацію:

- 9-е березня 1815 р. – дракон виліз зі свого лігвища;
- 10-е березня – корсиканський людожер висадився в бухті Жуан;
- 11-е – тигр прибув у Канни;
- 12-е – чудовисько ночувало в Греноблі;
- 13-е – тиран пройшов через Гренобль;
- 14-е – узурпатор направляється в Діжон;

18-е – Бонапарт знаходиться за 6 л'є від столиці, йому вдалося обійти переслідувачів;

19-е – Бонапарт швидким темпом наближається, але він ніколи не увійде в Париж;

20-е – завтра Наполеон буде в стінах нашого міста;

21-е – імператор запинився у Фонтенбло;

22-е – його імператорська і королівська Величність прибув учора ввечері в Тюільрі, його зустріли радісні вигуки вірнопідданих.

Першою країною, яка запровадила на законодавчому рівні свободу преси, стала Швеція, яка в 1766 р. прийняла «Акт про свободу друку». У 1830 р. у Стокгольмі громадський діяч Л. Йерта створив «Афтонбладет (Вечірня газета)», опозиційну до уряду і короля. Влада багаторазово забороняла випуск газети, але редакція хитрувала в межах законодавства і видавала «Афтонбладет – 2, 3 і так далі». На 26-ому король здався, і це була справжня перемога демократичної критичної преси.

5.2. Становлення преси в XIX – XX ст.

У XIX ст. суттєво вдосконалилась технологія видання газет. У 1854 р. створено лінотип, що збільшив продуктивність праці в наборі тексту, 1863 р. – винайдена ротаційна машина, що зробило можливим швидкий друк великих тиражів. Залізниця, пошта, телефон, телеграф різко забезпечили оперативність передачі інформації.

Зародження масової преси відбулося в США у XIX ст. У період Громадянської війни (Другої американської революції) найбільший тираж у США, зокрема й світі загалом, мала щоденна «New York Herald» («Нью-Йоркський вісник»), редакцію якої очолював легендарний Д. Беннет – засновник технології персональної журналістики та репортерської школи. Його гаслом було повідомляти про все нове, цікавеньке, що зачіпає емоційні струни читача. Цьому сприяв беннетівський метод інформування – докладний репортаж з «ефектом присутності» на місці події з такими складовими, як факт, сенсація, швидкість подачі інформації. Д. Беннет порушував на сторінках газети теми кримінальних злочинів, сексу, становища злидарів. Навіть своє одруження він перетворив у піар-кампанію. У подачі політичних новин він застосував не лише констатацію фактів, але й власний аналіз і прогноз. Він активно інформував читачів про нападки консерваторів із журналістського цеху на свою персону, справедливо вважаючи це найкращою рекламою.

Д. Беннет першим запровадив у газеті штат європейських кореспондентів, використання телеграфу, ілюстрації до новин. Першим на-

правив кореспондентів на театр бойових дій Мексиканської війни, для швидкого продажу газет став залучати вуличних хлопчаків. То ж не дивно, що газета в 1867 р. дала 400 тис. доларів річного прибутку.

Хоча Д. Беннет намагався демонструвати аполітичність своєї газети, але напередодні Громадянської війни він підтримував позиції й аргументацію Півдня. Тому його називають одним із винуватців розпалювання протистояння. Проте за день до президентських виборів 1860 р. «New York Herald» вийшов з двозначним редакторським закликом: «Якщо ви вірите, що рабство і свобода більше не можуть співіснувати, якщо ви схвалюєте расову війну, революцію і розглядаєте вільних негрів на Півночі як рівних собі, голосуйте за республіканців». Коли ж війна таки розпочалася, Беннет заради збереження своєї справи змушений був стати лояльним до уряду північан. Зі свого боку, адміністрація А. Лінольна не застосовувала проти нього репресій, а навпаки, намагалася перетягти на свій бік.

Відомою постаттю в історії американської преси став засновник концепції «нового журналізму» Дж. Пулітцер. Він започаткував здійснення газетних «хрестових походів» з політичними викриттями й волаючими заголовками. Це створювало його газеті «New York World» («Нью-Йоркський світ») авторитет захисниці інтересів суспільства від посягань нечистих на руку ділків у владі та бізнесі. Зокрема, у 1883 р. він ініціював газетний «хрестовий похід» з вимогою права пішохідного проходу по щойно зведеному Бруклінському мосту. У цьому ж році через аномальну спеку в нью-йоркських нетрях загинуло багато людей. Репортери Дж. Пулітцера підраховали, що померло 392 дитини віком до 5 років. Наступного дня читачам було подано матеріал під заголовками «Як запікають немовлят», «Черга маленьких катафалків» тощо.

Якщо раніше на перших сторінках розміщували рекламу, завдяки якій існувала та чи інша газета, то Дж. Пулітцер вперше здійснив революційний крок – перенесення на першу сторінку разом з ілюстрацією основної події, яка могла бути не лише політичною, але й спортивною чи кримінальною. Центр уваги був зміщений з факту на сюжет, який повинен був мати і «легку» розважальну складову.

У 1885 р. Пулітцер організував кампанію збору благодійних коштів на п'єдестал для статуї Свободи. «New York World» звернулася до пересічного читача: «Це буде ганьбою для Нью-Йорка – прийняти такий розкішний подарунок від Франції та не знайти грошей для п'єдесталу». У результаті було зібрано 100 тис. доларів, а тираж газети злетів до 100 тис.

Не менш резонансною стала навколосвітня подорож журналістки газети Е. Кокрейн (псевдонім Неллі Блай), якій Дж. Пулітцер доручив

здійснити це швидше, ніж герої роману Жюль Верна. Цікаво, що в Ам'єні вона взяла інтерв'ю в самого автора, який необережно висловив сумнів щодо її місії. Тим більшою була реклама для журналістики зокрема і газети загалом, коли Неллі впоралася із завданням за 72 дні, 6 годин, 11 хвилин, 14 секунд, подолавши 24899 миль. Ще однією авантюрою відважної журналістки стала симуляція психічних розладів (4 з 5 психіатрів визнали її хворою), завдяки якій вона змогла потрапити до відповідної лікарні. Її матеріал про страшні умови життя тамтешніх пацієнтів призвів до гучного скандалу та судового процесу.

Залучивши талановитих художників (портретист В. Грібаєдофф, карикатурист У. МакДугал) Дж. Пулітцер вдався до політичної карикатури в якості своєрідних «мальованих передових статей», що дозволило підняти тираж «New York World» у 1887 р. до 250 тис. примірників. Він настільки удосконалив зовнішній вигляд газети, що до нашого часу в газетних дизайнах мало що змінилося, якщо не брати до уваги комп'ютерної верстки і кольорової поліграфії.

На слушні зауваження, що його методи ведуть до деградації класичної журналістики, Дж. Пулітцер резонно відповідав: «Сенсаційні історії потрібні для привернення уваги і створення громадської думки. Якщо газета хоче служити людям, вона мусить мати великий тираж. Тираж досягається розміщенням реклами, реклама дає гроші, а гроші – незалежність». «New York World» справді була незалежною, про що свідчить факт, що для потреб її функціонування (кількість співробітників досягла 12 тис. осіб) було побудовано у 1890 р. найвищий на той час хмарочос.

Конкурентом Дж. Пулітцера став Д. Херст, який перейняв методи «нової журналістики», але відкинув такі її складові, як акуратність і точність у подачі інформації. Привертає увагу їх боротьба за «жовтого хлопчика». Річ у тім, що з 1889 р. в пулітцерівській «New York Sunday World» працював художник Р. Аутколт, який створював серії малюнків (праобрази сучасних коміксів), героєм яких був жовтоколірний вуличний хлопчик-шибеник. «Жовтий хлопчак» здобув надзвичайну читачку симпатію, але в 1896 р. Д. Херсту вдалося переманити Р. Аутколта у власну газету «New York Sunday Journal». Розгорілася суперечка щодо авторських прав, у результаті чого «жовтий шибеник» став з'являтися в обох газетах. Використовуючи дану асоціацію, сучасники незабаром стали називати херстівську модель «цинічної грубої журналістики» «жовтою пресою».

Найбільш яскраво конкуренція Дж. Пулітцера та Д. Херста проявилася напередодні та в період іспано-американської війни. У боротьбі за читача газетні магнати по суті втручалися у внутрішні справи

іноземної держави та перебільшували жорстокості іспанської колоніальної влади на Кубі. На сторінках херстівського видання було опубліковано приватного листа іспанського посла в США з не вельми приємною характеристикою ним президента Маккінлі, що відіграло вирішальну роль у зміні його миролюбної позиції. Ура-патріотична газетна кампанія навколо нез'ясованої досі загибелі американського крейсера «Мен» остаточно схилила громадську думку на користь війни.

У XIX ст. склалася система централізованого постачання новин міжнародними телеграфними агентствами. Перше таке агентство «Havas» (від прізвища засновника) виникло у Франції у 1835 р., з 1944 р. воно називається «France-Presse». Співробітники Ш. Гаваса Б. Вольф та Дж. Рейтер відкрили подібне агентство в Берліні (1848 р.) та в Лондоні (1851 р.). У США це «Associated Press News» (під час Другої світової війни до його послуг вдавалися $\frac{3}{4}$ ранкових та $\frac{3}{5}$ вечірніх газет США). Найбільш відомими сьогодні є «BBC» та «Reuters».

На початку XX ст. відбулося становлення журналістики як окремої спеціалізації. 1904 р. Дж. Пулітцер пожертвував Колумбійському університету в Нью-Йорку 2 млн доларів на створення Вищої школи журналістики, яка була відкрита в 1912 р. З 1917 р. розпочали присуджувати Пулітцерівську премію за визначні досягнення в журналістиці, чим було закладено розділ між стандартами «якісної журналістики» та недостовірною «жовтою пресою».

Вагому роль у цьому процесі відіграв редактор «New York Times» А. Окс, девізом якого стало: «Всі новини, придатні до публікації». Тобто інформація мала бути збалансованою, достовірною, а газета – відповідати певним моральним стандартам. 1897 р. Окс різко виступив проти самої філософії та естетики «жовтої преси» і наголосив, що відмовляється від скандальних і неперевіраних новин, сумнівних методів її отримання (втручання в приватне життя, низькопробна реклама тощо). Відтак, читання «New York Times» стало й до сьогодні залишатися ознакою респектабельності. 1923 р. було створено «Американську асоціацію редакторів газет», розроблений кодекс журналістської етики з нормами поведінки, який визнали понад 100 американських газет.

У Великій Британії традиції «нової журналістики» були закладені Дж. Ньюнесом та А. Хармсвортом (лорд Норткліфт). Перший винайшов цікавий рекламний хід, за яким родичам загиблого в залізничній катастрофі мали виплачуватися редакцією 100 фунтів стерлінгів, якщо при ньому знайдуть газету Дж. Ньюнеса «Tit-Bits» («Ласі шматочки»). 1902 р. він надав трирічну грошову субсидію у 3 тис. фунтів для запровадження у навчальні програми лондонських шкіл журналістики.

А. Хармсворту належать відомі журналістські афоризми: «Журналістика – це професія пояснювати те, в чому сам нічого не тямиш», «Новини – це те, що хтось десь хотів би приховати, все інше – реклама», «Якщо собака вкусить людину – це ще не новина, а якщо людина вкусить собаку – це не просто новина, це сенсація». Він зміг довести свою газету «Daily Mail» («Пошта дня») до 1 млн тиражу в 1902 р. Серед невдалих проєктів А. Хармсворта – газета «Daily Mirror» («Дзеркало дня»), що орієнтувалася на жіночу читацьку аудиторію. Сам редактор коментував поразку з притаманним йому почуттям гумору: «Багато років я чув теорію про те, що щоденна газета для жінок просто необхідна і я став видавати таку. Моя віра коштувала мені 100 тис. фунтів. Я зрозумів, що мене побили. Жінки не хотіли власної щоденної газети. Це ще один доказ того, що чоловік не знає, що хоче жінка. Кажуть, що жінка сама не знає чого вона хоче, але вона точно знає, чого не хоче. Вона не хотіла «Daily Mirror». Вплив А. Хармсворта досяг піку у 1908 р., коли він був власником 6 лондонських газет і придбав знамениту «Times».

На початку ХХ ст. у країнах Європи склалася група поважних газет: «Times» («Час») та «Manchester Guardian» («Манчестерський страж») у Великій Британії (її редакторові П. Скотту належить вислів – коментар може бути вільним, але факти – священні), «Frankfurter Zeitung» («Франкфуртська газета») в Німеччині, «Le Temps» («Час»), «Figaro», «Le Monde» («Світ») у Франції, «Corriere della Sera» («Вечірній кур'єр») в Італії. Остання, заснована 1876 р. у Мілані, стала еталоном періодичного видання. Серед італійців навіть була популярна приказка, що «Corriere della Sera» ніколи не помиляється.

У сучасній пресі перших десятиліть ХХ ст. значне місце посідає «іміджмейкерство» (чорний та білий піар). З цієї причини як демократичні лідери, так і диктатори на перше місце ставлять свою владу над ідеями і намагаються контролювати інформацію з метою управління суспільством. Зокрема, 1932 р. у Німеччині загальна кількість газет складала 4700, 1939 р. їх вже було 3500, а 1944 р. їх залишилося 977. Тобто, нацистське міністерство народної освіти і пропаганди ліквідувало газети та інші періодичні видання, що не сповідували і не підтримували ідеологічних засад націонал-соціалізму.

У питанні взаємин влади і преси також зауважимо, що навіть у найбільш вільному і демократичному суспільстві завжди є заборонені для пропаганди в пресі теми. Під страхом адміністративного і навіть кримінального покарання забороняються пропаганда війни, міжнаціональної ворожнечі, расизму, антисемітизму, фашизму, заклики до повалення існуючого політичного режиму. Крім того, ре-

дакторам авторитетних періодичних видань держава може розсилати негласні рекомендації. У новітній історії України відомі так звані «темники» – владні «рекомендації» 2001-2004 рр. під назвою «Теми тижня», у яких вказували на бажаність або небажаність висвітлювання тих чи інших політичних подій.

Такі рекомендації можна ігнорувати, але в авторитарної чи псевдодемократичної держави достатньо важелів, щоб тимчасово або ж на тривалий час припинити видання газети (адміністративні методи навколо податкових справ, пожежної безпеки чи інших бюрократичних процедур). Створюються також провокативні ситуації для зняття з посади надто «незалежного» і непоступливого редактора, зміни складу редколегії, звільнення журналістів. У виняткових випадках застосовуються шантаж, «чорний піар» і навіть фізичне насилля.

У демократичних державах найширше застосовуються цілком законні методи впливу – створення несприятливих ринкових умов і блокування шляхів отримання прибутків для «непокірної» газети. У Ваймарській Німеччині 2/3 газет знаходилося під опікою «великого майстра маскування» А. Гугенберга. Відомо, що навіть на сучасному етапі керівництво газетного концерну Д. Херста у США щодня розсилає редакторам своїх восьми великих газет матеріали, частково обов'язкові, а частково рекомендовані до публікації. Тобто можна констатувати, що вільне преса – це гасло, але ще, принаймні, не реальний факт.

На сучасному етапі найбільшим викликом для газетної індустрії є діджиталізація інформаційного простору. Тиражі навіть найбільш популярних видань постійно падають, натомість аудиторія інтернет-споживачів новин зростає в геометричній прогресії. Всі періодичні видання мають свої структуровані сайти і архіви, що дають нові оперативні можливості щодо їх опрацювання дослідником. Зокрема, монарша канцелярія оцифрувала всі видання лондонської «The Gazette», і вони доступні в Інтернеті (<https://www.thegazette.co.uk/all-notices>). Популярним є онлайновий формат «The New-York Times» (<https://www.nytimes.com/>). В електронному архіві бібліотеки Конгресу США є комплекти низки газет (<https://www.loc.gov/>). У колекції академічної інтернет-бібліотеки Сербії «Велики Рат» (<https://velikirat.nb.rs/onama>) викладено матеріали сербських газет періоду Першої світової війни – «Велика Сербія» («Велика Сербія»), «Ратни Дневник» («Військовий щоденник»), «Српски Југ» («Сербський південь»), «Браник» («Оборонець»).

Утім, суть і функції електронної періодики залишаються тими ж, що і в друкованих виданнях, а, отже, методи і принципи джерелознавчого аналізу для них спільні.

5.3. Структурна характеристика та джерелознавчий аналіз преси

Преса виконує низку функцій: формування громадської думки; ідеологічний вплив; зворотний зв'язок у системі управління, що здійснює тиск на владні структури. Цінність преси як історичного джерела визначається: неперервним, поточним характером повідомлень; більшою доступністю, порівняно з іншими видами письмових джерел; складним комплексним складом інформації. Значення преси особливо зростає, якщо дослідник вивчає сучасні йому події. У цьому разі в його розпорядженні ще немає статистичних даних, мемуарів чи офіційних документів і його робота базується саме на періодичній пресі.

Доцільно структурувати пресу на політичні газети (пресу думок та оцінок) та інформаційні газети (пресу новин). Останні б не займали ніякої політичної позиції і давали б «чисту» безоціночну та абсолютно достовірну інформацію. Проте в реальності будь-яке періодичне видання має завданням не лише повідомити певну кількість новин, але й дати цим подіям певне висвітлення і таким чином вплинути на читача в певному напрямі. Газета – це не лише засіб інформації, але й інструмент формування громадської думки. Саме цю якість періодики мав на увазі британський історик Томас Карлайл, висловлюючи думку, що «преса – це четверта влада». Сучасні дослідники вказують на «подвійну природу» періодики, що одночасно слугує як засобом формування суспільних настроїв, так і їх індикатором.

Одне із завдань преси – відтворення стандартної і стереотипної масової культури та імплантація її у свідомість людей. Орієнтацію на потреби людини-маси влучно оцінив іспанський філософ Х. Ортега-і-Гасет: «Характерним для сьогодення є те, що посередність, знаючи, що вона посередність, має нахабство всюди утверджувати та всім нав'язувати своє право на посередність».

Масова періодична преса може слугувати створенню світлих чи темних міфів, ставити на перше місце чи затушовувати проблему в суспільстві. О. Димніч, вивчивши 150 номерів дніпропетровської газети «Днепр вечірній» за перше півріччя 1986 р., з'ясував, що її зміст орієнтовував увагу читача з внутрішніх щоденних проблем і реальних побутових турбот на зовнішні, що були менш важливими для пересічної людини; на шпальтах газети не знайшла належного відображення актуальна техногенна катастрофа на Чорнобильській АЕС.

Перед тим, як визначитися, з якою газетою слід працювати, досліднику доцільно ознайомитися з каталогами та бібліографією ви-

дань. Орієнтація на ту чи іншу газету необхідна у зв'язку з їх великою кількістю, схожими назвами або й ідентичними найменуваннями. Спеціальні анотовані бібліографії та довідкові видання можуть, крім загального опису газети чи журналу, містити інформацію про перерви в публікаціях, зміну назви, коло редакційних працівників, а також словники псевдонімів (адже журналісти часто приховують свої імена). Ще одним кроком підготовчого етапу джерелознавчого аналізу є вивчення внутрішньої організації газети.

Історики вивчають пресу здебільшого за первинними публікаціями. Але, оскільки матеріал, на якому видані газети, є вельми недовговічним, то оригінальні видання копіюються різними способами. Зовнішній вигляд давніх газет найкраще передає їх факсимільне (друк твору, що графічно точно відтворює оригінальне видання або рукопис, підпис, малюнки, гравюри, включаючи всі особливості паперу й обкладинки) перевидання. Іншим розповсюдженим методом є мікрофільмування періодики, зокрема у Франції з 1958 р. функціонує Асоціація по збереженню і фоторепродукуванню преси. Оригінали відтворених нею видань зберігаються в Національній бібліотеці в Парижі. На сучасному етапі найбільше застосовується занесення газет на цифрові носії шляхом сканування матеріалу, зокрема, таким чином було скопійовано газету «Československé správy» («Чехословацькі відомості»), яку видавала чехословацька еміграція в Парижі в 1939 р.

Важливими характеристиками преси є кількість видань і наклад. Вони можуть взаємно доповнювати один одну в оцінці популярності видання, але іноді, коли кількість видань велика, то їх тираж є меншим, ніж одного масового. Так, перша російська газета «Ведомости» на початку XVIII ст. мала наклад 4 тис. примірників, а англійські не перевищували кількох сотень, проте в той час у Росії видавали лише одну газету, а в Лондоні – 10-20 назв газет.

За кілька століть існування преси виробилася значна кількість форм і жанрів газетних матеріалів. Основною залишається стаття: передова (на перших сторінках газети) з масивом важливих новин; подальші – де виражається точка зору редакції. Важливими жанрами публікації є нарис (елементи художньої та публіцистичної обробки), рецензія (оцінка іншого твору або статті), фейлетон (матеріал сатиричного змісту), хроніка, звіти, телеграми, інтерв'ю.

Значною оперативністю про найсвіжішу інформацію відзначається репортаж – актуальна інформація з «гарячих точок». Особливий жанр – кореспонденції (повідомлення з місць подій, що розсилаються спеціальними працівниками газети, зокрема з-за кордону).

Важливість швидкості отриманої інформації наочно демонструє наступний факт. Напередодні знаменитої битви при Ватерлоо на Лондонській біржі панувало занепокоєння. Від її результату залежала доля акцій державного боргу Англії, а, отже, економічне становище країни. Якщо наполеонівська армія буде розгромлена, то курс акцій стрімко зросте, а якщо переможе Наполеон, їх вартість впаде.

Спеціальний агент банкіра Н. Ротшильда на прізвище Ротворт вже 20 червня 1815 р. повідомив свого шефа про результат битви, випередивши на деякий час офіційних гінців англійського головнокомандувача Веллінгтона. Н. Ротшильд вдався до хитрощів і почав збувати на біржі великі партії акцій державного кредиту. Звернувши на це увагу, інші учасники торгів зробили логічний у тих умовах висновок, що лондонський банкір має відомості про поразку англійських військ при Ватерлоо й тому продає акції. Вони теж стали продавати свої акції, знизивши їх вартість до мінімальної позначки. Дочекавшись цього, Н. Ротшильд несподівано оголосив про бажання купити всі акції. Водночас прийшло офіційне повідомлення про перемогу союзників при Ватерлоо. Коли Н. Ротшильд уже став монополієм власником акцій, то заробив на цьому чималі кошти, заклавши основи відомої фінансової імперії Ротшильдів.

Текст матеріалу преси розпочинається з інформації, яку читачу прагнуть подати як найбільш суттєву. Це складає зміст першого, «провідного» абзацу («лідінг параграф» або скорочено «лід»). Усередині цього абзацу подібна провідна роль належить початковим рядкам, а наступні вважаються менш важливими за змістом. Таким чином, по низхідній від початку до кінця лінії розподіляється змістове навантаження між іншими абзацами і між рядками всередині них.

Гостропубліцистична та агітаційна форма подання газетою матеріалу, здавна пристосовані методи впливу преси об'єктивно ускладнюють роботу дослідника щодо виокремлення з них цінної історичної інформації. Історик ризикує опинитися під впливом джерела, ідейно-культурного духу досліджуваної епохи. Тому першим найважливішим завданням дослідника є піднятися над світоглядом читача, на якого розрахований матеріал.

Найчастіше піар здійснюється начебто «від імені народу», у зв'язку з чим журналісти використовують псевдоніми на кшталт «сільський житель», «плебей», «простий вчитель». Натомість у діях опонентів вбачається вселенська змова проти народу. Наприклад, під час дискусій щодо ратифікації Конституції США її противники на шпальтах преси заявляли: «Погляньте навколо себе і добре приди-

висься до багатіїв, які будуть вашими єдиними правителями, лордами і господарями! Хіба не всі вони за конституцію? Так! Хіба це не має вас насторожити?». До речі, такої ж думки дотримувався відомий американський історик Ч. Бірд, який став відомий завдяки формулюванню альтернативних офіційній концепцій суспільно-політичного та економічного розвитку США.

В умовах війни на шпальтах офіційних газет відбувається глорифікація власного війська. Пропаганда звертається до пересічних читачів із закликом до боротьби абсолютного «добра» проти абсолютного «зла». Образ ворога як «вандала-дикуна» демонізується, натомість «своїх» наділяють рисами благородності, «лицарського» ставлення до цивільних, «милосердя» до переможених і полонених ворогів. Примирення з ворогом вважається ганебним, натомість лише абсолютна перемога над ним розцінюється як справедливе завершення війни.

У період Першої світової війни регіональна преса Правобережжя, маніпулюючи національними, релігійними мотивами й історією, розмивала відмінності між українцями та росіянами, намагаючись утвердити ідею єдиного «руського» народу. Тому окуповані території, де проживали українці, у газетах оголошувалися «споконвіку» російськими землями, які в результаті «історичної помилки» опинилися у складі не тих держав. Українців називали «руськими людьми», «руським населенням», «православними мешканцями регіону», або галичанами, буковинцями. Характерною особливістю воєнної пропаганди в пресі були питання національних і релігійних меншин, зокрема німецьких поселенців. Преса посилювала вже існуючий у суспільстві стереотип про «внутрішніх ворогів», передовсім німців, звинувачуючи їх, а також членів протестантських громад у шпигунстві та політичній неблагонадійності. Такий підхід мав численні наслідки: підвищення рівня ксенофобії, зокрема щодо німців та стимулювання релігійної ворожнечі.

Сукупність видання певного матеріалу в різних номерах газети або в різних газетах називається газетною кампанією, що є своєрідною масованою інформаційною атакою. Її метою є утримувати увагу та напружувати емоції читача в певний період часу. Так, кампанія, ініційована Бісмарком в німецькій пресі навесні 1875 р. щодо прийняття у Франції нового військового закону та заборона торгівлі кіньми, мала на меті схилити громадську думку до необхідності нової превентивної війни проти Франції. Гітлерівські газети задовго до початку Другої світової війни формували негативний образ Польщі й поляків, а тому 1 вересня 1939 р. жителям Берліну ранкові випуски інформації

витлумачили початок військових дій як справедливий захист від агресії сусідньої держави, що мав довести інцидент у Гляйвіце.

Дослідження газетної кампанії у тривалому часі дає змогу визначити зміну ставлення до описуваних подій. Зокрема, судовий процес у США над анархістами Сакко і Ванцетті в 1920-1927 рр. висвітлювався радянською пресою спершу як звичайна кримінальна справа. Однак, від надходжень владних «рекомендацій» вектор змінювався і на фініші обвинувачені перетворилися на борців комуністичного руху проти буржуазного ладу. Формування образу Японії та японців у пресі Російської імперії відбувалося від «загадково позитивного» в другій половині XIX ст. до відверто ворожого на початку XX ст., насамперед у роки російсько-японської війни 1904-1905 рр. Д. Берінг у своїй праці «Інтелігенція. Історія однієї лайки» проаналізував газетні тексти з простеженням еволюції слова «інтелігент». Це слово (французького походження) спочатку мало позитивний сенс, але в 1898 р. було вперше використано в одній із французьких газет у негативному контексті. У 1903 р. у негативному сенсі воно вже лунало в Німеччині на з'їзді соціал-демократичної партії, де обговорювали питання про участь «академіків» у політичних партіях.

У зв'язку з газетними кампаніями журналістів часто звинувачують у тому, що вони штучно «роздмухують» пристрасті. У вересні 2002 р. журналістка Д. Міллер і військовий кореспондент М. Р. Гордон у статті в «The New-York Times» стверджували, що Ірак придбав алюмінієві труби. Цей факт згадав президент Дж. Буш-молодший, щоб стверджувати, що Ірак створює зброю масового знищення, проте в цьому разі теоретичне використання алюмінієвих труб для виробництва ядерного матеріалу можна вважати спекуляцією.

Непоодинокими є випадки, що нападки є власне частиною політичних кампаній, спрямованих на дискредитацію тієї чи іншої газети діячами, яким вона заважає. Зокрема, Д. Трамп під час своєї першої каденції назвав «The New-York Times» «ворогами народу» і в жовтні 2019 р. наказав федеральним агентствам скасувати її передплату та «The Washington Post».

Особливо велику роль у статті має заголовок, метою якого є повернення уваги. Інколи заголовок слугує політичною провокацією. Наприклад, перед доленосним матчем між футбольною збірною Росії і України за право виходу у фінальну частину чемпіонату Європи 2000 р. одна з російських спортивних газет надрукувала такий заголовок статті: «Бей, Хохлов, спасай Россию». Україна висловила протест проти

образи української національної гідності, але редакція «пояснила», що мали на увазі звернення до гравця збірної Росії на прізвище Хохлов.

Близькими до заголовку є так звані «шапки», що привертають увагу читача виразною формою головних повідомлень на першій сторінці газети. Так редакція виражає свою оцінку й позицію, зокрема, шведська газета «Social-Demokrat» від 18 червня 1941 р. вийшла із зображенням Сталіна, що закурює люльку. Під ним напис: «Чи це не люлька миру?», а над фотографією розмістили «шапку»: «Мирна конференція в Берліні за участі Рад?».

Статті на загальнополітичні теми містять матеріал, що дозволяє вивчити позиції, тактику, ідеологію тих кіл, партій, течій, чиїм «головом» є дане видання. Газетно-видавнича справа пов'язана з чималими витратами, потребує спонсорів і фінансових вливань – чи то субсидії з таємних фондів, на кшталт бісмарківського «рептильного фонду», приватні пожертви корпорацій, розміщення вигідної реклами. Багато публікацій мають замовний характер (сучасним сленгом – джинса), оплачені зацікавленими персонами та угрупованнями, а тому пресу іронічно ще й називають «другою найдревнішою професією».

Найкраще зрозуміло позицію газети в кризові або революційні періоди історії, коли вони змушені «скидати маску» напускної об'єктивності та демонструвати справжні політичні орієнтації. Подільська більшовицька газета «Червоний кордон», описуючи спланований вибух 16 квітня 1925 р. у соборі Святої Неділі в столиці Болгарії Софії, утримується від уточнень хто конкретно і з якою метою здійснив теракт. Тобто редакція намагалася приховати від читача факт про відповідальність комуністів, адже від вибуху загинуло 213 осіб, близько 500 осіб, серед них і митрополит Стефан, було поранено. За масштабами жертв софійський теракт став найбільшим на той час в історії людства.

Французька газета «Le Mande», висвітлюючи травнево-червневі події студентських заворушень 1968 р., демонструвала погано замаскований вибір на користь урядового табору.

У роботі з пресою широко застосовують метод контент-аналізу – єдність якісного і кількісного (квалітативного і квантитативного) підходів до аналізу текстів. Кількісний підрахунок націлений на виявлення частоти окремих тем, слів або символів, що містяться в тексті газетних статей, а якісний аналіз пов'язаний з фіксуванням нетривіальних висловлювань, мовних інтонацій з розумінням цінності змісту повідомлення у статті. У контент-аналізі застосовують підбір зразків газет і групування в масив з метою подальшої кількісної обробки.

Американський історик Р. Мерріт у праці «Зародження американського націоналізму: квантитативний підхід» (1968 р.) сформулював титанічне дослідницьке завдання. З метою з'ясування процесу формування в колоністів власної національно-політичної самосвідомості він опрацював 7 американських газет, що виходили у Нью-Йорку, Бостоні, Філадельфії, Чарлстоні, Вільямсбурзі упродовж 1735-1775 рр. В якості критерію взяли слова-символи, які ідентифікували населення колоній або з загальнобританською, або окремою північноамериканською спільнотою. Одиницею обліку тексту став номер газети, одиницею обрахунку – частота згадування слова-символу. Всього було проаналізовано 1435 газет. Контент-аналіз продемонстрував, що за 41 рік використання символів американської національної ідентичності зросло в 320 разів. Спочатку було 0,66 символів на один газетний номер (1730-ті рр.), а напередодні війни – 22 символи. У 1730 р. частка британських символів становила 57 %, а в 1775 р. американські – 63 %. Загалом у США у 1900-1965 рр. вийшло 1700 досліджень, у яких використовували контент-аналіз преси.

Найчастіше методом контент-аналізу з'ясовують політичну спрямованість газети та її фігурального «господаря». Особливо важливо це тоді, коли періодичне видання оголошує себе абсолютно об'єктивним і критикує на своїх шпальтах, здавалося б, всіх. Виявити істинну суспільно-політичну позицію газети вдається під час ознайомлення з її чисельними публікаціями за порівняно тривалий період. У такому разі квантитативний метод дає можливість виявити, яку з політичних сил критикує періодичне видання систематично, а яку – епізодично.

У період Другої світової війни американські експерти інтерпретували тексти в підозрюваній у пронімецьких симпатіях газеті «The Galilean» («Галілеянин»). За період з 22 грудня 1941 р. по 2 березня 1942 р. було виявлено 1195 антиамериканських тверджень і лише 45 проамериканських. У найрізноманітніших формах були судження, що США слабкі (317 разів) і внутрішньо розкладені (279 разів), протилежні їм пропозиції трапляються лише відповідно 5 і 26 разів.

Подібним чином антидержавну спрямованість газети «True American» («Істинний американець») виявлено аналізом всіх номерів газети за період від 3 березня до 31 грудня 1943 р. Було підраховано ставлення газети до стереотипних тверджень гітлерівської пропаганди, серед яких: «Держапарат США пронизаний корупцією» (стверджувальних – 301, заперечних – 34); «президент Рузвельт – небажана особа» (стверджувальних – 150, заперечних – 17); «Німеччина – справедлива та мужня» (стверджувальних – 56, заперечних – 2); «Японія – могутня дер-

жава» (стверджувальних – 30, заперечних – 2); «Америка — слабка» (стверджувальних – 345, заперечних – 1); «США та їх союзники перебувають під контролем комуністів» (стверджувальних – 99, заперечних – 0). Такий «перекіс» Верховний Суд США визнав переконливим свідченням позицій газет і ухвалив рішення про її закриття.

Американці фахівці контент-аналізу також вивчали статті газети «Московские новости», присвячені іншим країнам. Було встановлено, що співвідношення позитивних і негативних матеріалів про закордоння в 1938–1939 рр. було 69 проти 328, а 1903 позитивним статтям про СРСР протиставлялися лише 3 несприятливих.

Періодичне видання орієнтується на певну читацьку аудиторію. Зокрема, в північноамериканських колоніях напередодні революції газету «Massachusetts Spy» («Масачусетський шпигун») називали першою «робітничою газетою», вона орієнтувалася насамперед на ремісників, кораблебудівельників, ковалів, чоботарів. Радянський історик І. Біск з'ясував, що німецьку «Vossische Zeitung» («Газета Фоша») у період Ваймарської республіки читали представники урядової еліти, республіканськи налаштована інтелігенція, чиновники, промисловці й торгівці. Газета початку ХХ ст. «Киевлянин» мала шовіністичний та антисемітський ухил. Наприклад, у публікаціях на її шпальтах, присвячених проблемі торгівлі жінками, вказується, що найчастіше агентами з пошуку та продажу жінок були євреї (утім, їхні жертви теж належали до цієї національності).

Можливою є ще глибша диференціація, як у випадку з католицькою жіночою пресою в міжвоєнній Польщі. Одні газети були адресовані жінкам у містах, робітницям, ремісницям, вчителькам і службовцям («Polka»), а інші – жінкам з сільських регіонів («Ziemiańska» і «Ziemiańska Polska»). Були й видання, призначені для домашньої прислуги («Chrześcijańska Służąca Polska», «Pracownica Polska» чи «Głos Dziewcząt Polskich»).

Важливо визначити склад авторів редакції й ставлення конкретного автора статті до загальної лінії висвітлення подій виданням. Суттєвими є умови видання газети, тобто чи була вона офіціозом, легальним чи підпільним виданням, чи піддавалася цензурним утискам. На тираж й тональність газети впливає те, чи є вона державною, чи приватною. Для останньої вагомим фактором є те, аби газета давала прибуток, тобто мала комерційний характер. Під час роботи з підцензурними виданнями додаткових зусиль вимагає розшифрування притаманної їм «езопівської мови» (натяки, алегорії, асоціації), що цілком доступні та зрозумілі сучаснику, але незнайомі досліднику.

Учений Ж. Кайзер запропонував методологічну схему аналізу преси. За одиницю вивчення він взяв спеціальну величину, яку назвав «редакційна одиниця» (unite redactionnelle). Він класифікував редакційні одиниці за жанрами (інформація, інформація-стаття, стаття, фейлетон, листи читачів, додаткові рубрики), за джерелами (хто автор матеріалу?), за географією, за темами тощо. Поділяючи газету на редакційні одиниці та поєднуючи їх з певними категоріями, отримували відповідні результати. Наприклад, оцінювання політичної лінії газети здійснюється за формулою: Важливість матеріалу = Місце + Заголовок + Оформлення.

Три наведені категорії у свою чергу поділяються на дрібніші. Місце розміщення матеріалу, по-перше, визначається сторінкою, на якій він знаходиться, а по-друге, де саме на сторінці він подається. Аналізуючи заголовок, враховують: реальні розміри (довжина, ширина, розмір і тип); відносні розміри (порівняно з іншими заголовками); зміст (означення, пояснення, вказівка, сенсаційність). Оформлення матеріалу, тобто його дизайн, визначає ілюстрації, тип і структуру (довколишній фон, композиція, розмір, посилання на джерело інформації). Ж. Кайзер запропонував шкалу оцінки кожного показника. Максимум матеріал міг набрати 100 балів, зокрема: за розміщення – 40, заголовок – 40, оформлення – 20 балів. Наприклад, 30 балів дається за розміщення на титульній сторінці, а 10 балів – за анотацію на ній. Розміщення в лівому верхньому кутку – 10 балів, в інших місцях на першій сторінці – по 2 бали, на інших сторінках – по 1 балу. 40 балів, які можна набрати за рахунок заголовку: 30 – за реальний розмір і 10 – за відносний.

Проблемним моментом у роботі з пресою є кількісні дані, які наводяться в газетах. Зазвичай вони вельми заокруглені, приблизні і часто відображають не реальні цифри, а зменшені або збільшені, залежно від мети та завдань публікації. Так, сербські газети під час військової кампанії 1914 р. часто публікували цифрову інформацію про значні втрати ворога в боях. Звісно, це позитивно налаштовувало читачів на сприйняття результатів військових дій, але сумнівно, щоб відомості були об'єктивними. Супротивник не міг підрахувати втрат опонента в бою, адже не володів чіткою інформацією про те, скільки загинулими і пораненими ворог втратив. Можна з високим рівнем достовірності говорити лише про кількість ворожих полонених і про власні втрати серед особового складу, але і в останньому випадку навіть свої командири не можуть чітко знати, скільки поранених воїнів повернеться в стрій, а скільки потрапить до числа безповоротних втрат як такі, що не вижили, або зазнали суттєвого каліцтва. Звісно, про втра-

ти своєї армії преса воліє писати в загальному і з применшенням, і це неминуча закономірність війни.

Трапляються випадки різних числових даних у межах одного числа газети. Наприклад, у випуску «The Washington Times» за 14 вересня 1918 р. на першій сторінці вказується, що німці стягнули з жителів французького Сен-Мієлю 2 млн франків контрибуції, а на наступній сторінці цього ж номера вже наводиться цифра в 1 млн франків.

Слід звернути увагу на те, що інформація в пресі може бути недостовірною через урядовий, партійний тиск та політичну кон'юнктуру. У погоні за сенсацією часто відбуваються неправдиві «інформаційні вкиди», поширення недостовірних, але дієвих у впливі на громадськість чуток, так звані «газетні качки».

В американській федералістській пресі, що позитивно оцінювала Конституцію США, читаємо такі закиди на адресу її противників: «Вони налякали народ ідеєю, що існує план встановити монархію – віддати нас під владу Франції – запровадити римо-католицьку релігію – знищити свободу друку – побудувати високу стіну навколо десятимильного округу (майбутнє місце перебування уряду), де буде розміщений стотисячний гарнізон та масою подібних злісних нісенітниць...».

У Парижі після Першої світової війни вийшло 7-томне видання «Брехливі новини про війну», куди увійшли повідомлення переважно німецької преси. Найбільш знаною французькою сенсацією серпня 1914 р. була «справа про відтяти руки», суть якої в тому, що начебто німецький солдат відтрав бельгійській дівчинці руки. Після війни було організовано розслідування, яке дійшло висновку, що це була звичайна вигадка. Проте в час появи вона мобілізувала французьку громадську думку на відсіч ворогу. Одразу ж після вбивства Дж. Кеннеді американські газети запустили версію, що це справа рук «червоних агентів», орієнтуючись на легкість і сенсаційність такої думки.

У сучасний лексикон критики матеріалів преси увійшли терміни «фейк» та «місінформація». Це неправдива, недостовірна інформація, що поширюється з метою обману або ненавмисно (тобто, читачі не усвідомлюють, що вона не відповідає дійсності) помилкова і неточна інформація. До таких також відносяться містифікація та фабрикація.

Український експерт з медіаграмотності А. Романюк улітку 2018 р. з метою перевірки стійкості сучасного українського інформаційного поля до фейків здійснила експеримент. Вона запустила фейк, розсилаючи прес-реліз на сайти газетних видань: про небезпеку кульових блискавок (абсурдні поради про те, щоб уникати поля зору таких блискавок, не панікувати, адже вони відчувають страх та ін.). За

перші 5 годин це поширили понад 70 видань, до ночі інформація вийшла на всеукраїнський рівень – про кульові блискавки написала агенція «ГолосUA». Наступного дня сюжет вийшов у ТСН (200 тис. переглядів та ще 230 та «Ютуб»), мільйони телеглядачів бачили це в ефірі. Далі фейк вже поширювали з посиланням на «1+1».

Іншу «качку» опублікували студенти львівської Школи журналістики УКУ. Більше 15 українських видань поширили їхній фейк про те, що продовження серіалу «Комісар Рекс» зніматимуть у Львові: вигаданий бюджет у 6 млн євро, підроблена сторінка у фейсбук, ескізи «зйомок» на звичайному папері. Щоб «розвести» українські газети студентам достатньо було 6 днів і 9 доларів. Отже, сучасні ЗМІ не перевіряють інформацію, що робить нас вельми вразливими до маніпуляцій, але, з іншого боку, актуалізує завдання практичної підготовки матеріалів преси.

Цікавим в історії преси став випадок фабрикації у 2003 р., коли два редактори «New-York Times» пішли у відставку через скандал: з'ясувалося, що один з її співробітників під час військових дій в Іраку писав свої репортажі, не виходячи з приміщення редакції.

Непоодинокими є випадки, коли різні установи, політичні організації навмисно вдаються до дезінформації в пресі, переслідуючи власні цілі. Слід завжди мати на увазі, що газети часто просто є ретрансляторами інформації вище згадуваних інформагентств (і зазвичай посиляються на них), тому вони мало турбуються про відповідальність за такий матеріал. Перевірити таку інформацію вельми важко.

Ретрансляція часто призводить до «зіпсованого телефону». Дослідник П. Керженцев з'ясував, що на початку Першої світової війни «Kölnischen Zeitung» («Кельнська газета») помістила таку замітку: «Коли стало відомо про падіння Антверпена, церковні дзвони задзвонили». Паризька «Le Matin» («Ранок») через декілька днів надрукувала цю інформацію в такій редакції: «Згідно повідомлення «Kölnischen Zeitung», коли був взятий Антверпен, то його духовенство змусили дзвонити у церковні дзвони». Далі ще «The Times» подала таке: «За відомостями з «Le Matin», отриманими з Кельна, бельгійські священики, які відмовилися дзвонити у дзвони після взяття Антверпена, були усунуті зі своїх посад». Італійська «Corriere della Sera» теж взялася за цей сюжет: «Згідно відомостей, отриманих із «The Times» із Кельна через Париж, нещасні бельгійські священники, які відмовилися дзвонити у церковні дзвони після взяття Антверпена, засуджені до каторги». На цьому «зіпсований телефон» не завершився. Вищезгадана «Le Matin», що першою викривила інформацію, тепер посилялася на «Corriere della Sera»: «Згідно відомостей, отриманими «Corriere della Sera» з Кельну через Лондон, під-

тверджується повідомлення, що варвари, завойовники Антверпена, вирішили покарати нещасних священників за їхню героїчну відмову дзвонити в церковні дзвони і підвісили їх вниз головою, як живі язики для дзвонів». Цей приклад демонструє, що посилання на іншу газету чи певне інше джерело ще не є гарантією достовірності інформації.

Згідно з алгоритмом аналізу інформації в пресі на достовірність слід дотримуватися таких правил: порівнювати джерела; перевіряти репутацію джерела інформації; дізнатися про автора джерела інформації. Сумніви викликають розмиті нечіткі посилання на анонім, невизначених людей (аналітики кажуть, фахівці стверджують), подання суб'єктивної думки як істини в останній інстанції, У такому разі можна відрізнити факти від маніпуляцій.

Кореспонденти, члени газетної мережі мають різну кваліфікацію, рівень особистих зв'язків та впливу, що теж є фактором аналізу їхньої інформації. Часто вони користуються сумнівними джерелами, хоча можуть добувати інформацію через життєвий ризик. Щоб убезпечити себе від можливих звинувачень у брехні, кореспонденти використовують у своїх репортажах такі вирази, як «за неофіційними даними», «згідно з неперевіреними відомостями» або навіть «виходячи з чуток». Такі перестраховки дозволяють зберегти репутацію.

За необхідності в роботі з пресою застосовують джерелознавчі методи атрибуції газетних статей (у разі анонімності авторства або псевдоніму), з'ясування можливої фальсифікації. Зокрема, популярна у Франції газета Ж.П. Марата *«L'Ami du peuple»* («Друг людей»), за підрахунками дослідників, мала 300 фальшивих номерів, якими намагалися дезорієнтувати громадськість та, зрештою, істориків. Серед номерів підпільної французької *«Humanite»* («Людяність») є 2 фальшиві, видані самими окупантами з метою провокації та контррозвідувальних дій.

У джерелознавчому аналізі досліднику необхідно звільнитися від власних вподобань та емоцій, скептично відноситися до будь-якої зазначеної у ній інформації; завжди шукати справжній зміст у використаному пресою жаргоні; вміти читати «між рядками» (особливо це стосується преси в країні з недемократичним політичним режимом).

Отже, преса є одним з наймасовіших і найдоступніших видів історичних джерел. У ній здебільшого відображено історію недавнього минулого та сучасності, що робить пресу беезцінним джерелом фактичної інформації в дослідженні проблем найновішої історії. Проте досліднику потрібно бути уважним, не довіряти оцінкам та відомостям із газет і ретельно піддавати їх квалітативному, квантитативному та компаративному аналізу.

Питання для самоконтролю

1. Які були шляхи і способи комунікації медіа із суспільством у XVI-XVIII ст.?
2. Хто розвивав професійну журналістику в період становлення преси в XIX – на початку XX ст.?
3. Чи згодні Ви з висловом «преса – це четверта влада»? Відповідь обґрунтуйте.
4. Що таке цензура та які є прояви її функціонування?
5. Які етапи дослідницької процедури роботи з пресою?
6. Що таке «газетна кампанія»? Наведіть приклади.
7. Які особливості методу «контент-аналізу» в роботі з матеріалами преси?
8. Охарактеризуйте метод Жака Кайзера в аналізі преси.
9. Що таке «джинса» «фейк», «місінформація», «качка», «зіпсований телефон»?

Статистичні матеріали

6.1. Статистична документація та її характеристика

6.2. Методика збору статистичних відомостей та їх джерелознавчий аналіз

6.1. Статистична документація та її характеристика

Чимале значення в дослідженні макропроцесів в історії мають кількісні (квантитативні) дані, якими оперує історик. Ці відомості він отримує посередництвом статистики. Термін походить від лат. «status» – стан, становище. Від цього ж кореня виникли слова «stato» (державна), «statista» (статистик, знавець держави), «statistiks» (статистика – певна сума знань, зведень про державу).

На сучасному етапі термін «статистика» використовують у декількох значеннях: 1) це дані, які характеризують масові суспільні явища; 2) процес збирання, зберігання й оброблення даних про масові суспільні явища, тобто галузь практичної діяльності, спрямована на одержання, оброблення, аналіз і видання масових даних про явища і процеси суспільного життя; 3) наука, яка вивчає величину, розміри й кількісну сторону масових суспільних явищ та процесів у нерозривному зв'язку з якісною стороною цих явищ, з їх соціально-економічним змістом. Важлива особливість статистики – її констатація справ *post factum*, тобто погляд із сучасності в минуле.

Статистику за змістом і галуззю застосування поділяють на різні види: промислова, сільськогосподарська, етнічна, демографічна, соціальна, адміністративна, військова, торговельна тощо. Зокрема, соціальна статистика вивчає такі кількісні та якісні показники суспільного життя, як соціальна структура і склад населення країни, рівень його освіти і культури, стан здоров'я і медичного обслуговування, зайнятість населення, рівень реальних доходів, споживання матеріальних благ і послуг, житлово-комунальні й побутові умови, умови праці та відпочинку тощо.

Англійський прем'єр-міністр Б. Дізраелі говорив: «Є три способи обманювати людей – ухильна відповідь, брехня і статистика». Водночас немає нічого більш переконливішого, ніж надійні цифрові дані, які підтверджують ту чи іншу закономірність. Британський прем'єр-міністр Мак Міллан порівняв статистичні відомості, необхідні уряду для керівництва країною, з відомостями про хворого – температура, пульс, хвороби в минулому, без чого лікар не може здійснювати лікування.

За спостереженням В. Атаманенка, на сьогодні як серед джерелознавців, так і серед статистиків, відсутнє загальноовизнане визначення статистичних джерел. Пов'язано це з постійною корекцією поняття в напрямі звуження його значення: під статистичними джерелами сьогодні часто розуміють тільки статистично опрацьовані та агреговані дані – таблиці та графіки, а також різні цифрові матеріали, тобто

«повноцінні» статистичні джерела, які збирають спеціально для статистичної обробки. Це вузьке розуміння статистичних джерел, під яким розуміють зведену, узагальнену інформацію, завершальним етапом представлення та існування якої є статистична публікація.

У широкому значенні до статистичних джерел відносять всі матеріали, як опубліковані, так і архівні, що виникли на всіх стадіях статистичного вивчення, або так звані «другорядні» джерела, які збирають урядові установи в реалізації ними своїх функцій. Це документи: пов'язані з розробкою програм обстеження і поточного звіту; первинні документи обліку, зокрема, бухгалтерська звітність; попереднє зведення первинних статистичних даних; публікації різних зведених статистичних праць (комплекс документів, що утворився при зборі статистичних матеріалів, зведенні та групуванні даних, формуванні таблиць).

Для історичного дослідження статистичні джерела дають насамперед характеристику соціально-економічних процесів і явищ. Без них неможливо оцінити зміни в суспільстві у матеріальному та соціальному плані. У політичному житті через статистику аналізують виборчу базу (електорат) певної політичної сили, соціальний склад її кадрового потенціалу. Статистика дозволяє з'ясувати наявність якісних змін та простежити процес їхнього визрівання. На сучасному етапі і різні комп'ютерні програми допомагають історикам узагальнювати статистичні дані про масові явища.

Кількісний облік масових явищ зародився ще в період Стародавнього світу в зв'язку з практичною необхідністю державного управління. У Китаї, Єгипті, Вавилоні, Греції та Римі існувала практика перепису населення для господарського планування та реалізації економічних будівничих проєктів.

Схема зародження та еволюції статистики (відповідно і зміни в сукупності статистичних джерел) виглядає таким чином: дані статистичного характеру з'являлися спорадично із завершенням формування держав для забезпечення їх військових і фінансових потреб; адміністративний облік згодом доповнюється обліком господарським, що першочергово стосується великих маєткових комплексів (державних, монастирських, приватних); у цей час облік орієнтований на фіксацію наявного стану речей; розвиток товарно-грошових відносин (особливо з середини XVI ст.) мав наслідком поширення різних форм обліку і виникнення бухгалтерського обліку, і появу тенденції до визначення перспективних можливостей окремих напрямів господарювання; первинний і бухгалтерський облік – реєстрація та аналіз – підготували перетворення статистичного (облікового) досвіду (знань), практичної статистики в статистичну науку; вже велике феодалне

господарство створює своєрідні облікові системи. Так, державний облік на теренах Великого князівства Литовського відомий з кінця XV ст. Створення в 1470 р. опису Київської землі було пов'язано з ліквідацією удільного князівства. Паралельно розвивався приватний облік, складали інвентарі щодо церковних та шляхетських маєтностей. З XVI-XVII ст. відома податкова документація, наприклад, стягування поборів.

У самостійну галузь наукових знань статистика оформилася на початку Нового часу. Її основоположником вважають англійця В. Петті (1623-1687 рр.), праця якого «Політична арифметика» заклала основу цілої школи послідовників. Представники цього напрямку статистики широко використовували облік як метод аналізу економічного життя тієї чи іншої країни. Школа політичної арифметики розробила чітку послідовність кроків статиста: постановка теоретичних питань, статистичний облік, статистичне спостереження, метод групування як найважливіший етап обробки даних у побудові статистичних звітів. Біля витоків другого напрямку в статистиці (описової школи), стояли Г. Конрінг, Г. Ахенваль, А. Шльоцер. Останній підкреслював: «статистика – це нерухома історія, історія – це статистика в русі». Її завданням, на думку А. Шльоцера, було збирання та опис «державних достопамятностей», тобто емпіричних фактів. Представники описової школи ставили своїм завданням описування характерних рис і визначних фактів у житті держави (територія, населення), не формулюючи мети пошуку у фіксованих явищах, певних внутрішніх закономірностей. Їхня робота зводилася фактично лише до збору даних.

У середині – другій половині XIX ст., а особливо в новітній час, значно розширюються функції та предмет вивчення статистики. Виникають спеціальні інституції, у яких зосереджуються збір та обробка статистичних даних. Найбільш централізованою є статистична справа в Канаді. Координуючим центром є Бюро статистики Канади, що здійснює дослідження національної економіки в цілому та її розвиток в окремих провінціях. Без консультації з цієї установою заборонено опитувати більше, ніж 10 респондентів.

У США збір та публікацію статистичних даних здійснює декілька федеральних установ: 1) Бюро перепису, яке вважається головним статистичним органом країни. Воно було створене в 1902 р. при міністерстві торгівлі, а перші записи щодо промисловості, с/г, транспорту та торгівлі почали здійснюватися вже з 1790 р.; 2) Бюро статистики праці – питання робочої сили, заробітної плати, життєвий рівень населення є об'єктом інтересу даної установи, створеної в 1884 р.; 3) Служба збуту с/г продукції при аграрному міністерстві, створена в

1953 р.; 4) Національне управління статистики населення при міністерстві охорони здоров'я – розробка і публікація офіційних звітів про народжуваність і смертність, одруження, розлучення, захворювання.

Найбільший інтерес у істориків викликають офіційні видання в США так званих «подекадних цензів». Кожен том цієї збірки присвячений окремій галузі господарства. Ці цензи складаються на основі перепису населення та всіх галузей економіки, що проводяться кожні 10 років, починаючи з 1790 р. Зі спеціалізованих публікацій слід виокремити «Щорічник міністерства торгівлі США», що виходить з 1878 р. Відомі щорічники зовнішньої торгівлі, сільського господарства, довідник з питань працевлаштування, огляд праці та ін. В останньому публікують відомості про чисельність робітників, безробіття, зарплати, ціни, законодавство про працю.

Консультативний історичний комітет управління математичною соціальною наукою в США, створений в 1964 р., став активно популяризувати кліометрію (кількісні математичні методи історичних досліджень), проводити семінари та школи щодо використання її в історичному джерелознавстві. Спеціалізованими осередками з кліометричного вивчення документа у США стали Національний архів США, Бібліотека Конгресу у США, Американська історична асоціація, Національна комісія з публікації історичних документів.

У Великій Британії та Франції переписи населення організовують з 1801 р. Лише в 1941 р. було створене Центральне статистичне управління Великої Британії в складі управління кабінету міністрів. Статистичну роботу на місцях ведуть декілька постійних комітетів. Функціонують також окремі статистичні відділи, які розробляють і розсилають бланки опитування на підприємства, що надсилають у відповідь необхідну інформацію. Власні статистичні спостереження ведуть міністерство торгівлі, сільського господарства, статистикою населення відає спеціальне управління генерального реєстратора Англії та Уельсу. У Франції діє Національний інститут статистики та економічних досліджень, який видає збірник «Генеральна статистика Франції». Після об'єднання у 1871 р. з'явилася централізована статистична система Німеччини, а головним спеціалізованим виданням стало «Статистика Німецької імперії».

У Російській імперії статистичні огляди губерній, областей і градоначальств були друкованими додатками до щорічних звітів губернаторів і градоначальників. Їх укладали губернські статистичні комітети й регулярно почали видавати з 1870-х р. Як правило, огляд складався з 6 розділів, кожен із яких містив низку підрозділів: при-

родні та продуктивні сили губернії та економічна діяльність її населення (землеробство, забезпечення народного продовольства, промисли сільського і міського населення, промисловість заводська і фабрична, торгівля, рух населення; податки і повинності (окладні збори, державні та губернські земські збори, міські прибутки і видатки, викупні платежі, оброчні селянські платежі на користь поміщиків, акцизні збори, відбування натуральних повинностей); громадський благоустрій і благочиння (державні та громадські будівлі, дороги, мости і перевози, пошти, народна моральність, розкол, арештанти, тюрми, етапи, робітничі та виправні установи, арештантські роти цивільного відомства, пожежі, різні пригоди та народні біди); народне здоров'я і громадська опіка (лікарі, лікарні та установи для психічно хворих, епідемії та епізоотії, насильницькі смерті, будинки престарілих); народне просвітництво (навчальні заклади, народна просвіта, наукові товариства, музеї, бібліотеки); результати періодичних переписів і відомості, які збираються не щорічно (кількісний склад населення, кількість будівель, господарський розподіл земельних угідь).

З 1870-х рр. у Львові завдяки ініціативі правника та статистика, керівника створеного рішенням Галицького сейму статистичного бюро при крайовому відділі Т. Пілата видано збірник «Статистичні відомості про крайові відносини в Галичині». Його матеріали стосуються різних сфер життя суспільства – адміністративного устрою краю, діяльності органів місцевого самоврядування, чисельності населення, земельної власності, с/г, промисловості та торгівлі, кредитно-фінансових відносин, виборчої статистики. Повітові відділи були зобов'язані надати інформацію про діяльність повітових рад і відділів за заздалегідь встановленою формою, яка містила п'ять основних категорій, поділених на 19 підкатегорій, які охоплювали всі сфери суспільного життя у повіті. Найбільш важливі з них містили дані про: персональний склад повітових рад і відділів, змін у ньому; установи та фундації, які знаходились в управлінні повітових рад; заходи повітових рад стосовно утримання місцевих доріг, місцевої поліції, шкільництва, добровільних закладів тощо. Зокрема, детальний аналіз фінансового стану галицьких повітів зробив А. Стажецький у праці «Видатки та доходи галицьких повітів станом на 1884 р.». Матеріал дозволяє встановити розмір податків у кожному повіті та структуру витрат, а отже, й фінансове становище повітів й економічну активність у них.

За спостереженнями Є. Кравченка, в СРСР до закінчення першої сталінської п'ятирічки діяв самостійний центральний статистичний орган, після 1931 р. відбулося його підпорядкування структурам

Держплану під новою назвою – Центральне управління народногосподарського обліку. Упродовж першої половини 1930-х рр. Центральне статистичне управління зберігало певну автономію, у зв'язку з чим дослідник Ш. Фіцпатрік називав його одним з нечисленних «островів свободи», яких тривалий час не чіпав маховик сталінських репресій. Доволі репрезентативними та інформативними є такі публікації радянської статистики, серед яких матеріали всесоюзних переписів населення, «Енциклопедія народного господарства Української РСР», «Народне господарство УРСР», «Міста України», «Господарське становище СРСР», «Сільське господарство СРСР», «Господарство в СРСР у ... році».

Р. Девіс і С. Віткрофт визначили типові проблеми господарського обліку СРСР: порівняння командно-адміністративної та ринкової системи через визначення індексів цін («ефект Гершенкрона»), викривленість та мізерна кількість реальної статистики – як наслідок, вся економіка зображується через концепт «кривого дзеркала».

Дослідникам необхідно звертати увагу на певний рівень політичного впливу та фальсифікацій радянського статистичного матеріалу. Про рівень статистичного обліку в часи Голодомору-Геноциду 1932-1933 рр. красномовно свідчить доповідна записка інспектора охорони здоров'я Царичанського району Дніпропетровської області пані Меліцевої про те, що четверта частина смертності на підлеглий їй території не реєструється. Подібну тенденцію розвитку радянської статистики розкрив Б. Корольов, згадуючи так званий «бункерний врожай» – завищені показники збору зернових на території України. Збір та аналіз кількісних даних про природний і механічний рух населення з 1930-х рр. перебував під постійним контролем держави. Наприклад, РАЦСи передали з відання статистичного управління до НКВС, а Й. Сталін дозволяв собі прогнозувати кількість населення. На постійний облік населення впливали депортації, коли значна кількість осіб залишала свої місця проживання. У таких випадках усі документи направляли до «спецкомендатур» НКВС. Про заідеологізованість радянських статистичних публікацій свідчать дані про падіння заробітної плати та ріст безробіття у «світі капіталу». Фантастичними були порівняння рівнів життя в СРСР та країнах Заходу.

Яскравим прикладом фальшування статистичних даних у СРСР став так званий «розрив Курмана». У січні 1937 р. відбувся перепис населення СРСР, дані якого не публікували, а встановлена ним чисельність населення виявилась значно нижчою ніж та, яку очікували за даними поточного обліку населення. Різниця визначалася цифрою у 8 млн осіб і була названа згодом за прізвищем М. Курмана (начальник

відділу народонаселення Центрального статистичного управління), який першим зробив спробу пояснити у «Доповідній записці про природний рух населення в період між двома переписами», куди поділися мільйони радянських громадян, присутність яких нібито «не помітив» перепис 1937 р. Серед причин ним було названо: незареєстровані (недообліковані) смерті від Голодомору-Геноциду 1932-1933 рр.; відсутність даних за останні 10 років про масовий перехід населення із Казахстану, Туркменістану, Узбекистану і Таджикистану в Іран і Афганістан; недообліковані дані про смерті спецпереселенців, в'язнів у концтаборах, які не потрапляли до загального реєстру, а залишалися утаємниченими в системі ГУТабу та НКВС. Невдовзі М. Курман був заарештований, а офіційна пропаганда назвала облік погано організованим і шкідницьким. Через два роки відбувся повторний облік громадян, завищений результат якого Й. Сталін схвалив.

«Архівна революція» в період ельцинського ренесансу після розпаду СРСР дозволила світу побачити велику кількість таємних документів. Вагомим досягненням стала публікація репресованого загальносоюзного перепису 1937 р. Доповненням до загальносоюзного перепису стала публікація його українських матеріалів за редакцією українських істориків С. Кульчицького і Г. Єфіменка. Упродовж 2000-х рр. виходили друком збірники документів з окремими статистичними матеріалами. Так, журнал «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» містив цифровий матеріал про соціальний склад репресованих. Серії-мартирологи «Реабілітовані історією» та «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.» містили вже оброблений статистичний матеріал. Доволі інформативними є збірники статистичних матеріалів СРСР у мережі «Інтернет». Ресурс «Исторические материалы» містить 25, 4 тис. статистичних документів, що стосувалися різних сфер і періодів життя Російської імперії та СРСР (<http://istmat.info/statistics>).

Розвивалася практика збору статистичної інформації міжнародними організаціями. Перший Міжнародний статистичний конгрес відбувся у Брюсселі у 1853 р., метою якого було створення міжнародної класифікації хвороб, а також обговорення та розробка методів збору й обробки статистичних даних на міжнародному рівні. З 1950 р. діє Статистичне бюро ООН, у першому збірнику якого сконцентровано матеріали за 1928-1948 рр.

6.2. Методика збору статистичних відомостей та їх джерелознавчий аналіз

Статистичне дослідження розпочинається зі спостереження і реєстрації кожної одиниці масового явища. Воно ведеться за спеціальними програмами і заноситься в листи, анкети, форми звітності. Статистичне спостереження може бути одночасним, тобто в певний момент (перепис населення) і поточним – безперервна реєстрація явища (облік народжуваності та смертності, статистика злочинів). За рівнем охоплення статистичного матеріалу може бути спостереження повне (охоплює всіх без винятку громадян), а також неповне, вибіркове (репрезентативне). Вибіркове спостереження зазвичай проводять анкетуванням.

Статистика думок виявляється за допомогою інтерв'ю – особисте спілкування з опитуваним за складеною програмою. За способом реєстрації фактів розрізняють такі види опитувань: експедиційний спосіб – дані збирає на місці спеціальний працівник (реєстратор); самореєстрація – записує сам опитуваний, а реєстратор лише пояснює порядок відповідей; кореспондентський різновид – опитування, відповіді та інструкції пересилаються поштою або інтернет-каналами.

Наступний етап статистичних обстежень – систематизоване групування, тобто зведення даних до якоїсь однорідної ознаки з певною шкалою показників. Дані всебічно аналізуються і виявляються закономірності досліджуваних явищ. Результати можуть бути оформлені у вигляді таблиць, ілюстрацій, графіків, діаграм. Таким чином виявляється головна ознака статистики – статистична закономірність (максимально виключається момент індивідуального та випадкового). Для ефективного результату потрібно розглянути великий масив проявів, повторюваних у часі і просторі.

Оскільки статистика займається масовим явищем, то окремі особи, від яких отримується первинна інформація, розглядаються як анонімні одиниці, а їхні дані є конфіденційними. Для забезпечення анонімності використовують суворий регламент. Наприклад, у Франції статистичні матеріали зберігаються в державних архівах, доступ до яких відкривається лише через 100 років.

Історичне пізнання, яке претендує на об'єктивність, не може обійтися без статистичних джерел, адже їх кількісна інформація демонстративно підтверджує або ж відкидає ті чи інші теоретичні конструкції дослідника.

Німецький дослідник з політичної та історичної соціології Г. Бест проаналізував петиції до Національних зборів Франкфурта з метою

вивчення конфліктів довкола торгівельної політики в період революції 1848-1849 рр. у Німеччині. Із загальної кількості документів він виокремив ті, що стосуються торговельної політики (загалом 775 оди-ночних петицій та 397 тис. підписів), і поділив їх за соціальними кате-горіями підписантів. Визначившись із категоріями (вимогами в пе-тиціях), Г. Бест за допомогою модифікованого коефіцієнта зв'язку аль-тернативних ознак з'ясував зацікавленість окремих соціальних груп у підписанні петицій на користь протекціонізму (тимчасове обмеження ввезення імпорتنих товарів і підтримка аналогічних внутрішніх) або ж фритредерства (свобода торгівлі та невтручання держави в приватну підприємницьку сферу). Усі петиції було поділено на три групи: «про-текціоністська», «вільна торгівля», «байдужа». За допомогою коефіцієнта множинної кореляції Г. Бест установив залежність характеру вимог, зазначених у петиції, від соціальної групи підписантів. Загалом до-слідник з'ясував, що, зважаючи на зміст петицій до Національних зборів Франкфурта, в 1848-1849 рр. соціальне протистояння не за-гострювалось, і що думки про це є некоректними, адже були сформо-вані на основі розрізнених цитат та під впливом авторитетних діячів, без урахування стандартизації відомостей та статистичного аналізу.

При описі інфляції в Німеччині в 1923 р. демонстративними є цифри щодо курсу долара: 2 січня – 7260 марок, 2 травня – 31700, 2 липня – 160 тис.; 1 серпня – 1,1 млн, 1 жовтня – 242 млн, 1 листопада – 130 млрд, 1 грудня – 4,2 біліона марок. Схожа ситуація була в історії су-часної незалежної України. У лютому 1992 р. був запроваджений купо-но-карбованець, який в 1996 р. обмінювався за курсом 1 гривня на 100 тис. купоно-карбованців. Звідси можна зробити висновок про астро-номічну інфляцію упродовж 1992-1996 рр.

Історик зазвичай користується не безпосередньо зареєстровани-ми, а вже обробленими статистичними даними, що є продуктом іншого дослідження. Тому джерелознавчий аналіз розпочинається з вияснен-ня характеру та походження публікації. Важливим є визначити, які були методи, мета і умови проведення статистичного вивчення для найбільш повного уявлення про його об'єктивність. Серед статистичних видань переважають офіційні, але слід враховувати як загалом здійснювався процес статистичної обробки в певній державі в конкретний час.

У США під час проведення перших цenzів літніх людей і дітей часто не реєстрували, а рабовласники применшували кількість своїх рабів. Зокрема, багато помилок було виявлено в цензі 1840 р. Ці переписи ор-ганізовували за принципом оплати рестраторам за кількістю осіб, яких вони переписали, тому були певні зловживання з кількістю.

Складаються проблемні ситуації під час перепису населення. Про когось забувають, а когось записують двічі. Додають проблем місцеві звичаї життєвого укладу, зокрема у племен масаїв у Танзанії передбачається, що кожен рік хлопчикам давали нове ім'я, що плутало анкетні дані.

Існує досить універсальний метод перевірки точності числових даних. Він базується на законі Ньюкомба-Бенфорда або законі першої цифри. Згідно закону перша цифра чисел із багатьох (але не всіх) типів джерел інформації у повсякденному житті вживається нерівномірно. Логічна інтуїція підказує нам, що ймовірність появи різних цифр має бути однаковою, тобто 1 зустрічатиметься так само часто, як 2 або 8. Однак насправді найчастіше першою цифрою чисел є одиниця, у той час, як наступні цифри з'являються в найвищому розряді все рідше й рідше. Оскільки одні цифри використовуються частіше за інші, фальсифікатор, особливо в давніші часи, не чув про розподіл Бенфорда і, намагаючись змінити дані, робив це так, щоб не повторювати одну цифру занадто багато разів. Такі спроби створити дані, занадто гарні й правдоподібні, означатимуть фальсифікацію джерела. Найчастіше в практичній площині закон Бенфорда використовується для виявлення шахрайства в бухгалтерських записах, податкових деклараціях та опитуваннях, а також для перевірки результатів парламентських виборів.

Часто статистика використовується для політичних маніпуляцій. У переписі населення влада адміністративними методами в опитуванні може штучно зменшувати або збільшити кількість тієї чи іншої національної меншини в структурі населення країни. Дані про кількість безробітних зазвичай беруть з інформації бірж праці, але вони показують лише зареєстрованих там, а насправді безробітних значно більше, ніж демонструють офіційні цифри.

Твердження окремих істориків про антагоністичну конфліктність стосунків між чехами і словаками восени 1938 р., що загрожувало розпадом Чехословацької республіки, не підтверджується даними статистики. Так, 4 листопада 1938 р. уряд Словацького автономного краю дав розпорядження всім органам «таємно та абсолютно об'єктивно» прозвітувати про випадки поширення ідей «про ліквідацію держави чехів і словаків». Інформація подавалася упродовж листопада-грудня цього ж року. Отже, з 34 окресних (районних) донесень, які виявлено в Словацькому національному архіві, лише в шести йшла мова про різко негативне ставлення словаків до чехів. Звіт дирекції поліції в Братиславі теж підтверджував загальну картину: «Доповідаємо, що не було виявлено випадків підпривної діяльності».

Гострою залишається популярна тема про злочини Червоної армії в Європі наприкінці Другої світової війни. Німецькі дослідниці Х. Зандер і Б. Йор у книзі «Визволителі та звільнені» провели розрахунки щодо жертв зґвалтувань (зокрема німкень) з боку радянських військово-вослужбовців. Зокрема Б. Йор оцінила зґвалтованих жінок у Берліні, послуговуючись даними лікарень «Імператриця Августа Вікторія» та «Шаріте». За вихідні цифри вона обирає такі: батьками народжених 12 дітей у першій із зазначених лікарень 1945 р. і 20 дітей – 1946 р. були росіяни. За показниками другої лікарні, при зґвалтуваннях вагітними ставали у 20 % випадків. Далі дослідниця проводить середньостатистичні підрахунки, за результатами яких із 1,4 мільйона дівчат і жінок у Берліні від весни до осені 1945 р. було зґвалтовано від 94450 до 131100 (середній показник – 110 тис. осіб). Авторки також наводять підрахунки зі статистичних досліджень Г. Райхлінга щодо кількості зґвалтованих жінок у радянській зоні окупації Німеччини, де останній наводить цифру 2 млн. жертв.

Таку оцінку розкритикували російські історики, серед аргументів яких є такі міркування. По-перше, об'єднання за народженими дітьми 1945 р. двох граф «російські діти» та «спірно» збільшило кількість жертв з 110 до 198 тис. По-друге, маючи на увазі дослідження Г. Райхлінга, авторкам закидають питання: «Які джерела для підрахунків вони обрали?». Адже в дослідницькому доробку цього науковця, який загалом присвячений німецьким біженцям, не було виявлено статистики щодо зґвалтувань, хоча окремі цифри щодо біженців, тих, хто загинув у вигнанні чи окупації, відповідають показникам, які зазначили дослідниці. Зрештою, російські історики назвали цифрові показники, які вивели Х. Зандер та Б. Йор «числовою еквілібристикою».

Дискусійними є також відомості про втрати серед цивільного населення в результаті проведення навесні – влітку 1999 р. операції НАТО «Союзницька сила» щодо бомбардування Югославії. Незалежна група «Human Rights Watch» підрахувала, що було 90 інцидентів, пов'язаних із загибеллю цивільних осіб, число яких могло становити від 488 до 527 осіб, причому 87 із них у населеному пункті Кориса, де сербські сили змусили цивільних осіб розміститися на військовому об'єкті. Загалом кількість загиблих була набагато нижча, ніж 1200-5700 цивільних смертей, заявлених югославською стороною. Демонстративними є також суперечності щодо ефективності організованих бомбардувань. Американська моніторингова група прозвітувала, що в результаті успішних атак було знищено 93 танки, 153 бронетранспортери і 389 артилерійських установок противника. Однак у 2000 р. Юго-

славія повідомила, що мала лише на 9 танків, 20 бойових машин і 15 артилерійських установок менше, ніж у 1999 р.

Прикладом виявлення статистичної закономірності є ініціативи сучасних словацьких академічних істориків. Й. Деммел розглянув постать лютеранського священника м. Сарваш Ш. Янковіча. Той у 1848 р. власним коштом видав перший словацько-угорський словник, використовуючи «штурівку» (кодифікація літературної словацької мови, здійснена в 1843 р. національними активістами Л. Штуром та М. Годжою). Наприкінці словника було вміщено список з 500 осіб, які передплатили публікацію. Й. Деммел вивчив їх на предмет приналежності до тогочасної словацької еліти і встановив – за мережею особистих контактів передплатників простежується чітка статистична тенденція, що в популяризації словника виняткову роль відіграв не власне Ш. Янковіч, а сам Л. Штур.

Історик Я. Главінка проаналізував 85 віднайдених в архівах випадків аріізації (конфіскація єврейських підприємницьких об'єктів та передання його «арійському», себто неєврейському опікуну) в процесі антисемітської політики словацького уряду в м. Прешов. Дійшов наступних висновків: більшість аріізаторів не виплатили передбачену суму державі за об'єкти, які вони отримали у власність від євреїв; новими власниками стали переважно місцеві словаки середнього віку 35-40 років католицької конфесії, за статусом фізичні особи, невисокого майнового стану або й безробітні. Головною проблемою була їх некомпетентність у підприємстві, яке вони мали вести.

Дослідниця В. Цехи-Гаєр в процесі статистичного аналізу з'ясувала, наскільки чітко проявлялася тенденція тягlosti місцевих адміністративних еліт у перехідному періоді від розпаду Австро-Угорщини до становлення Чехословацької республіки. Предметом вивчення стали обрані біографії (на основі уривчастих свідчень) 39 міських старост. Серед них були ті, які емігрували до Угорщини (10 осіб); стали на шлях співпраці з новою владою (2/3 від кількості досліджуваної групи); взяли участь у політичному житті Чехословаччини (переважно вступили до національної Угорської партії), але не обіймали вже адміністративних посад. Результати дослідження автор оформила в кругові діаграми й констатувала, що нова влада інкорпоровала значну частину старих кадрів, за що їх угорська пропаганда називала «лицарями кон'юнктури», але підкреслено, що «завжди слід мати на увазі особисті амбіції, а також відповідальність за місцеве населення», й те, що «такі місцеві управлінці відігравали ключову роль в консолідації місцевих політичних угруповань».

Очевидними є похибки та відхилення в статистичних даних, що визначаються не тільки методологією, неправильним згрупуванням даних чи невірністю програми опитування. Велику роль відіграють технічні похибки, які можуть бути навмисні і ненавмисні, а також випадкові (у результаті описки через недосвідченість реєстратора) та систематичні (завжди навмисні, спрямовані на приховування дійсного стану справ). Наприклад, в умовах «тіньової економіки» підприємці подають занижену статистику кількості працівників на підприємствах та розмір їхньої заробітної плати. Ще один вид помилки – похибка представництва в разі репрезентативного відбору опитуваних. Часто самі опитувані з різних причини викривляють дійсність (через рівень індивідуальної культури, соціально-станову заангажованість тощо).

Чималою поширення набуло поняття середньостатистичної величини. Теорію «середньої людини» вперше застосував бельгійський економіст Л. Кетле (1796-1874 рр.). Інколи використання середньої величини має позитивний ефект, але все ж є такий негативний бік, що за нею не криється справжня сутність явища в різноманітності проявів, зокрема часто маніпулятивною є інформацію про середню заробітну плату.

На сучасному етапі активно здійснюють дослідження у сфері статистичних даних вітчизняні вчені. Зокрема, С. Водотика та І. Робак об'єктом дослідження обрали перший загальний перепис населення в Російській імперії 1897 р. Для перерахунку підсумків перепису було запропоновано три нові методи. Перший полягав у групуванні виділених у переписі 64 груп занять до визначальних щодо наслідків модернізації кластерів (груп) отримання прибутків: державна служба, громадська діяльність, фінанси, промисловість, будівництво, транспорт і зв'язок, сфера послуг і доіндустріальні галузі та ін. Аналізували населення міст Одеси, Харкова, Катеринослава і Кам'янця-Подільського. Другий метод передбачав перерахунок відомостей підсумкової таблиці перепису «Розподіл населення за станами та місцем народження» на прикладі Харківської губернії. Застосування третього методу перерахунків даних перепису Катеринослава (Дніпра) і Кам'янця-Подільського, зведених у таблиці «Розподіл населення за станами та соціальним становищем», дало змогу виявити нові деталі в динаміці структури станів традиційного суспільства і становленні нових соціальних елементів індустріальної доби.

Історики О. Лавер, Ю. Фатула, В. Лавер, вивчаючи втрати населення Закарпаття в Першій світовій війні, на підставі статистичних даних і науково обґрунтованих математичних розрахунків встановили широкий та звужений інтервали можливих військових та цивільних втрат закарпат-

ців. Середня цифра втрат становить 48 930 загиблих, з них 17 594 (35,96%) – військові втрати, решта 31 336 (64,04%) – втрати мирного населення.

Дослідник С. Адамович проаналізував дані польської поліції й дійшов висновку, що в середині березня 1939 р. на заклик допомогти Карпатській Україні рівною мірою відгукнулися усі заселені українцями регіони тогочасної Польщі. Образ цих добровольців виражається у такій статистиці: більше 80 % з них становили молоді неодружені особи, 40 % – охоплені гімназійною освітою і майже 20 % – навчалися у вишах.

В. Ковальчук долучився до полеміки щодо чисельності УПА. На основі обліково-статистичних джерел, насамперед чернетки таблиці про структуру та чисельність підрозділів УПА на Північно-західних українських землях, складеної командиром УПА Дмитром Клячківським, історик встановив, що ймовірна чисельність підрозділів УПА-Північ і УПА-Південь (частково) у три різні проміжки часу 1944 р. складала 6920, 6960 і 2600 осіб відповідно.

Отже, статистичні джерела надають досліднику вагомі аргументи щодо підтвердження теоретичних ідей і максимально зближують його роботу з тими науковими напрямками й методами, які опрацьовують кількісні дані, засвідчуючи право історії називатися теж точною наукою.

Питання для самоконтролю

1. Яке значення терміну «статистика»?
2. Як організована статистична справа у провідних країнах Європи та Америки?
3. Наведіть приклади фальсифікацій у радянській статистиці.
4. Які є етапи статистичного дослідження?

МЕМУАРИ

7.1. *Суть та особливості мемуарної літератури*

7.2. *Традиції публікацій мемуарів у країнах Європи та Америки*

7.3. *Методика джерелознавчого аналізу мемуарів*

7.1. Суть та особливості мемуарної літератури

Важливе місце у вивчення нової і новітньої історії країн Європи та Америки відіграють джерела особового походження, серед яких вирізняються мемуари (від лат. «пам'ять»). Вони, за оцінками дослідників, є «коштовним матеріалом для з'ясування розумового і морального устрою людей певного часу і суспільства, що дають можливість зрозуміти ставлення до подій того періоду». У 1896 р. у словнику Брокгауза та Ефрона зазначено, що в одній стрічці мемуарів «іноді пояснюється те, що залишається темним у цілих фоліантах дипломатичних нот і офіційних паперів».

Найбільш активно у них віддзеркалюються кризові й революційні події, реакцією на які є велика кількість спогадів – «мемуарний вибух». У мемуарах історичні події осмислюються на основі власного досвіду автора, описуються, як вони ним сприймалися в ролі сучасника і спостерігача подій і процесів або й їх учасника. Мемуарна література (спогади, щоденники) є логічним і завжди *post factum* (тобто після того, як щось сталося) викладення авторських трактувань про пережите. Голландський історик Як. Прессер у 1958 р. вперше застосовував щодо мемуарних джерел поняття «его-документи», що прямо підкреслює їх суб'єктивний характер.

Н. Козлова вказує, що рішення людини писати спогади є подібним до ситуації Робінзона Крузо – мати свій острів, на якому людина беззастережно, вільно і самостійно почувається. На противагу «материковому» життю, де вона не є самостійною, її несе течія, вона притлумлена обставинами, така людина, схилена над аркушем паперу – повний володар і хазяїн. Щоденник стає єдиним надійним другом в умовах тотальної недовіри людей один до одного. Тут можна конструювати власний світ і перестати бути іграшкою долі.

Мемуари містять чимало деталей про побут, звичаї, дають яскраві характеристики людей, знайомлять нас з одягом, харчуванням, побутом, роботою, відпочинком і розвагами, з манерою мислення, надіями і прагненнями минулих поколінь. Вони допомагають з'ясувати роль і вплив особистості на макроісторичні процеси. Якщо автор був впливовим політичним діячем, то він може повідомити про факти, які не відображені в офіційних документах: таємні наради, приватні бесіди, думки керівників, приховані мотиви прийняття тих чи інших рішень. Мемуари дозволяють історика оцінювати минуле без модернізації мислення, з точки зору його сучасника.

Важлива особливість мемуарів – їх неофіційний характер. Ключем до розуміння спогадів є атрибуція джерела (визначення авторства), всебічна характеристика автора як особистості – вікова, психологічна, соціальна. Письменник А. Солженіцин висловився, що «простий народ мемуарів не пише». Дійсно, автори спогадів – це найчастіше відомі публічні люди або наближені до них. Вони мають свої політичні вподобання, соціальне походження, індивідуальний світогляд та морально-ціннісні орієнтири.

На сучасному етапі для істориків є цінними не лише спогади видатних політичних та суспільних діячів, що були безпосередніми учасниками макроподій у державі, а й мемуари пересічних громадян, які не мали яскраво вираженої політичної позиції. Мемуари людини, не залученої до політичних та управлінських справ, мають об'єктивніший характер, демонструють погляд на події зсередини. О. Коляструк підкреслює, що погляд такого автора «вихоплює з життя такі факти, які з офіційних позицій уже не помічаються і тому не беруться до уваги при аналізі».

У центрі спогадів зазвичай сам автор – зі своїм сприйняттям дійсності та власними оцінками політичних подій епохи. Одні спогади пишуться і публікуються через багато років після події, інші – за свіжими слідами. Як правило, чим значніша історична подія, тим швидше на неї з'являється відгук у мемуарних творах.

У низці випадків змістом мемуарів є не опис особисто пережитих мемуаристом подій, а виклад фактів, думок, спогадів, системи поглядів та оцінок історичних осіб, яких добре знав мемуарист. Зокрема, спогади Еліота Рузвельта про суспільно-політичні погляди свого батька – президента США Франкліна Делано Рузвельта. Журналістка Д. Ульбінайте, яка тривалий час була радницею президентки Литви Д. Грибаускайте, підготувала книгу «Годі здригатися!», що була видана українською мовою у 2021 р. за назвою «Велика президентка маленької країни».

Існують також мемуарні твори, що не були завершені автором і залишилися після його смерті у вигляді несистематизованого рукопису. Таким чином з'являється «співавтор» в особі редактора записів або видавця. Публікацію такого типу здійснив професор Єлльського університету Ч. Сеймур, який систематизував і представив в коментованому викладі щоденникові записи, листи та інші папери радника президента США В. Вільсона полковника Едварда Хауза.

Особлива цінність мемуарів полягає в тому, що певні епохальні історичні події не знайшли відображення в архівних документах. Відомий дослідник сталінської епохи в СРСР Р. Медведєв писав: «Нам і не снився наприклад знаменитий німецький педантизм фіксувати в

документах різноманітні подробиці: чисельність таборів під час війни, в'язнів, кількість вирваних у них зубів, ваги волосся і т.д. У нашій історії така точність відсутня. Багато архівів знищені, немає і ніколи не було багатьох важливих документів. Сталін забороняв записувати навіть свої власні накази на засіданнях Ставки Верховного головнокомандування. Протоколи засідань Політбюро не велися. Сталін забороняв записувати свої телефонні розмови. Все це позбавляє історика документів, можливості з'ясувати де правда, а де вимисел». У такій ситуації мемуари стають вагомим джерелом інформації, але й одночасно об'єктом прискіпливої критики дослідників.

Існує декілька жанрів мемуаристики, найпоширеніший з яких – спогади. Мемуаристи часто для підкріплення своїх спогадів використовують тогочасні документи (дипломатичні, державні акти, статті, інші спогади, листи тощо). Так робив, зокрема, Ш. де Голль, у чиїх спогадах понад половину обсягу тексту – офіційні документи.

Інший вид – щоденники, у яких події фіксуються безпосередньо під час їх перебігу окремими датованими записами, які дають автору можливість краще зорієнтуватися в подіях минулого. Словацький посол у Ватикані в 1939-1945 рр. К. Сідор на основі таких записів підготував «Ватиканський щоденник», три томи якого було опубліковано на початку 2000-х рр.

До щоденникового типу мемуаристики відносяться праці французького президента Раймона Пуанкаре «На службі Франції» та посла Франції у Петрограді Моріса Палеолога «Царська Росія напередодні революції». Всесвітньовідомим сьогодні у зв'язку з екранізацією подій є «Щоденник Анни Франк», написаний дівчинкою, яка пережила Голокост. Оригінал зберігається у Нідерландському державному інституті документів історії війни. Відомими стали щоденники німецького письменника і журналіста В. Клемперера, якого переслідував нацистський режим. Він ужив спеціальний термін для позначення популярних у той час словесних схем, який назвав «Мова третього Райху». 2005 р. у Німеччині було видано службові щоденники Й. Геббельса. Цікавою є доля щоденника письменника Р. Ролана періоду Першої світової війни. Автор здійснив спеціальне розпорядження, що повний текст має зберігатися в закритих конвертах у чотирьох бібліотеках світу до 1 січня 1955 р.

Іноколи готують поєднання спогадів і щоденника. Зокрема, один із працівників МЗС Італії в період Першої світової війни А. Марескотті в своїй книзі «Дипломатична війна» подав свої щоденникові записи зі вставками спогадів. Таким же чином В. Сухомлін додав у фрагмент

своїх спогадів «Гітлерівці в Парижі» щоденник за період з серпня 1940 – по червень 1941 рр.

Оригінальним підвидом мемуаристики є жанр «спогади дітей», зокрема в 1994 р. була створена окрема видавнича серія «Осмилення століття: діти про батьків», коли вийшли мемуари дітей Г. Жукова, М. Хрущова, А. Мікояна. За задумом видавців, вони доповнювали історичну оцінку їхніх батьків, часто намагалися реабілітувати їхню діяльність (наприклад, як у спогадах С. Берії – «Мій батько – Лаврентій Берія»). У такому ж ключі привертають також увагу «спогади дружин» – М. Обами, Л. Буш, цивільної дружини президента Франції Ф. Олланда В. Триєрвелер, другої дружини італійського прем'єр-міністра С. Берлусконі В. Ларіо, колишньої дружини президента Франції Н. Саркозі С. Атіас. Цікавими є щоденникові записи коханки італійського диктатора Б. Муссоліні К. Петаччі (28 квітня 1945 р. страчена партизанами разом з ним) за 1932-1938 рр., які зібрав і впорядкував для видання журналіст М. Суттора.

Своєрідною формою мемуарів є літературні записи, створені іншими особами зі слів самого мемуариста. Прикладом можуть слугувати 140 бесід журналіста Чуєва з В. Молотовим, записи італійського кореспондента Р. Ніколаї з селянином А. Черві, 7 синів якого загинули в боротьбі з фашизмом, перша з мемуарних книг Б. Єльцина «Сповідь на задану тему» (у формі відповідей на записки, що надходили від виборців під час виборчої кампанії перших і останніх альтернативних виборів 1990 р. в СРСР).

Ще одним «гібридним жанром» є історичні праці, присвячені сучасним автору подіям і написаними з тією чи іншою частиною особистих спогадів у тексті. Такими є праці з історії революції 1848-1849 рр. у Франції Л. Блана та Л. Гарн'є-Пажеса, монографія історика-міжнародника С. Мікояна про Карибську кризу 1962 р. Останній у ролі особистого секретаря супроводжував свого батька у подорожі на Кубу для вирішальних переговорів з Ф. Кастро щодо розміщення там радянських ракет.

Окремою формою мемуарної літератури є автобіографія. Часом її народження вважають XVIII ст., коли Жан-Жак Руссо у своїй «Сповіді» вперше серед просвітників відкинув примат суспільства та соціальної ієрархії, які раніше формували рамки життєпису, та акцентував увагу на людській індивідуальності. Автобіографії мають на меті встановлення вторинних соціальних зв'язків мемуариста в «еволюційній єдності». Мемуари-автобіографії мають зазвичай внутрішньо-родинні цілі та призначаються для безпосередніх нащадків. У творах, написаних для себе та для родини, людина здебільшого пише більш відвер-

то, незаангажовано, не боїться ділитися якоюсь особистою інформацією, може вільніше виражати свої політичні погляди.

Наприкінці ХХ ст. жанр мемуаристики поповнився такими різновидами, як бліц-спогади або мінімемуари – коротенькі, зазвичай на замовлення журналістів спогади про якусь вагому подію або недавнього часу, або давнішого періоду у зв'язку з ювілейною датою.

7.2. Традиції публікацій мемуарів у країнах Європи та Америки

Загальноновизнано, що традиція публікації даного типу джерела була започаткована мемуарами Філіпа де Комміна (написані наприкінці XV ст.), що вперше опубліковані в 1524 р. Автор таким чином визначав мету створення цих мемуарів і своє розуміння особливостей жанру: «Монсеньйор архієпископ В'єнський, задовольняючи Ваше прохання згадати і описати те, що я знав про діяльність Людовика XI, я виклав якомога ближче до істинного те, що зумів згадати».

У Європі XVII ст. мемуарна література як вид джерела особового походження мала високу популярність. Жанр набув розмаїття форм, яке характеризує його донині. Спогади створювалися з метою надати читачеві знання про світ, подати приклад, описати маргінальні події в історії або надати інформацію про важливих осіб. Класичними є мемуари французького аристократа Л.Д. Лувруа Сен-Сімона, який не лише створив докладний твір про події, сучасником яких він був, але й дав приклад оцінки і переосмислення завдань поточного історичного процесу. У передмові до мемуарів він написав: «Така історична праця повинна в собі нести багато дрібних подробиць і вводити читача в коло дійових осіб, щоб йому здавалося, ніби він не читає історію та мемуари, а сам дотикається до таємниць того, про що йому розповідають. Такий жанр вимагає високої точності і достовірності кожного сюжету і кожної риси. Той, хто пише історію свого часу, керуючись тільки правдою, і нікого не шкодуючи, постійно прагне приховати те, чим він займається».

В Англії тієї доби створено «Історію повстання» Е. Кларендона, який був одним з лідерів роялістів під час Громадянської війни. Наприкінці XVIII ст. єпископ Салисберійський Г. Бюрне написав твір зі символічною назвою «Історія мого власного часу». Важливим джерелом вивчення історії запорізьких козаків та їхніх походів є спогади та щоденники поляків І. Ерлича, С. Окольського, Я. Собеського. Позитивні характеристики української ментальності залишили француз Г. Л. де Боплан («Опис України») та сирієць П. Халебський («Подорожній щоденник»).

У XVIII ст. в мемуарах відображалася проблематика соціальних ролей і тогочасного суспільного контексту. Водночас був заснований жанр «скандальних мемуарів». Це були розповіді про низку «занепадлих» жінок – повій, актрис, «незалежних» жінок. Тогочасні твори секуляризували конфесійну форму мемуарів, яка домінувала до цього моменту. Релігійні війни часто були задокументовані у формі мемуарів.

Чимало спогадів присвячено подіям французької буржуазної революції кінця XVIII – початку XIX ст. У мемуарах генерального контролера Неккера характеризується складне становище у Франції в період правління Людовика XVI, зловживання двору, чим автор прагнув реабілітувати репресивну революційну політику. Відомі спогади інших діячів періоду революції – Лафайєта, Барраса, Брійю. Відомості про загиблих політичних лідерів донесли нам їхні родичі, зокрема сестра Робесп'єра Шарлотта написала «Спогади», у яких виклала реабілітаційні оцінки діяльності свого брата. Певним доповненням стала публікація листування Робесп'єра з Маратом. Період правління Наполеона відображений у мемуарах братів імператора – Жерома, Жозефа, Люс'єна, полководців (Берт'є, Нея), його особистого секретаря Коленкура та відомих політичних лідерів того часу (начальник поліції Фуше, міністр закордонних справ Талейран). Про Наполеона залишили свої спогади жінки – мадам де Сталь, де Рекам'є, Ремюза.

Сам Бонапарт у засланні на острові Св. Єлени розпочав надиктовку своїх спогадів, з яких були укладені «Мемуари, створені з метою слугувати історії Франції при Наполеоні, написані на святій Єлені генералами, що були в ув'язненні і видані за рукописами, виправлені рукою Наполеона».

Польські мемуаристи XVIII ст. розкривали у своїх творах й козацьку тематику. У спогадах С. Закревського сюжетна лінія оповіді, попри свою реалістичність, несе в собі чимало кліше і штампів: присутні традиційні Злодії (звичайно ж, це гайдамаки), головний із яких наділений паранормальними властивостями та пов'язаний з світом невидимого (силами зла); благородні Герої (автор у тому числі); Скарби (гайдамацька здобич), які переходять від злодіїв до героїв; прекрасні Дами (у ролі таких виступають кілька анонімних шляхтянок, яких звільняють, захопивши гайдамацький табір); Злочин – кілька десятків замордованих козаками шляхтичів, уніатів і юдеїв, та Покарання – посаджені на палю та четвертовані гайдамаки. Тобто демонізується колективний образ запорозького козацтва.

Чимало мемуарної літератури присвячено європейській історії середини XIX ст. У Франції спогади залишив міністр освіти Альфред

Фалу, глава ліберально-династичної опозиції Оділон Барро, демократ Марк Косід'єр. Цікавими є мемуари німецького робітника Ф. Лесснера – член союзу комуністів, соратник Маркса та Енгельса. Розгортання національно-визвольної боротьби народів Європи в цей час відображені в спогадах угорського публіциста-демократа М. Танчича («Мій життєвий шлях»), національного героя Італії Дж. Гарібальді («Мої мемуари»), Луїзи Мішель, яку називали «червоною дівою Монмартру».

У Німеччині залишається популярним трьохтомне видання мемуарів Отто фон Бісмарка «Думки та спогади», мемуари прусського міністра Мантейфеля, головного фінансиста Пруссії де Ганземана. Записали свої погляди представники ліберальних поглядів Ф. Басерман – депутат Баденського ландтагу; К. Бідерман – депутат Франкфуртського зібрання. Зі спадщини австрійських політиків того часу на особливу увагу заслуговують спогади канцлера К. Меттерніха.

Чисельними є спогади та щоденники періоду Першої світової війни, авторами яких були представники обох ворогуючих угруповань: державні політичні діячі, імператори, прем'єр-міністри, міністри закордонних справ, командири, воєначальники, посли й атташе. У Німеччині – Б. фон Бюлов, Т. Бетман-Гольвег, Е. Людендорф, П. Гінденбург, А. Тірпіц, М. Ерцбергер, Вільгельм II Гогенцоллерн; в Австро-Угорщині – О. Чернін, С. Буріан, Й. Бернрейтер, М. Ронге; у Великій Британії – Е. Грей, В. Черчилль, Д. Ллойд-Джордж; у США – полковник Е. Хауз, дипломат Джерард; у Франції – Р. Пуанкаре, М. Палеолог, Ж. Клемансо, Ф. Фош та ін.

Щоденник Жоржа Луї («Записки посла») демонструє атмосферу передодня Першої світової війни, позиції діячів європейських країн. Посол Великобританії у Франції лорд Берті схарактеризував англо-французькі, англо-російські, англо-американські відносини («За кулісами Антанти»). Події завершення Великої війни у власному ракурсі зобразив німецький соціал-демократ Шейдеман («Крах німецької імперії»).

Цікавими є спогади свідка більшовицького перевороту 1917 р. в Росії Джона Ріда. У його книзі «Десять днів, що потрясли світ» відображено картину захоплення влади більшовиками. Не менш цікавими є відомості з мемуарів британських дипломатів Дж. Б'юкенена та Р. Брюс Локкарта про перші місяці радянської влади, їхні характеристики більшовицьких лідерів.

Спогади французького викладача Ш. Дюброя «Два роки в Україні» (1917-1919 рр.) демонструють повагу автора до української культури, яку він уважав багатогранною та високою.

Міжвоєнний період розкрито в спогадах французького прем'єр-міністра Е. Ерріо «З минулого: між двома світовими війнами». Мемуари

Л. Емері «Моє політичне життя» дають багато свідчень про англійську політику напередодні та під час Другої світової війни. Французька політична оглядачка Жанев'єва Табуї в книзі «Двадцять років дипломатичної боротьби» подала розгорнуту характеристику відомих політичних діячів Франції того часу (А. Бріан, Е. Ерріо, Л. Барту, П. Лаваль, Л. Блюм, Е. Далад'є). У «Щоденнику посла Додда» (посол США в Берліні) відображено встановлення нацистської диктатури в Німеччині в 1933-1937 рр.

Друга світова війна представлена спогадами В. Черчілля (6-томник «Друга світова війна»), Г. Трумена, Д. Ейзенхауера, Б. Л. Монтгомері, лорда Галіфакса. Залишили свої мемуари керівники нацистської Німеччини Й. фон Ріббентроп, А. Розенберг, Г. Гудеріан, Я. Шахт. Не менш важливими є спогади діячів країн, що були окуповані агресорами (Ж. Поль-Бонкур, Ш. де Голль, М. Вейган, Е. Бенеш, К. Соснковський, С. Миколайчик).

Для розуміння позиції США загалом і особисто президента Рузвельта у Другій світовій важливим є «Секретний щоденник» міністра внутрішніх справ Гарольда Ікеса. Щоденник міністра закордонних справ Італії в період правління Муссоліні та зятя дуче графа Г. Чіано є вельми оригінальним джерелом, адже він не планувався до публікації і в ньому є чимало таємної інформації про політику, армію, економіку Італії.

Видання мемуарної літератури в другій половині ХХ – першій чверті ХХІ ст. набуло широкого розмаху. Переважна більшість топових політиків, як провідних, так і менш значимих держав незабаром після (або ще перебуваючи на посаді) видають мемуари (Г. Коль, Г. Шредер, Р. Шустер, Дж. Мейджор, Т. Блер, М. Горбачов, Б. Обама, Н. Саркозі, Ф. Олланд, Р. Проді та ін.). Епатажним вчинком відзначився прем'єр-міністр Італії С. Берлусконі, який у 2001 р. безкоштовно надіслав свої мемуари 12 млн італійським домогосподарствам.

Лейтмотив боротьби за демократію демонструють мемуари Н. Мандели «Довгий шлях до свободи», М. Саакашвілі «Пробудження сили. Уроки Грузії – заради майбутнього України», В. Гавела «Прошу коротко». Велику зацікавленість не лише дослідників-професіоналів, але й широкої читачької аудиторії викликали мемуари впливових жінок (М. Тетчер, Г. Меір, А. Меркель, К. Ештон, Б. Бругто), членів королівської родини Віндзорів (принц Гаррі). Усе частіше викладають свої думки та спогади у публікованій формі відомі громадські, культурні діячі, підприємці (письменник С. Кінг, актор М. Перрі, мільярдер Б. Гейтс).

Окремим джерелом особового походження, яке набуло поширення в 60–80-х рр. ХХ ст., є документи самвидаву. Зазвичай їхні автори – в'язні концтаборів та в'язниць СРСР, а матеріали їм вдавалося переда-

ти на волю. Прикладом цього жанру є книга спогадів та листів політв'язня В. Чорновола. Спочатку вона була видана за кордоном (1976), а згодом перевидана в Києві. Книга вміщує розповіді про тюремний побут, особисті спостереження автора.

Серед основних мемуарів новітньої історії незалежної України слід згадати мемуари екс-прем'єра України В. Масола та перших президентів України – Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенка. Інформативними є спогади колишнього Голови Національного банку України В. Гетьмана, присвячені історії прийняття Конституції 1996 р. На сучасному етапі з'явилися об'єктивніші мемуари партійних керівників, письменників, істориків України 60–80-х рр. ХХ ст. – Я. Погребняка, О. Гончара, І. Рибалки, Ф. Моргуна, О. Ляшка, П. Шелеста.

Отже, можна констатувати, що всі опубліковані мемуарні джерела у співвідношенні до їх загальної кількості є мізерними. Багато спогадів у рукописах втрачено або зберігаються у відкритих і закритих фондах різноманітних приватних та державних архівів, тому робота дослідника в цьому напрямі є перспективною.

7.3. Методика джерелознавчого аналізу мемуарів

Українська дослідниця І. Войцехівська пропонує такі етапи джерелознавчого аналізу мемуарів: 1) з'ясування авторства джерела – усебічне дослідження постаті автора мемуарів, його життєвого шляху, професійної діяльності, поглядів тощо; 2) визначення мети створення мемуарів – у використанні спогадів як джерела слід з'ясувати для чого вони створювалися, їхнє ймовірне призначення; 3) з'ясування часу і місця створення спогадів, зокрема слід визначити, коли писали спогади: безпосередньо під час подій чи постфактум? Де знаходився автор під час їх створення?; 4) визначення форми написання мемуарів – щоденники, спогади, автобіографічні та літературні записи відрізняються один від одного за структурою та детальністю інформаційного викладу; 5) визначення повноти та достовірності джерела – з'ясування вірогідності фактів та правдивості відтворення подій.

Розпочинаючи аналіз мемуарів, слід враховувати, що вони мають індивідуальну, специфічну в кожному випадку стиль, мову, фразеологію, термінологію; відображають особистість людини та історичну свідомість суспільства в момент їх написання. Дослідження мемуарів має проводитись із застосуванням різних підходів: історичного, історико-літературного, культурологічного, психоаналітичного, філософського, лінгвістичного тощо.

Мемуари зрідка відкривають нові факти, зокрема прикладом цього є неопубліковані щоденникові записи командувача експедиційними силами армії США у Європі Д. Першинга. У них є згадка про кодову назву планованого союзницького наступу в районі Сен-Мієлю у 1918 р. – операція «А», про що не йде мова в інших доступних джерелах. Також спогади передають особистий погляд на вже відомі факти, що дозволяє досліднику представити собі певну епоху не лише в макроракурсі, але й через окремі людські характери, допомагають зрозуміти світогляд представників певного історичного періоду.

Мемуарист може погоджуватися з офіційною концепцією викладу тих чи інших подій, але й може цілком заперечувати її, пропонуючи власне альтернативне бачення. Ця категорія джерел найбільш позбавлена заштампованості, впливу цензури та інших зовнішніх факторів. У певному сенсі, мемуарні джерела тим цінніші, чим більше вони відображають неповторно-індивідуальне сприйняття подій.

М. Гейден у своїх спогадах, присвячених Лютневій революції 1917 р., подав нищівну критику двоєдушності популярного воєначальника царської армії О. Брусилова: «Імператор був дуже задоволений Брусиловим і наприкінці обіду привітав його генерал-ад'ютантом. Останній був на межі блаженства і поцілував Йому руку... Коли згадуєш потім, що ця ж людина через 2 роки зривала з себе аксельбанти, навішувала на себе червоні банти, проклинала царизм і запевняла усіх, що він завжди був революціонером, думаєш, яка нікчемна іноді людина, і стає її шкода».

На противагу єврооптимістичним настроям на початку 1990-х рр. колишня британська прем'єр-міністр М. Тетчер стверджувала: «Я вірю у сильну і вільну Європу, але не схвалюю будь-які прагнення щодо її стандартизації. Якщо зменшити або послабити це розмаїття у середовищі країн-членів, то збідніє і саме співтовариство. Сучасна Європа – це по суті синонім бюрократії. Це уряд бюрократів для бюрократів».

Важливим питанням критичного аналізу є широта інформованості мемуариста. Позитивним прикладом може слугувати постать близького радника (але без офіційної посади) президента США В. Вільсона полковника Е. Хауза. Ще зі студентських років він не тільки «знав за іменем всіх конгресменів і сенаторів», а й «намагався вникнути в механізм діяльності законодавців». Одним з улюблених занять Е. Хауза було відвідування Капітолію, де він годинами стежив за перебігом законодавчих дебатів. Пізніше він встановив тісні зв'язки з послом Великої Британії у Вашингтоні С. Спрінг-Райсом, Німеччини – І. фон Бернсторфом і Франції – Ж. Жюссераном. Це дозволяло Е. Хаузу

та його шефу В. Вільсону неформально, оперативно й ефективно відстежувати події та зміни на міжнародній арені.

Окрім власної пам'яті автор мемуарів ще зазвичай користується додатковими матеріалами з метою: відновити в пам'яті перебіг подій; для цілісності викладу тих подій, у яких він безпосередньо не брав участі; для переконливішої аргументації власної позиції. У мемуарах Г. Гусака «Свідчення про Словацьке національне повстання» відображено офіційний оціночний ракурс події у період початку періоду «нормалізації» (кінець 1960-х – початок 1970-х рр.) у Чехословаччині, коли автор спогадів був висунутий на чільне місце в політичному житті держави. У творі мемуари переплітаються з документальними вставками. Безпосередньою метою спогадів було «реабілітувати» повстання, власну персону та своїх соратників, яких у період 1950-х рр. було звинувачено в буржуазному націоналізмі.

Велике значення має відрізок часу, який минув від описуваної події до розкриття її в мемуарах. Як правило, чим давніша подія, тим більший ризик плутанини і втрати деталей, прізвищ дійових осіб тощо. З іншого боку, часова дистанція дає змогу більш спокійно та врівноважено оцінити минуле, об'єктивно розставити акценти, відділити головне від одиничного і неважливого.

Трапляються літературні містифікації, коли шахраї створюють мемуари, прикриваючись іменем відомих діячів, здебільшого це відбувається після смерті того, чийм ім'ям спекулюють. Не є рідкісними фальсифікації мемуарів здебільшого тих діячів, які мали значний вплив на історію – фальшиві спогади Людовика XVIII, секретаря Наполеона I Бурена, Фуше, Кондорсе. У 1960 р. був сфабрикований військовий щоденник Муссоліні і проданий за 5400 фунтів стерлінгів. Підробка була викрита та її виготовлювачка Розетта Панвіні була засуджена до трьохрічного тюремного ув'язнення. У 1983 р. у ФРН були опубліковані фальшиві щоденники Гітлера. Оголошено, що тижневик «Стерн» має у своєму розпорядженні 60 зошитів (кожен від 50 до 100 сторінок) його власноручних записів за увесь період існування нацистського режиму. Виникли сумніви у їх оригінальності, адже ніхто з наближених до Гітлера осіб не знав про те, що він вів щоденник, до того ж після замаху 20 липня 1944 р. у нього не діяла права рука. Фальсифікація була доведена експертами-криміналістами (зокрема було доведено несправжність автографу Гітлера), тому публікація була припинена. У 1984 р. у Гамбурзі відбувся судовий процес у цій справі, де було заслухано 37 свідків і два організатори фальшивки були ув'язнені на 4 роки.

Засумнівавшись в оригінальності тих чи інших мемуарів, варто провести філологічний аналіз твору – чи притаманні автору певні мовні звороти, які спостерігаються в інших його працях, чи записаних розмовах, свідченнях інших учасників, чи міг використовуватися той чи інший стиль у написанні даних мемуарів. Це може здійснюватися за допомогою аналізу кількісних параметрів. Таким чином було доведено, що спогади декабриста І. Горбачевського, опубліковані в 1890-х рр., насправді йому не належать. Може бути також визначений вік рукопису палеографічними методами.

Дослідник має зважати на суб'єктивність авторських оцінок. Так, російський міністр фінансів С. Вітте перебільшив позитивні риси царя Олександра III, який є в очах Вітте «великим імператором», «святою людиною», «хорошим господарем», «ідеальним казначеєм». Тобто автор прагнув продемонструвати, що той був розумною людиною, якого сучасники недооцінили. Звичайно, С. Вітте можна зрозуміти, адже саме його порада дослухався Олександр III. Натомість для Миколи II Вітте не шкодує критичних характеристик, адже той зрештою відправив його у відставку. Подібним чином О. Бісмарк розхвалює «слухняного» до його поради Вільгельма I, а Вільгельму II приписує всі недоліки його предків.

Німецький імператор Вільгельм II, згадуючи Першу Марокканську кризу, підкреслив, що рішення про його візит у Танжер, який спровокував міжнародне напруження, було нав'язане йому тогочасним канцлером Б. фон Бюловим: «Я вже тоді майже потрапив в ситуацію, коли мене могли звинуватити в розпалюванні пожежі світової війни». Зважаючи на деспотичний характер Вільгельма II, важко повірити, що його підлеглий міг переконати його зробити те, чого він не бажав.

Якщо порівнювати мемуари німецьких діячів часів Першої світової війни, то неважко помітити, що воєначальники (Е. Людендорф, А. Тірпіц) провину за поразку країни покладають на політиків, зокрема канцлера Т. Бетмана-Гольвега, а той у своїх спогадах натомість вважає такими винуватцями їх та свого попередника на посаді – того ж Б. фон Бюлова. Останній провину покладав особисто на Вільгельма II та Т. Бетмана-Гольвега, причому вважав власне себе продовжувачем справи О. Бісмарка, яку загубив наступник.

Певний рівень перекручення подій чи то свідомого або несвідомого розстановки акцентів спостерігаємо в обробці неоформлених спогадів редактором або упорядником. Мемуари К. Меттерніха були підготовлені до друку через 20 років після смерті автора його сином. Спогади Ф. Гізо відредагувала його донька мадам де Вітт. Лише перше

видання «Спогадів і роздумів» радянського маршала Г. Жукова опубліковане за його життя у 1969 р. Усі наступні видання з'явилися лише після його смерті із суттєвими редакторськими втручаннями доньки Г. Жукова. У підсумку, в наступних виданнях тексту книги є посилання на публікації, які видані через кілька років після смерті автора. У дослідженні спогадів Б. фон Бюлова з'ясовано, що текст цілісного видання цензурований значно більше, ніж опубліковані раніше їх уривки в газетах. Тобто першочерговий текст мемуарів часто і багато міг змінюватися видавцями і редакторами, тому важливо вміти виокремити з тексту всі нашарування, доповнення, зміни.

Труднощі виникають, коли відсутній оригінальний рукопис роботи. Наприклад, гарячу дискусію викликали «Мемуари князя Талейрана», видані в Парижі в 1891-1892 рр. Було відомо, що Талейран розпочав писати мемуари одразу ж після відставки, але за 53 роки папери багато разів змінили власника.

Дослідницька проблема постає в разі анонімного характеру мемуарів. Автор може приховувати своє ім'я з політичних, цензурних міркувань. Наприклад, учасники війни з Наполеоном Норв та Лорер не стали розкривати свої імена в мемуарах, оскільки брали участь у декабристському русі. Анонімними в рукописному відділі Російської державної бібліотеки є мандрівні нариси 1815 р. про Італію та Швейцарію, спогади німецького фабриканта, призначеного у 1871 р. у завойоване французьке місто Блуа, щоденник берлінської школярки за 1889-1890 рр. Атрибуція здійснюється за допомогою графологічної експертизи, стилістичного аналізу та ін.

Для з'ясування стратегічних планів Бонапарта в кампанії 1815 р. виняткове значення мають «44 замітки на працю під назвою «Рукопис, який надійшов з острова св. Єлени невідомим шляхом». Формально автор тексту невідомий, а ім'я Наполеона в тексті згадується в третій особі. Проте на користь його авторства свідчать такі ознаки: стиль змісту документа – чіткий, військовий, та, що важливо, оптимістичний; глибока обізнаність автора зі станом справ та тогочасною військовою ситуацією; оперування значною кількістю цифр; надвисока й помпезна оцінка діянь періоду «Ста днів». У тексті читаємо: «Хай автор рукопису наведе [ще якийсь] приклад з давньої чи нової історії, коли три місяці були краще використані».

Важливою є суспільно-політична мотивація авторів. Вагомим моментом є те, що спогади часто є відповіддю на критику своєї діяльності на тій чи іншій посаді. У такому разі автор у творі дає пояснення своїм діям, реабілітує свої вчинки, висвітлює позицію. Історик

Г. Моцкін зауважує: «Мемуарист – той, кого позбавили спадщини або права голосу. Будучи позбавленим спадку, він стверджує, що легітимність належить йому. Не маючи можливості безпосередньо звернутися до сьогодення, він використовує минуле, щоб говорити про сьогодення». Не є таємницею, що дані маневри спрямовані на зображення себе в прийнятному світлі та найбільшу критику опонентів. Тому в мемуарах часто на передній план виставляють факти та події, які зображають автора в позитивній якості. Моменти, які шкодять образу, або затушовуються, або делікатно опускаються.

Зокрема, з періоду першої половини XVII ст. збереглися мемуари учасника громадянських війн та завідувача фінансами при Генріху IV французького герцога Сюллі під назвою «Принципи державного господарства» (1611-1617 pp.). Твір має форму звернень секретарів Сюллі до його персони, що дало автору тонку можливість хвалити себе і свого короля не від першої особи. У XVIII-XIX ст. мемуари мали високу репутацію щодо характеристики доби Генріха IV і регентства Марії Медічі, але на початку XX ст., із введенням до обігу інших документальних джерел, помічено багато перекручень, викривлень, а листи короля, наведені в мемуарах, виявилися насправді придуманими Сюллі. Подібна ситуація склалася з мемуарами герцога де Рішел'є, скрупульозний джерелознавчий аналіз яких продемонстрував, що над складанням прекрасного образу правителя працювала ціла група редакторів під наглядом того ж Рішел'є.

Вельми важливо враховувати добу написання мемуарів. Написані «по свіжих слідах» з активним в суспільно-політичному житті автором – найкращий, але найрідкісніший варіант, адже зазвичай політичні діячі на піку своєї кар'єри не мають часу на такі справи. Найбільш поширеним сценарієм є той, коли автори вже завершили кар'єру, можливо опинилися у вимушеній відставці, і тоді вони ображені, незадоволені, але все ще не втрачаючи надію повернутися на політичну арену, роблять зі своїх мемуарів пропагандистську зброю у політичній боротьбі. Найпоширеніший випадок – написання мемуарів на схилі років, коли життєвий шлях фактично завершений, і цей розрив між подіями в мемуарах і часом їх створення також впливає на зміст мемуарів.

Політична кон'юнктура часу написання мемуарів чітко простежується у праці В. Черчілля «Друга світова війна». Якщо в перших двох томах він різко критикував мюнхенську політику «умиротворення» його опонентів-консерваторів Болдуїна та Чемберлена і визнав прогресивну роль СРСР у боротьбі за мир і безпеку в Європі, то в наступних томах вже простежуємо антирадянську позицію в умовах

початку «холодної війни». Кінцівка мемуарів має свідоме применшення ролі СРСР у Другій світовій війні.

Нерідко виникає ситуація, що оцінку досвідченого автора застосовують для характеристики подій близького чи далекого минулого, приписують молодому діячеві думки й оцінки, які в той час йому не були притаманні. Це значно шкодить об'єктивності, тобто завжди знайдеться особа, яка твердитиме: «А я про це говорив..., я це передбачав». У такому разі не беруть до уваги те, що в розглядуваний час існували десятки інших думок щодо сценарію розвитку подій.

Опубліковані 2017 р. спогади словацького солдата М. Іванча про перебування на східному фронті в 1942-1943 рр. містять два тексти – власне солдатські нотатки й розширені та перероблені тим же автором записи 1960-х рр. Так, молодий солдат в цілому безоціночно, як у хроніці, фіксував поточні події з фронтових буднів, але не надто вдавався в деталі побутових труднощів. Натомість зрілий автор змалював докладну картину фронтового життя більш песимістично, з додаванням характеристики некомфортних умов (холод, недоїдання, багнюка, воші) та особистісних страждань. У первісному записі за 25 грудня 1942 р. Матей лаконічно, на чверть сторінки, повідомляв про те, як провів день. Але у доповненому варіанті обсяг тексту зріс вп'ятеро. Автор описав свої спостереження та апокаліптичні переживання, вказав, що напередодні втрати на передовій у їхньому підрозділі склали 20 осіб вбитими і пораненими. Цікаве порівняння простежено із запису наступного дня. У первісному варіанті згадано факт польового богослужіння з констатацією, що «священник виголосив дуже гарну промову». Однак у доповненні вже відчутні наслідки соціалістичного перевиховання й критичного ставлення до церкви. Коментуючи слова капелана, він пише: «Хто знає, чи Бог хоче, щоб ми тут, у бруді, жили і вмирали, проклинаючи хвилину свого народження?»

Первісний запис про події атаки 600 радянських вояків склав три чверті сторінки, що загалом доволі багато, порівняно з іншими днями, але редакція 1960-х рр. розширила його аж до 11 сторінок. Кульмінаційним моментом для Матея стали вагання в душі гамлетівського питання – «вбивати чи не вбивати?» – стосовно радянського солдата, якого він тримав на мушці. Опис даної внутрішньої боротьби з самим собою та автохарактеристика психологічного стану зайняли майже 2 сторінки. Утім, так зафіксовано саме у пізнішій редакції, а в первісному варіанті тексту пояснення, чому він все ж не вистрелив, є менш високогуманним і пафосним: «стріляти ми не могли, адже за нами були німці і ми боялися, щоб вони не відкрили по нас вогонь».

Не зрозуміло, чи подібну поправку треба застосовувати до ще одного жалісливого сюжету того дня, відсутнього в первісному варіанті щоденника. Маємо на увазі епізод з радянським вояком, захопленим у полон під час німецької контратаки на Тугургой. Вражає цитата з його фрази під час допиту, яка начебто підтверджує розхожі легенди про дійсну мотивацію червоноармійців йти в атаку: «Краснодар, так, в Краснодарі – горілка, жінки, все». Матей не виконав наказу старшого розстріляти полоненого, і ніби навіть відповів: «Я полонених і поранених не розстрілюю, зрозумів! Я не есесівець і не вбивця». Усе ж, ще раз підкреслюємо, що дана частина тексту є пізнішою редакцією, а тому не виключено, що автор більшою чи меншою мірою зобразив події на свою користь.

Історичні умови видання мемуарів теж часто дають досліднику джерелознавчі орієнтири. До написання спогадів спонукає соціальне замовлення, річниця певної події, віковий ювілей самого автора. Іноді саме політична ситуація спонукає автора братися за перо. О. Бісмарк розпочав надиктовувати свої мемуари одразу ж після виходу у відставку в 1890 р. У 1893 р. створено перший видавничий макет, який автор тричі переробляв. Перші два томи вишли у 1898 р., через кілька місяців після смерті автора. Третій Бісмарк заповів надрукувати після смерті Вільгельма II, адже том містив різку критику дій німецького імператора. Утім, після Листопадової революції 1918 р., попри протести нащадків Бісмарка, третій том був виданий як самостійна книга за ініціативи республіканського уряду, якому був вигідний негативний образ Вільгельма II.

Спогади Р. Пуанкаре були реакцією на радянську збірку «Матеріали історії франко-російських відносин 1910-1917 рр.». Мемуари Ш. де Голля вийшли у 1955 р., коли французьке суспільство переживало кризу, а автор хотів показати себе героєм руху Опору й повернутися на політичну арену. Причому він пише й аналізує події ті, які актуальні та потребують характеристики в момент написання твору, а не під час аналізованих подій.

У 1960 р. був опублікований другий том мемуарів міністра закордонних справ Великої Британії Е. Ідена про події 1951-1957 рр. і лише через два роки – перший том про події 1931-1938 рр. Це не випадково, адже автору було актуально спершу пояснити свою політику в період Суецької кризи 1962 р., за яку його масово критикували, і яка зрештою зумовила його відставку. Сам автор писав: «Спершу я хотів написати у хронологічній послідовності... але це зайняло б 4 роки... Мені не варто чекати так довго. Ця книга роз'ятрить рани і цим вона допоможе їх вилікувати».

Логічний аналіз тексту мемуарів слід здійснювати з поділом його не лише на глави та підрозділи, структуровані автором. Більш дрібний, але найважливіший елемент – епізод, який є самостійним фрагментом авторського викладу. Вони можуть бути однотипні, типові, різнотипні щодо викладу авторських думок і за підрахунками їх частоти можна визначити загальну спрямованість авторської ідеї в мемуарах. Поряд з описом фактів автор вдається до узагальнень, які теж мають певну мету. Найскладнішим моментом є опис автором власних емоційних вражень і переживань та подібних станів інших людей. Разом з цінністю таких свідчень слід мати на увазі й найбільші сумніви в об'єктивності (свідомого приховування чи щирої омані автора) стосовно даних описів.

Авторські думки та оцінки можуть змінюватися з плином часу. Так, епізодичні згадки про битву при Ватерлоо містяться в записках висловлювань Наполеона в той час, коли він вже перебував на острові Святої Єлени. Вони демонстрували часову еволюцію поглядів імператора від спроби перекласти провину на когось, через визнання своєї відповідальності, до констатації факту, що битва не зробила б його переможцем у війні. У паперах російського представника при імператорі Я. Бальмена та опублікованому рукописі особистого секретаря Е. Лас Каза зазначено, що в інтерпретації Бонапарта причини поразки полягають у нещасливому збігу обставин, помилках окремих офіцерів. У «Щоденнику корсиканця» знаходимо самокритичні висловлювання: «Якби я не був настільки безглуздий, щоб дозволити себе побити при Ватерлоо, справа була б зроблена; навіть тепер я не можу зрозуміти, як це відбулося». А вже у пізніших «Мемуарах корсиканця» подано наступну цитату Наполеона: «Двадцять років я боровся з англійцями. Я вже перемагав при Ватерлоо але... Навіть якби я виграв, я все одно не переміг би. Я не міг боротися зі всією Європою».

М. Тетчер у книзі «Роки на Даунінг Стріт» (1993 р.) в цілому негативно сприймала ідею незалежності України. У червні 1990 р. під час візиту до Києва її вразили численні жовто-блакитні прапори, які прикрашали будинки. У М. Тетчер це щоправда викликало асоціації з проблемою сепаратизму французького Квебеку в Канаді. Пізніше вона змінила свою думку і вже в книзі «Мистецтво управління державою» (2002 р.) підкреслювала, що західні держави мають виявляти спільну зацікавленість у майбутньому сильної України в європейській спільноті як своєрідного буфера між Росією та НАТО, і в жодному разі не розглядати Україну як частину російської сфери впливу.

Авторський погляд може неточно передавати історичні факти та взаємозв'язки між ними, тому в практиці історичного дослідження мемуарів зазвичай використовують інші джерела в компаративному зіставленні, так як автоматичне сприйняття авторської концепції може суттєво викривити картину подій.

Звертають увагу міркування німецького воєначальника Е. Манштейна в описі наради 13 липня 1943 р. під керівництвом Гітлера щодо початку операції «Хаскі» (висадження англо-американських військ на Сицилії). Важливим є наступне цитування слів фюрера: «Ймовірно, ми втратимо острів. Наступним кроком противника може бути висадка на Балканах або в Південній Італії. Необхідно сформувати нові армії в Італії та на Західних Балканах. Східний фронт повинен віддати частину сил, а тому операція «Цитадель» (*наступ на Курській дузі – авт.*) не може далі продовжуватися». Американський генерал Бредлі вважав плани Сицилійської кампанії суттєвим стратегічним завданням «скувати німецькі війська, які у іншому разі можуть бути кинуті на східний фронт проти Радянського Союзу».

Радянський маршал Г. Жуков бачив ситуацію з іншого ракурсу: «Саме завдяки успіхам Червоної Армії наші союзники по антигітлерівській коаліції в цей час успішно змогли провести операції в Сицилії та на півдні Італії». На його переконання, бої в цьому регіоні «не внесли суттєвих коректив у розстановку німецьких сил на стратегічних напрямках, хоча, звичайно, у гітлерівського керівництва з'явилися зайві турботи».

Зрештою мемуарам радянських діячів притаманні низка особливостей: 1) ідеологічна витриманість та «причесаність», що особливо контролювалося партійно-пропагандистськими інстанціями на шляху тексту до читача; 2) упереджений підбір тем і сюжетів; 3) опис не власних переживань, а об'єктом спогадів є фігура вождя чи фасадної події; 4) стандартизація в характеристиках персон та ситуацій; 5) формування образу ідеологічного ворога; 6) недомовки, наявність замовчуваної фігури та «езопівська мова».

Водночас мемуари представників ідейної опозиції радянському режиму демонструють критичні оцінки. На відміну від сформованої в СРСР концепції «народної» боротьби 1918 р. трудящих проти «білофіннів» у Фінляндії, К. Маннергейм у своїх спогадах оцінює ситуацію так: «якби ми у 1918 р. не стали до боротьби, Фінляндія в найліпшому разі перетворилася би на автономну область Радянського Союзу без громадянської свободи, без справжньої державності, без місця серед вільних націй».

Всупереч офіційному відкиданню радянською владою Голодомору-Геноциду, польський дипломат С. Забелло писав про свої враження від поїздки до України в 1933 р.: «Не було випадку, коли б, ідучи вулицями Харкова, я не натрапив на принаймні пару трупів, яких ще не встигли прибрати. Поверталися чутки про канібалізм. Як завжди, у мене щодо цього переважав скептицизм. Але в Києві розповідали мені як доведену річ про факти канібалізму у Сквирі, за Білою Церквою».

У спогадах лідера «шістдесятників» Л. Танюка «Щоденники без купюр» події «угорської осені» 1956 р. на противагу офіційній пропаганді коментуються таким чином: «Те, що почалось і триває в Угорщині, перетравити важко. Радіо називає повстання контрреволюцією, спробою повернути режим Хорті. Але ж розстрілюють робітників і селян! Не знаю, чи вірити, але танкова колона пішла на дітей і жінок! Вони що, всі були контрреволюціонери? Бентежить і те, що сказав один хлопчина – звідти, він уже тут, вдома, легко поранений: «Там проти нас маса народу! І всі кричать – геть сталінізм!». Перші жертви повсталих були НКВД, сталіністи, стукачі».

Автори жанру автобіографій, на відміну від класичних мемуарів, намагаються передати не історичний, а індивідуальний досвід, що пояснює довільний відбір інформації. Цей вид мемуаристики відзначається відсутністю намагання автора зафіксувати реальні історичні події. Проте в них часто присутні важливі для дослідника деталі, що характеризують особливості суспільно-політичного життя того часу, коли була написана дана автобіографія.

Словацький офіцер Л. Станіслав, який змушений був емігрувати за кордон від неминучих репресій у повоєнній комуністичній Чехословаччині, подав текст автобіографії у формі адресації оповіді коханій дівчині Ользі, з якою автор у 1940-х рр. так і не наважився зав'язати близькі стосунки. Це накладалося на тугу за Батьківщиною в цілому, а тому зміст спогадів сповнений щирими людськими емоціями суму й ностальгії. У тексті відображена напруга у взаєминах між чехами та словаками. Автор мав національну гідність й різко реагував на зневажливе ставлення з боку чехів під час навчання на офіцерських курсах, де він був єдиним словаком.

Л. Станіслав підкреслив, що головним мотивом участі словацьких офіцерів у повстанні 1944 р. був алібізм. Усіх, хто був на східному фронті, погрожували притягти до суду як військових злочинців, а учасникам повстання обіцяли зняти звинувачення. Тому він приєднався до повстання, чим викликав гнів батька, який вигнав його з дому за зраду Словацькій державі. Викликає інтерес фрагмент зустрічі автора

з українськими повстанцями, яким він пообіцяв останню тисячу польських злотих за поміч в переході польсько-чехословацького кордону. Реакція українців була такою: «Ми могли б й так забрати у тебе ці гроші... Допоможемо тобі, але ти нікому ніде не скажеш, що нас бачив».

Найбільший інтерес викликають враження автора про вояків Червоної Армії: «Російські підрозділи були вельми жорстокі. Якщо порівняти з нашими на східному фронті, то ми були цілковитими ангелами. Російська армія не мала ніякого забезпечення й діставала все у місцевих. Тому конфісковували продукти та все інше, чого потребували, в тому числі жінок». Оскільки Л. Станіслав був несподівано заарештований та ув'язнений, то став об'єктом уваги радянських спецслужб: «За своє життя мене допитували чехи, словаки, німці, американці, австралійці й зі всіма я міг поговорити, пояснити й розтлумачити певні речі, але з росіянином неможливо говорити. Якщо один раз скаже, що ти агент гестапо, не виб'єш це з його голови, навіть якщо душу свою викладеш на долоню». Іншим жахіттям було збиткування над заарештованими жінками. Л. Станіславу вдалося поговорити з однією з жертв, яка у віці 24 років після знущень виглядала на 50 років. Вона розповіла, що щоночі нова зміна вартових брала жінок начебто на допит, але насправді задля сексуальної наруги: «Всі, один за другим, а ми такі слабкі, виснажені й голодні, не знаємо, скільки витримаємо. Якби не була католичкою, то звела б рахунки з життям».

Чітку інформацію про політичну атмосферу в Радянському Союзі дають шаблони автобіографії керівних партійно-державних діячів, де слід було обов'язково вказувати соціальне походження, перебування за кордоном та мету поїздки, відсутність родичів, які брали участь у боротьбі проти радянської влади.

Отже, мемуарні джерела надають досліднику оригінальний ракурс оцінок та інтерпретацій подій, важливі подробиці, які відсутні в документах офіційного походження. Вирішальна роль у джерелознавчому аналізі мемуарів має характеристика автора та його мотивації щодо написання твору, а головний недолік спогадів полягає в тому, що вони ґрунтуються на людській пам'яті, якій властиво опускати, відсіювати, фільтрувати та зрештою забувати ту іншу інформацію.

Питання для самоконтролю

1. У чому суть мемуаристики та її цінність для історика?
2. Які є різновиди (жанри) мемуарних джерел?
3. Охарактеризуйте головні тематичні напрями мемуаристики в країнах Європи та Америки.
4. Які етапи роботи дослідника під час аналізу мемуарної літератури?
5. Що спонукає авторів писати мемуари?
6. Які труднощі виникають в інтерпретації змісту мемуарів

ЕПІСТОЛЯРНІ МАТЕРІАЛИ

8.1. Особливості епістолярних джерел

8.2. Джерелознавча робота з епістолярієм

8.1. Особливості епістолярних джерел

До джерел особового походження належить приватне листування – епістолярна документація (з лат. – *epistola* – послання, лист). У цю категорію не включають офіційні листи, якими обмінюються глави урядів, міністри, державні посадовці. У цьому разі йдеться про дипломатичну документацію. Слід також розрізняти два різні методологічні підходи до листів: 1) з точки зору літературного жанру (предмет літературознавства); 2) вивчення як історичного джерела інструментарієм спеціальної історичної дисципліни – епістолології (епістолографії).

Лист приватного характеру слугує засобом взаємодії між кореспондентом (автор листа) та адресатом. Їх взаємовідносини мають родинний характер, дружній вимір або ж спільна професійна, громадська і політична діяльність.

Традиція писати листи має багатовікову історію. Ще в Давньому Єгипті «писали листи» за допомогою чітко відпрацьованих формул, які мали не лише змістове навантаження, але й прийняту традиційну форму звернення й висловлення думки, якої писці повинні були обов'язково дотримуватися. Лист, надісланий скіфами цареві Дарію I під час війни VI ст. до н.е., описаний ще Геродотом: «Якщо ви, перси, не відлетите, наче птахи, в небо, чи подібно до мишей не сховаєтесь у землю, або, як жаби, не поскачете до озер, то не повернетесь назад, а впадете під ударами цих стріл».

Перша концепція епістолярного стилю виникла у філософській школі Арістотеля. Особливість її полягала у своєрідному тлумаченні змісту листа через «образ епохи», культурне середовище, що впливає на напрям думок, їх моральність і благочестя. У I ст. до н.е. Деметрій Фалерський закріпив основи теорії листування. У трактаті «Про склад» він виділяє дружні, іронічні, похвальні, вітальні та інші типи листів.

Помітний вплив на епістолологічний жанр справили гуманісти періоду Відродження. У 1345 р. Ф. Петрарка оприлюднив частину листування римського оратора Цицерона, який доклався до розробки теорії листа. Цицерон поділяв листи за тоном (інтимні та публічні), змістом (дружні, жартівливі, серйозні), ставленням до адресата (особисті та офіційні). Німецький гуманіст Е. Роттердамський писав до 40 листів на день і є яскравим представником жанру листа-промови. Саме тому наука про листування стала розділом риторики. Ще одним автором листів такого типу був У. фон Гуттен – автор збірки «Листи темних людей» (1515-1517 рр.) – гострого памфлету проти католицьких

богословів. Популярними були листи Н. Маккіавелі, П. Аретіно, Б. Кастільйона, які писали латиною.

Регулярна поштова служба в Європі бере початок з XV ст. у Венеції. У Франції з 1464 р. діяла кінна пошта, а завдяки «пляшковій пошті» був знайдений на березі бухти в районі Гібралтарської протоки лист Христофора Колумба.

У Ранній новий час листи писали власноруч, або за допомогою писаря. За своєю структурою більшість листів XVII ст. складалися спочатку з п'яти, а пізніше з трьох частин. Перша і третя мали фіксовану форму й автору листа достатньо було заповнити лише основну частину власними думками. Ці частини – *salutatio* (звернення) та *captatio benevolentiae* (привітання), за якими слідує зміст листа, тобто *narratio*. Лист завершувався конклюдією та привітанням, а також датою та підписом (*subscription*). Адреса переважно латинською була із зовнішньої сторони паперу, що також слугувало своєрідним конвертом. «Таємницю листування» забезпечувала воскова печатка на листі, що мала різний колір. У 1625 р. в Лондоні філософ і логік Ф. Коридаллевс опублікував трактат «Виклад епістолярних типів», що став першим «методичним посібником» з написання листів. У XVIII ст. цей трактат тричі перевидавали.

Мистецтву створення листа навчали фахівці з письма – «диктатори» (з лат. *dicto* – диктую, наказую), які розробили правила побудови фрази, структуру тексту; створювали письмовники (азбуковники, листівники), які вміщували зразки різних видів листів та правила їх складання. Прикладом може бути знайдена Б. Грінченком «Листівня» з 54 типами зразків епістол від 1680 до 1712 рр. У традиції створення листа виробилися формули його написання: інформація про отримання листа (висловлення позитивних емоцій з цього приводу), запитання про здоров'я, стан справ, перед закінченням – повідомлення про те, що все, власне, сказано, й більше немає про що писати. Згодом з'являється «P.S.» («*postscriptum*» – «після написаного») – повідомлення, що після завершення листа виникла ще якась важлива інформація, і її необхідно передати.

У період просвітництва провідною мовою листування стала французька. У цей час зростає його естетична функція, а в ієрархії літературних жанрів листування посідає почесне місце. Слово «лист» використовувалося для назв творів, які жанрово фактично були статтями («Листи про вивчення природи» О. Герцена), філософськими трактатами («Лист про сліпих на повчання зрячих» Д. Дідро), нарисів («Листи російського мандрівника» М. Карамзіна), поетичних творів («Лист

про користь скла» М. Ломоносова). Епістолярні елементи є в «Щоденнику для Стелли» Д. Свіфта, «Перських листах» Ш. Монтеск'є.

Романтизм і сентименталізм першої половини XIX ст. декларував невимушеність розповіді, довільність композиції, надавав авторові можливість якнайповніше виявити свою особистість. Ці ознаки характерні для написаних у формі листів таких творів: «Страждання молодого Вертера» німецького поета Й.-Г. Гете, «Листи до матері» польського письменника Ю. Словацького, «Листування Гете з дитиною» німецької письменниці Б. Брентано (фон Арнім) (1835 р.). В основу останнього лягли дописи авторки, тоді двадцятидворічної дівчини, і кореспонденції письменника.

Із середини XIX ст. листування перестало бути ознакою вузького кола високоосвічених людей аристократичного походження, набуло масового характеру. У 1820 р. англієць Бруе створив сучасний конверт. У листуванні переважають утилітарність, більша стислість і монотематичність листів. Епістолярний етикет передбачав усталені форми, використовувані в «обрамленні» листи (звернення і підпис), звернення зазвичай включало в себе ім'я адресата і епітет: «високоповажний», «любий», «дорогий». У завершальній частині листа підпис супроводжувався зворотами: «Душевно Вам відданий», «Будьте здорові, тисну Вашу руку», «Залишаюся люблячий Вас». Епітети в даному випадку не стільки виражали особисте ставлення до адресата, скільки були даниною епістолярній традиції.

На межі XX – XXI ст. традиційне листування через кур'єрський поштовий зв'язок скорочується, а контакти й обмін інформацією здійснюється через електронну пошту, соціальні мережі та месенджери. У приватному листуванні такими каналами зросла в геометричній прогресії інтенсивність спілкування й обсяги інформації, якою обмінуються. Проте в сучасних умовах практично втрачений епістолярний етикет, а головними тенденціями є низький рівень грамотності тексту, максимальна його стислість, скорочення широко використовуваних слів, суттєве зменшення або і цілковита відсутність мовленевих конструкцій ввічливого звернення між учасниками листування.

Листування має індивідуальну приватну форму, персональний вимір і не призначене для публікації. За своїм змістом листи несуть різні елементи повсякдення: від вираження любові, приязні, до погроз, звинувачень, від найінтимніших подробиць особистого життя до обговорення значних політичних проблем. Епістолярна спадщина є базовим матеріалом для створення індивідуальних і колективних біографій, реконструкції особистих та суспільних зв'язків. Це джере-

ло для вивчення «історії знизу», дослідження того, як люди різного статусу, знань і світогляду переживають історичні події. Письменник О. Кониський назвав листи «автобіографією душі», а академік А. Кримський – «сповіддю душі».

Листи охоплюють вузлові мікроскопічні форми буття, мають багато свідчень щодо історії повсякденності, дозволяють зреконструювати духовно-емоційний клімат певної епохи. І. Паперно відзначила: «...принцип відбору інформації, яка фіксується в листі... зумовлюється не тільки безпосередньою орієнтацією на адресата... – способи самовираження, події або деталі, варті зафіксування, були явищем, яке змінилося разом з орієнтацією культури. Усвідомлене як культурний факт в одну епоху, в іншу просто не помічається і відкидається як несуттєве... Відбувається і зворотний процес: з одного боку, принципи самовираження формують склад листа, а з другого, зафіксоване входить у свідомість епохи і стає культурним фактом».

Предметом дослідження історика-джерелознавця С. Копилова стало листування академічних учених-істориків і викладачів вищої школи XIX – XX ст. Він вважає, що ці епістолярні матеріали «у найбільшій ступені наближають дослідника до розуміння атмосфери ментальних установок і їхніх змін в академічному середовищі... засвідчують його «мікроклімат», зокрема прихований імідж викладачів...». Вказуючи на багатошаровість епістолярної інформації (пряма, опосередкована, навісна, ненавісна), що на рівні окремого взятого документа «невловима», історик окреслив проблему «дешифрування» конкретних епізодів та іміджів конкретного індивіда, адже вони могли висловлювати варіативні (іноді й протилежні) погляди та оцінки в залежності від адресата актуального листування.

Особистим внеском С. Копилова в сучасну епістолологію є пропозиції класифікації листів. Відповідно до того, хто є джерелом інформації, він поділив їх на такі групи: а) написані самим ученим; б) іншою особою (колега, учень, член родини або й стороння особа). За часом створення листів їх класифіковано таким чином: а) створені під час творчого процесу, чи безпосередньо за ним і містять фіксацію творчого процесу (написання монографії, статті, рецензії, підготовки курсу лекцій, участі в науковій дискусії) і які не відчули деструктивного впливу людської пам'яті, а тому повинні розглядатися як найбільш достовірні; б) ті, у яких відображений опосередкований, часом пізніший, опис цього процесу у вигляді свідчень-спогадів про конкретний історіографічний факт, а тому можуть містити перекручення, викликані хибними корективами з боку пам'яті.

Зазначимо, що епістолярні матеріали, за всієї їх суб'єктивності оцінок і поглядів, належать до найбільш достовірних історичних джерел. Автор у своєму листуванні, функціонально не розрахованому на публікацію, набагато відвертіший, ніж, наприклад, у публічних політичних виступах чи спогадах. Помилки пам'яті можуть впливати на достовірність листування лише в тих ситуаціях, коли кореспондент обговорює з адресатом давні теми, але такі випадки насправді рідкісні, адже зазвичай у листах обговорюють свіжі новини.

Важливо наголосити, що листування громадян завжди залишається закритим. Водночас існує «перлюстрація листів» (перегляд кореспонденції без відома адресатів), що практикується у разі листування громадян, які причетні до державних і військових таємниць або знаходяться під пильним контролем державних органів (радикальні опозиціонери, революціонери). Масового характеру перлюстрація набуває під час війни. Особливо часто контролюють листування громадян держав, які є взаємно ворожими в політичному, ідеологічному, військовому плані з метою відстеження шпигунства.

Неопубліковане листування відкладається в особистих і сімейних архівах та складає основну частину їх документації. Зазвичай листи зберігаються в паперах адресата, але іноді повертаються кореспонденту чи його спадкоємцям. На збереження в державні архіви, музеї, рукописні відділи бібліотек приватне листування надходить у складі відповідних особистих фондів. Дослідники можуть мати до неї доступ на базі чинних у даній країні архівних правил, чи з особистої згоди її власників. Наприклад, у США папери президентів, що пішли у відставку, довгий час розглядалися, як їхня особиста власність, внаслідок чого архіви деяких з них (М. Фільмора, М. Ван-Бюрена. У. Гранта) були знищені ними самими або ж їхніми спадкоємцями. Згодом збереження президентських архівів взяв на себе рукописний відділ бібліотеки Конгресу, де були зосереджені фонди 23 президентів, включаючи документи, не пов'язані з перебуванням на посаді (зокрема тут знаходиться 194 томи паперів А. Лінкольна за період з 1833 р. по 1865 р.). Наразі в порядку дарування листи можуть передаватися в президентські бібліотеки. Однак проблема чіткої диференціації «публічних» (тобто офіційних) паперів президентів від «приватних» в архівній практиці та законодавстві США залишається не вирішеною.

Інтенсивне листування ведуть зазвичай письменники, філософи, які стають «володарями думок» свого часу. В їхніх архівах залишається багато листів від найрізноманітніших кореспондентів. Понад 20 тис. листів написав французький філософ Вольтер. Епістолярна спадщина

українського історика козацтва Д. Яворницького нараховує понад 6,5 тис. листів. Власноручні листи відомих діячів прискіпливо зберігаються адресатами, копіюються і часто стають предметом колекціонування.

Епістолярій в архівних колекціях бібліотеки Оссолінських є важливою базою реконструкції українсько-польського культурного діалогу XIX – першої половини XX ст. Там зберігаються листування П. Куліша з польським істориком Л. Кубалею, окремі епістолярії О. Барвінського (лідер галицьких народовців), А. Шептицького (митрополит УГКЦ), К. Студинського (професор Львівського університету), С. Крушельницької (оперна співачка), К. Трильовського (керівник молодіжної фізкультурно-патріотичної «Січ»), І. Труша (живописець-імпресіоніст), І. Крип'якевича та М. Кордуби (вихованці історичної школи М. Грушевського), В. Дорошенка (директор бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка).

Публікація приватного листування політичних і державних діячів має спорадичний характер. З епістолярної спадщини польських діячів Раннього нового часу відома збірка 276 листів кардинала та єпископа Вармійського С. Гозюша, опубліковані у 1584 р. С. Решкою. Кількома роками раніше єпископ Куявський С. Карнковський опублікував збірку свого епістолярію, що містила 209 листів. Політичний і церковний діяч Речі Посполитої А. Залуський в 1709-1711 рр. підготував видання «*Epistolae historico-familiares*» («Родинні історичні листи»), 60 % матеріалів якого становив епістолярій. Масив нараховувала 1240 листів, з яких 640 одиниць становили власне листування А. Залуського за 1667-1710 рр., а 120 одиниць – матеріали від його дядька А. Ольшовського за 1667-1676 рр.

Архів англійської дворянської сім'ї Верней містить листування декількох її поколінь, які жили напередодні, в період і після Англійської революції XVII ст., був частково виданий королівською комісією з рукописних історичних джерел. У США ведеться науково-археографічна робота з видання епістолярних документів найвизначніших діячів американської революції XVIII ст. – Т. Джеферсона, А. Гамільтона, Д. Медісона та ін. Після смерті відомого італійського політичного діяча і прем'єр-міністра Дж. Джоліті його особистий архів був переданий спадкоємцями на державне зберігання й була організована публікація його листування.

Листування відомих представників культури нерідко публікується досить швидко, але їх дійсно наукове видання потребує великої підготовчої роботи (пошук оригіналів, порівняння різноманітних текстів), яка не може бути виконана за короткий термін. Так, починаючи з XVIII ст. листування Вольтера неодноразово публікували окремими

частинами і в збірках його творів. 52-томне видання творів і листів Вольтера, здійснене в 1877-1885 рр. Л. Моланом, було задумане як наукова публікація й підсумкова щодо всіх попередніх. Однак багато листів у ній було відтворено не за оригіналами, а за копіями, здебільшого неякісними і неповними, що доволіно поєднували різні частини текстів. І лише в 1952 р. в Швейцарії Т. Бастерман здійснив спеціальне, засноване на оригіналах і фотокопіях з них, видання листування Вольтера в 107 томах (разом з довідковими матеріалами).

У Російській імперії в 50 – 80-ті роки XIX ст. листи друкували в історичних і літературних журналах. Особливу увагу публікації листів приділяли «Російський архів» і «Русская старина», «Современник». Крім таких публікацій, видавали окремі збірники листів, наприклад, одного автора до різних адресатів, листи різних авторів до одного адресата, листування двох осіб. Водночас існувала своєрідна етична цензура, що змушувала, наприклад, опускати без будь-яких застережень листи або частину листів, які мали надто особистий характер.

У незалежній Україні публікаційній активності сприяло заснування у 1993 р. у видавництві «Наукова думка» серії «Епістолярна спадщина». У 2004 р. Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника започаткувала видавничу серію «Епістолярій».

8.2. Джерелознавча робота з епістолярієм

У джерелознавчому аналізі епістолярних матеріалів необхідно перш за все звернути увагу на те, серед яких документів знайдено лист: чи його збережено, як ізольований документ, чи включено в ширшу збірку листів; написані однією рукою чи є елементом певного сімейного, приватного фонду. У разі роботи з опублікованим матеріалом необхідно знати, використовували упорядники публікацій оригінали листів, чи їх копії. Треба брати до уваги й те, коли й з якою метою запланована і здійснена публікація, який її загальний археографічний рівень, чи має вона на меті повне зібрання епістолярної спадщини кореспондента, чи вибірку його листів, що стосуються певної особи.

Важливо встановити час написання листа, що, як правило, містить три дати: написання, відправлення та отримання. Основною вважається дата написання, зазвичай її ставить автор, хоча і це потребує перевірки через можливість описки. Певну проблему може скласти датування листів з-за кордону через різницю між григоріанським і юліанським календарем. Досить часто авторська дата є неповною: вказуються число, місяць і день тижня, але не вказано рік. У та-

кому разі слід звертатися до спеціальних хронологічних таблиць, що дозволяє встановити, в які роки це число випадало на даний день тижня.

Має значення не тільки місце написання листа, а й місце знаходження в цей момент адресанта й адресата. Якщо учасники живуть у різних містах, то листування грає основну роль у їх спілкуванні, є більш розлоге і багате фактичною інформацією. Часто такі листи пишуть не один день і вони нагадують за формою щоденник. Якщо ж учасники мають можливість бачитися особисто, то листування виконує допоміжну функцію. У такому разі листи відіграють роль своєрідних «телефонних дзвінків», у них мова йде про поточні справи, а інформація є фрагментарною.

Важливим фактором є ієрархія взаємин між учасниками листування: підпорядкування, відносини колег, знайомство, дружба, спорідненість. Залежно від цього між ними складаються ділові, колегіально-дружні чи інтимно-дружні, і кожному з типів відносин відповідають певні структура, лексичні і синтаксичні особливості листів.

Переважно в самому тексті листа є посилання на те, ким він був написаний і кому адресований, а саме – у зверненні до адресата на початку і підпис кореспондента наприкінці листа, проте іноді їх імена доводиться встановлювати шляхом спеціальних пошуків. Ці відомості не зазначені, якщо вони підмінені конспіративними прізвиськами чи дружніми зверненнями.

Характерним прикладом є лист невідомого автора невідомому адресату, що зберігається в Словацькому національному архіві (фонд Міністерство внутрішніх справ 1939-1945 рр.). Двосторінковий машинописний текст має лише датування (11 листопада 1940 р.). Загальний зміст листа присвячений внутрішньополітичній боротьбі в тогочасній Словацькій державі між поміркованим (консервативно-традиційним) і радикальним (пронацистським) крилом правлячої Глінкової словацької народної партії (ГНСП). Восени 1940 р. набирав обертів її черговий етап загострення. Проблема в листі визначається таким чином: «...серед населення панує невпевненість: буде партія чи націонал-соціалізм, хто буде представляти дані полюси?».

Спираючись на непряму інформацію, з'ясовано спершу адресанта. Дискусуючи про рівень співпраці між словацькими автономістами та Судето-німецькою партією К. Генляйна в парламенті Чехословаччини, він пише: «Я там був і стежив за всім безпосередньо». Отже, автор листа був членом клубу депутатів від ГСНП в парламенті. Очевидно, це було під час IV скликання (1935-1938 рр.), адже саме тоді активізувалися «генляйнівці». Оскільки в тексті згадано К. Сідора як єдиного, хто тоді

був налаштований на тісне співробітництво зі судетськими німцями, стає зрозуміло, що йдеться про нижню частину парламенту – Палату депутатів. У відомому переліку 19 осіб тогочасних депутатів-словаків Палати депутатів можна спокійно відкинути «левову частку» прізвищ, адже майже всі вони належали до поміркованого крила ГСНП, натомість наш адресант цілком на боці радикалів, прихильно ставиться до німців.

Згідно з додатковими доказами з біографічних відомостей кількох можливих кандидатів, найімовірнішим адресантом визначено Штефана Гашшіка (згодом військовий міністр в словацькому уряді, сформованому у вересні 1944 р.). По-перше, автор листа в кількох сюжетах згадує моменти з історії «Родобрани» (парамілітарна молодіжна організація в 1923-1927 рр., яка зрештою була заборонена чехословацьким урядом), членом якої він був. По-друге, з точки зору філологічного стилю, у тексті помітні діалектизми, які притаманні області Верхня Нітра, що корелюється з біографічним фактом про навчання Ш. Гашшіка в середній школі м. Нітра. По-третє, у жовтні 1940 р. став очільником Нітранської жупи (області), а тому логічно, що йому хотілося обговорити в листі поточну політичну ситуацію.

Адресат листа означений як «Любий Йожо». Він безперечно є однорідцем і соратником автора, якому той вказує на традиції «жертвовного побратимства» німецького націонал-соціалізму, протиставляючи їх недостойній поведінці поміркованих словацьких діячів. Є певні підстави для ідентифікації персони адресата. Уважаємо, що логічно зупинитися на постаті Йозефа Йоштяка – колишнього командира «Родобрани». До особи доброзичливо-дружні сучасники використовували скорочення «Йожо». Додатковим доказом є те, що в тексті багато уваги приділено дискусіям в офіційних виданнях «Словак», «Гвардієць», а власне Й. Йоштяк працював у редакції газети «Словацька правда», тож адресант надавав йому інформацію, що могла мати для нього практичну корисність.

Нескладно в тексті листа ідентифікувати особу, згадану як «Шаньо» – так в повсякденні називали тогочасного міністра внутрішніх справ Александра Маха. Схожим чином, «Професор» – це, безперечно, голова уряду й одночасно міністр закордонних справ Войтех Тука, який мав це вчене звання. Щодо «Яно», який, згідно тексту листа, був претендентом на міністерське крісло, то, найвірогідніше, йшлося про Яна Фаркаша, який був висунутий «Професором» на посаду міністра економіки, але призначення було заблоковане поміркованими.

Найбільш інтригуюча деталь листа в тому, що в тексті двічі йдеться про загадкову особу – «мадам Помпадур». Термін використаний у контексті сумнівів автора листа в тому, чи Я. Фаркаш залишається вір-

ним ідеям радикалів, чи все ж таки знаходиться під впливом поміркованих («у сфері мадам Помпадур»), оскільки мама його дружини є сестрою цієї «мадам Помпадур». Спершу виникає думка, що йдеться про сестру президента Словацької держави Й. Тісо власницю земельних маєтків Йозефіну Добіашову. Проте, у такому разі автор листа мав би позначити «тещу» Я. Фаркаша простіше – як сестру самого Й. Тісо. Зрештою, настільки компрометуюче ім'я відомої фаворитки короля Людовика XV навряд чи застосовувалося б до сестри президента. Воно б не відображало суті пікантного порівняння, тому можна припустити, що Й. Тісо, незважаючи на сан католицького священника, мав коханку, протекція якої захищала Я. Фаркаша у внутрішньополітичному протистоянні в словацькому владному таборі. В сучасній словацькій історіографії немає згадок про цю персону.

Кореспондент може бути встановлений за почерком, але лише за наявності інших, уже ідентифікованих, зразків письма цього автора. Серед найбільш використовуваних прийомів атрибуції епістолярію – пошук документальних свідчень про те, хто був автором листа, аналіз його ідей у порівнянні з іншими кандидатами за допомогою «тематичних паралелей» і «текстових співставлень», аналіз яких передає ці ідеї в специфічній лексиці, характерних мовних зворотах і виразах, елементах стилю. Атрибуція може здійснюватися і за допомогою методу контент-аналізу.

Для перевірки автентичності листів конче необхідно залучити відомості про діяльність і найближче оточення автора в той час, коли вони були написані. Верифікований доказ справжності чи підтвердження підміни дає графологічна експертиза. Проте варто мати на увазі, що почерк може істотно змінюватися з віком людини, а також непоодинокими випадками є те, що одна й та ж особа може писати кількома почерками.

У згаданому вище виданні листів А. Залуського не всі визнані дослідниками автентичними. Готуючи матеріал до публікації, А. Залуський вдавався до створення фальшивих листів, яких у збірці виявлено від 250 до 300 одиниць. Зокрема, польський джерелознавець М. Матвіюв вказує на викриття містифікації, здійсненої в листах, датованих 1660 – 1670-ми рр. Вигадані начебто тогочасні листи А. Залуського до отця Александра, Ф. де Менніна є по суті адаптаціями «Польських анналів» В. Коховського, опублікованими через 30 років після описуваних подій.

Іншими прикладами фальшування епістолярію є: 4-томне видання в Лондоні листів, нібито написаних в 1746-1762 рр. фавориткою Людовіка XV маркізою де Помпадур; лист Фрідріха II Жан Жаку Русо

(насправді складений англійцем Х. Уолполом); видане у 1803 р. у Франції листування Людовика XVI зі своїми братами; листи, начебто написані Марією-Антуанеттою, що були реально створені вже в XIX ст.

С. Копилов рекомендував низку аналітичних кроків у процесі джерелознавчої критики листів, зокрема встановлення і реконструкція взаємозв'язків у схемі «адресант – адресат», кореляція, факторний та просопографічний аналіз. Структурував чинники, які необхідно враховувати у вивченні епістолярію: а) ведеться обмін думками між однопдумцями, або між опонентами або інакодумцями; б) між адресантом і адресатом одного фаху чи різних спеціальностей; в) обмін думками має взаємний характер чи односторонній, коли адресант виступає в ролі донора, а його адресат – у ролі акцептора, що лише отримує інформацію.

Розбір тексту листа – це перш за все його прочитання і з'ясування буквального сенсу, а також вивчення всіх збережених редакцій листи (у в разі, якщо є чернетка, якщо лист було кілька разів переписано). У змісті можуть бути присутні маргіналії – додаткові помітки й коментарі по краях до тексту. На цьому етапі необхідно розкрити зміст усіх незрозумілих слів і виразів, розшифрувати скорочення, перекласти з іноземних мов. Зокрема, в листах XIX в. особливо часто використовували французьку мову. Аналіз змісту окремих листів можливий лише всередині епістолярного комплексу, тому обов'язковою умовою є відновлення цілісного ланцюжка листування.

Дискусійною історичною постаттю є політик Ваймарської республіки Г. Штретземан. Він був націоналістом чи пан'європейцем? Опортуністом чи ідеалістом? Якими були «справжні» цілі його зовнішньої політики? Певне світло у цьому питанні проливає зміст його приватного листа-відповіді колишньому кронпринцу Фрідріху Вільгельму від 7 вересня 1925 р. Ймовірно, що Г. Штретземан ніколи остаточно не відмовлявся від можливості повернення Гогенцоллернів на престол, адже титулатура звертання, використана ним в листі – «Ваша Імператорська Високосте» – свідчить про надзвичайну повагу до цього члена колишньої правлячої родини. Він не приховував симпатії до колишнього кронпринца, поручився за нього та забезпечив йому повернення до Німеччини з голландського заслання в червні 1923 р. Це був не перший письмовий контакт між ними.

Фрідріх Вільгельм у листі Г. Штретземану від 28 серпня того ж року висловив «серйозне занепокоєння» щодо вступу Німеччини до Ліги Націй та деяких наслідків запланованих переговорів щодо Рейнського гарантійного пакту на Локарнській конференції, які мали відбутися менш ніж за місяць. Відповідаючи, Г. Штретземан детально проаналізував

становище Німеччини на міжнародній арені та водночас оцінив майбутні перспективи та цілі німецької зовнішньої політики. Він інтерпретував свої дії на посаді як політичну необхідність – як щодо укладення Рейнського гарантійного пакту, так і щодо вступу Німеччини до Ліги Націй.

У травні 1932 р. уривки з листа Г. Штреземана з'явилися в газетах Німеччини, а згодом і Франції. Особливе обурення французів викликав уривок, у якому Г. Штреземан посилався на заяву К. Меттерніха 1809 р. та стверджував, що німецькій політиці найближчим часом доведеться «finassieren» (з нім. – хитрувати, викручуватися, маскуватися, маневрувати) та уникати важливих рішень, оскільки поточна ситуація не дозволяє Німеччині діяти інакше. Слід зазначити, що слово «finassieren» у перекладі французькою мовою має більш негативні конотації, близькі до «обманювати, обвести навколо пальця». Г.Штреземан підкреслив, що найпершим завданням є звільнення окупованих територій Німеччини від іноземної влади: «Спочатку ми повинні позбутися того, що нас душить». У підсумку, у французькій громадській думці склалося переконання, що Г. Штреземан, обдурив свого наївного візаві на локарнських переговорах А. Бріана і насправді підготував ґрунт для Гітлера.

Повний текст листа було опубліковано наприкінці 1950-х років й викликав ще більший суспільний резонанс. Г. Штреземан писав про три послідовні кроки німецької зовнішньої політики: вирішення питання репарацій та забезпечення миру щоб Німеччина знову могла стати могутньою; захист німців, які проживають за кордоном, зокрема, адресант згадав про 10-12 мільйонів німців, які живуть під гнітом іноземних держав; «корекція східних кордонів Німеччини: повернення Гданська, польського коридору та корекція кордонів у Верхній Сілезії». Не дивно, що такі міркування від одного з головних протагоністів політики порозуміння, написані незадовго до Локарнської конференції, викликали резонанс. Лист залишається одним з головних аргументів на користь ревізіоністських зусиль німецької зовнішньої політики незалежно від того, чи політичний режим Німеччини був демократично-республіканським, чи нацистсько-імперським.

Вивчення змісту листів за певних умов ускладнюється наявністю в них прихованого підтексту, який потрібно виявити і розшифрувати. Кореспондент з допомогою недоводок, ухилинь, може «грати в піжмурки» з адресатом, якщо їх відносини недостатньо відверті. За велими близьких, особистих взаємин учасників листування, їхні листи адресовані лише один одному і не розраховані на стороннє око, передбачають розуміння з пів слова і через це містять багато незрозумілого

для сторонніх («езоповська» мова натяків, алегорій, метафор). Інколи сам кореспондент прогнозує можливість прочитання листа кимось чужим (історик С. Лур'є назвав це «презумпцією перлюстрації») і завчасу вживає заходів проти такого небажаного втручання або й спеціально вигадує щось для дезінформації стороннього читача. Так, С. Єфремов та Л. Чикаленко заздалегідь домовлялися про те, яких тем слід уникати в листуванні, аби не наразитися на неприємності.

Австрійський філолог Л. Шпітцер, який у 1921 р. працював цензором в австрійському таборі для військовополонених, розробив дискурсивний метод аналізу змісту листа. Він був зобов'язаний перевіряти листи і звернув увагу на те, як ув'язнені, обходячи заборони, описували своє становище. Домінуючою темою листів був голод, але оскільки їм було заборонено вживати відповідні слова, вони вдавалися до натяків, алегорій, які були зрозумілі співвітчизникам. Згодом Л. Шпітцер захистив дисертацію з розмовної італійської мови, в якій проаналізував механізми натяків залежно від територіальних, релігійних, ментальних та етнографічних аспектів.

Сучасні дослідники все частіше звертаються до вивчення листів. Словацький історик П. Мах опрацював приватне листування В. Маркович, дружини Р. Марковича, який у період становлення Першої Чехословацької республіки обіймав посаду жупана (керівник адміністративної області) в Зволені. Вона належала до відомої родини Гурбанів (онука національного активіста 1848-1849 рр. Йозефа Гурбана, донька письменника Светозара Гурбана Ваянського, сестра чехословацького дипломата Володимира Гурбана), дружила з донькою президента Чехословаччини Томаша Масарика Алісою. Її чоловік був одним з лідерів чехословакістського напрямку в словацькому політикумі. Проте, як свідчить зміст її листів, суспільно-політична значущість подій, які відбувалися на її очах, не була предметом аналітичного інтересу. Усе сприймалося крізь призму родинних господарських клопотів і турботи про здоров'я – власне та дітей. Роботу чоловіка очевидно не сприймала як престижну справу та апогей його кар'єри, але швидше як неприємний епізод, який перешкоджає гармонійному співжиттю подружжя та всієї сім'ї. З іншого боку, В. Маркович не пропускала нагоди скористатися службовим автомобілем жупана в особистих справах, а в період соціальних заворушень в краї через нестачу муки продовольче забезпечення сім'ї жупана було достатнє (!).

Українська дослідниця А. Ніколаєнко проаналізувала фронтові епістолярії 1941-1945 рр. бійців Червоної армії крізь призму гуманістичних цінностей. Листи віддзеркалювали міжособистісні стосунки в екс-

тремальній ситуації, психологію бійців, різних за віком, національністю, соціальних статусом, але об'єднаних єдиним напрямом і переважно єдиним мотивом діяльності. Історик відзначає, що згадки про політичні мотиви боротьби, на зразок «захисту завоювань Жовтневої революції», «захисту влади партії» та ін. в листах є нечасто. Основну роль відігравали висловлювання патріотично-гуманістичного характеру: про визволення Батьківщини, в тому числі і малої – рідного селища, міста, регіону, про захист близьких, які евакуйовані до тилу чи лишилися на окупованих територіях, про відновлення мирного життя. Також спостерігалася певна ідеологічно-ментальна дихотомія: «Мамо, я вступив у партію... Мамо, помолися за мене Богу». Ймовірно, у цьому разі вступ у партію є не результатом прояву глибоких політичних переконань, а лише виміром соціального престижу, натомість етико-релігійна складова є невід'ємною характеристикою світосприйняття особистості.

Л. Ковальська у своїй статті аналізує колекцію приватної кореспонденції 1941 р., яка в роки Другої світової війни була вивезена з України і перебувала у фондах поштового та технічного музеїв Відня. Колекція налічує понад 5 тис. листів, адресатами яких є відомі воєначальники, рядові солдати, члени їхніх сімей. Більшість листів навіть не прочитані, адже в тогочасних умовах не знайшли свого адресата. Листування емоційно передає переживання радянських людей під час бойових дій, відображає масштаби евакуації населення та відступу Червоної армії, організації спротиву на окупованих територіях. Риторика більшості листів просякнута вірою в перемогу над ворогом, тексти передають сподівання адресантів на швидке повернення додому. Незважаючи на атеїстичну пропаганду в радянському суспільстві, частина листів містить звернення до Бога (переважно із західних областей України). Інформація з листів спрямована в майбутнє, майже кожен лист має звернення до дітей, слова настанов та батьківської любові.

Джерелознавець Л. Нестеренко опрацювала 157 одиниць листів оstarбайтерів зі Срібнянського району Чернігівської області, надіслані з Німеччини додому. Усі тексти написані на стандартних одинарних або подвійних листівках, які називалися німецькою мовою «postkarte», на них вказані дата написання та дата відправки або «пущення». В основному тексті викладені привітання рідних та близьких, подяка чи хвилювання за листи чи їхню відсутність, новини про своє життя (робота, тривалість робочого часу, зарплата, їжа, одяг та взуття, врожай, друзі, кохані, дозвілля, листування з іншими оstarбайтерами чи друзями, що залишилися вдома в Німеччині, особисті переживання, плани про повернення додому, природа, погода та ін.), обговорення но-

вин з дому, хвилювання за рідних та прощання. Проте зміст листів є різним. Є кількість листів, написаних на одну тематику (життя у Німеччині, особисті переживання). У деяких листівках навпаки переважає інформація про домівку та роздуми про життя в Україні, про себе ж написано коротко. Все залежало від автора, його освіти, умов життя, особистих рис характеру, темпераменту.

Отже, епістолярії є суттєвим доповненням в масиві наративних джерел, які через призму індивідуальних оцінок та інтерпретацій передають не лише раціональне, але й емоційне повсякдення та неповторні відтінки в образі історичної епохи.

Питання для самоконтролю

1. Простежте історичні віхи розвитку листування як засобу міжособистісної комунікації.
2. Які етапи дослідницької процедури в роботі з епістолярієм?
3. Що таке «перлюстрація»?
4. Які є прийоми перевірки автентичності листів?
5. Що таке контекст і прихований підтекст у змісті листа?

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

**9.1. Особливості відображення історії у
художніх творах**

**9.2. Джерелознавчий аналіз художньої
літератури**

9.1. Особливості відображення історії у художніх творах

Художній твір будь-якої тематики насамперед є здобутком мистецтва, але жанр історичного роману, п'єси, поеми, тобто художнього твору, в якому автор відтворює історичні факти, події, явища, становить інтерес для історика. Художня література надає нам варіанти інтерпретації відомих подій та історичних діячів. У ній також осмислюються звичайні явища та вчинки пересічних людей. Не дивно, що для багатьох читачів саме вона стала фактором формування світогляду, тому художня література заслуговує на увагу професійних істориків. Зокрема, потенціал художньої літератури як додаткового інструмента пізнання минулого демонстрував російський історик В. Ключевський у статті «Недоросль» Фонвізіна: досвід історичного пояснення навчальної п'єси.

Питання чи вважати художню літературу історичним джерелом залишається предметом дискусії науковців. На думку американського письменника Д. Карра, найбільш авторитетні судження щодо співвідношення історії та художньої літератури містяться в роботах Х. Вайта та П. Рікера. Останній у своїй роботі «Час і розповідь» зазначає на «перехрещенні» літератури та історії в сенсі взаємного використання прийомів, адже історик у своїх працях «перебудовує» час шляхом нарації на основі власної уяви, що є свідченням елементу художності в його роботі.

Український історик А. Болебрух підкреслює, що автора художнього твору приваблюють ті явища, які виразно виявляють свою сутність на моральній шкалі «добро – зло» і тим самим виявляють позитивні або негативні процеси у громадському житті, фактори, що впливають на поведінку людей. Завдання літератора передати художнім способом свою стурбованість станом соціального здоров'я, емоційну тривогу за перебігом морального, духовного самовдосконалення суспільства. Якщо історики покликані достовірно відтворити картину того, що було насправді, то письменники також прагнуть уявити реальність, але не через повноту історично визначальних ситуацій, які об'єктивно існували, а за допомогою відбору тих із них, які суб'єктивно сприймалися суспільством як сприятливі або шкідливі для соціального та духовного здоров'я. Тому в художніх творах загальна оцінка історичного процесу конкретної доби втілюється більш наочно та відчутно, ніж в історичних працях.

На користь визнання творів художньої літератури історичним джерелом свідчить той факт, що низка художніх творів стала для сучасної історичної науки практично єдиним джерелом історії античності.

ті та середньовіччя з тієї причини, що суто наукових трактатів про розвиток подій або процесів тих періодів не існує. Іншим аргументом на користь історичної літератури є те, що вона свої теми і сюжети бере саме з реальних подій минулого, що завжди цікавить сумлінного дослідника.

Найважливіший критерій чи художній твір може претендувати на статус історичного джерела, полягає в тому, що його автор обов'язково має бути сучасником або учасником зображуваних подій. На основі свого глибокого мистецько-психологічного сприйняття дійсності він помічає такі особливості й характерні риси історичної ситуації, які недоступні для наступних поколінь і можуть втрачатися та нівелюватися у суто наукових дослідженнях. Тобто, відтворюючи минуле в яскравих художніх образах, митці слова здатні глибоко досягнути сутність історичних процесів, таємниці психіки історичних діячів, що не зможе зробити професійний історик, маючи в наявності масу історичних документів. А. Чехов зауважив: «Справжній письменник – це те саме, що стародавній пророк: він бачить ясніше, ніж пересічні люди». По суті, йшлося про сутність художньої інтуїції, що дозволяє прозрівати за метушною явищ перспективну значимість певних тенденцій історичного соціального буття.

Якщо ж автор літературного твору не є сучасником відображуваних подій, то до його творів не може вживатися поняття історичне джерело в чіткому сенсі, що відповідає методології і цілям наукового пізнання. У таких випадках автор викладав події опосередковано, зі значно більшою часткою невідповідності історичній картині, навіть якщо автор вельми добросовісний і теж вивчає документи і джерела. Проте підкреслимо, що такі твори не мають статусу джерела з історії того часу. Зокрема, книга Л. Гумільова «Древні тюрки», заснована на дослідженні «Шах-Наме» Фірдоусі, корейської та китайської поезії. М. П'юзо писав свою знамениту книгу «Хресний батько», спираючись на свідчення з «других рук», тобто він особисто не був членом груп організованої злочинності та не контактував з відомими мафіозі. Роман Л. Толстого «Війна та мир», як епопея життя Російської імперії на початку XIX ст., був написаний уважним письменником і психологом, але все ж не як сучасником подій.

Поширеним явищем є ситуація, коли письменник, який не є сучасником подій, подає викривлену картину минулого. Зокрема, в романі А. Дюма «Три мушкетери» Людовік XIII подається в позитивному образі, а кардинал Рішельє в негативному. Хоча в реальних історичних обставинах і реальних подальших наукових історичних оцінках політика Рішельє була позитивною і прогресивною. Цікавим є комен-

тар творчості А. Дюма професора Кам'янець-Подільського педагогічного інституту Л. Коваленка. Коли хтось зі студентів зауважив: «А ось Дюма і його мушкетери...», він не встиг закінчити, як професор сердито сказав: «Дюма – брехун, свої романи писав, не заглянувши у книги славних французьких істориків... Так звані «історичні романи» не мають нічого спільного з наукою історією. Не читайте їх, ними нехай займаються літературознавці. Читайте художні твори, які є дзеркалом відповідної епохи, хоча не претендують на історичність». Однією з його порад був роман французького письменника Р. М. дю Гара «Сім'я Тібо», якого називали останнім великим європейським романом – живою історією на фоні широкої панорами французького суспільства перших десятиріч ХХ ст. включно зі світовою війною і післявоєнним десятиліттям.

Найбільш цінними є художні твори, написані в стилі реалізму (натуралізму), у яких якомога чіткіше і достовірніше відображено історичні події. Німецький письменник Т. Манн назвав реалізм «безсмертним», маючи на увазі його вічну актуальність і зацікавленість читача. Він тяжіє до «суворой прози життя», хоча не позбавлений естетичної мистецької обробки. Реалістичні установки таких творів влаштовують істориків, які часто використовують їх як історичне джерело.

Реалістичному твору характерне поміщення героїв у певне соціальне історичне середовище, насичене саме історичними фактами. Людина, як правило, зображується в повсякденності. Дані образи такі характерні, що без проблем розпізнаються істориками в прив'язці до історичної епохи. Для реалізму притаманним є прагнення через мову твору зробити зрозумілим соціальне життя історичної епохи.

Велика Британія 1840-1850-х рр. постає перед нами у творах Ч. Діккенса «Домбі і син», «Холодний дім», «Олівер Твіст», у яких описано державний устрій та соціальна психологія пересічного британця, розвиток промисловості, сходження до світової першості. У творі «Домбі і син» автор зобразив покалічену силу капіталізму, яка не тільки посилює соціальну нерівність, але й спричиняє фізичну та моральну інвалідність Домбі. У своєму романі Ч. Діккенс висловлює надію на перемогу найкращих людських якостей, які не спотворюються ідеєю грошей.

Аристократичну Британію кінця ХІХ – початку ХХ ст. описав Дж. Голсуорсі в «Сазі про Форсайтів». Епічним епізодом у цьому творі є похоронна процесія після смерті королеви Вікторії. Автор вкладає в роздуми головного героя С. Форсайта свої погляди щодо того, які зміни відбулися за період її правління і що чекає Британію в майбутньому.

О. де Бальзак у «Людській комедії» подає чудову реалістичну картину паризького вищого світу, описуючи майже хронікально події 1816-1846 рр., сучасником яких був автор. На думку Ж. Санд, Бальзак писав «для архівів історії звичаїв, роман слугував йому лише рамкою, приводом, щоб ґрунтовно дослідити ідеї, почуття, навички, звички, законодавство, мистецтво, різні місцевості». Не менш важливими є роман А. Стендаля «Червоне і чорне» (життя французьких обивателів), новела «Ваніна Ваніні» (події національно-визвольного руху карбонаріїв в Італії).

Побут і звичаї Франції 1850-1860-х рр. знайшли відображення у 20-томній серії романів Е. Золя «Ругон-Макари». У підзаголовку автор вказав, що це історія однієї сім'ї, але в цілому це епопея життя всієї країни від приходу до влади Наполеона III до краху Другої імперії. Роман Е. Золя «Розгром» присвячений франко-пруський війні, в якому охарактеризовано її перебіг, окремі військові операції, настрої різних верств французького суспільства, їх ставлення до конфлікту. Твір має по суті документальний репортерський характер, адже Е. Золя здійснив поїздку по маршруту французької армії Мак-Магона від Реймса до Седана, по дорозі спілкувався з очевидцями подій, зустрічався з учасниками боїв, вивчав їх записники. Добу Третьої республіки у Франції зобразив Г. де Мопассан у своїх оповіданнях «Пампушка», «Милий товариш» та ін.

Романи Т. Драйзера – широке полотно життя американського суспільства з кінця XIX – по 1945 р.: «Фінансист», «Титан», «Американська трагедія». Не менш відомими є твори М. Твена («Пригоди Тома Сойера», «Пригоди Гекльберіфінна»), Д. Лондона («Мартін Іден», «Любов до життя», «Біле Ікло»). Соціальна анатомія американського суспільства початку XX ст. демонструється у творах Е. Сінклера «Джунглі», «Джиммі Хігінс», «100 %». На основі дитячих спогадів змалювала картину американського суспільства в 1930-х рр. Г. Лі в книзі «Вбити пересмішника». Криза соціуму в період після Другої світової війни відображена в романі Селінджера «Над прірвою в житті».

Події Першої світової війни зображені в літературі «втраченого покоління»: «Вогонь» А. Барбюса, «На західному фронті без змін» Е.М. Ремарка, «Залізний Густав» Г. Фаллади, «Ходіння по муках» О. Толстого, «Суперечка про унтера Гриша» А. Цвейга, «Прощавай зброе», «Фієста» Е. Хемінгуея, «Смерть героя» Р. Олдінгтона, «Пригоди бравого вояка Швейка» Я. Гашека.

Майже всі письменники «воєнної тематики» були на фронті в молодому віці та невисоких званнях. Від них мало що залежало в масштабах воєнних операцій, їх погляди нікого не цікавили й ні на що не

могли впливати. За абстрактністю поняття «мільйони загиблих» не бачили людини, загибель кожної з якої є трагедією.

Сюжетними лініями є солдатська дружба, суворі умови фронтового життя, дезертирство, відірваність від сім'ї і дому, бій за певний стратегічний об'єкт (міст, переправа, висота). У роздумах головних героїв акцентується увага на тому, що на війні вони відкрили в собі здібності, які не змогли б виявити в мирному житті. Аналізується посттравматичний синдром вояків, коли на війні головне було вижити фізично, а після неї виникла проблема не бути розчавленими власними переживаннями.

Письменник Е. Хемінгуей наголосив: «... Я був надто наївним, відправляючись на ту війну. Мені тоді здавалось, що ми домашня команда, а австрійці – гостюва команда, що бере участь спортивних змаганнях... Коли йдеш на війну хлопцем, тебе захоплює велика ілюзія безсмертя. Вбивають інших, проте не тебе. Потім, коли тебе вперше тяжко поранено, ця ілюзія йде геть і ти розумієш, що таке саме може трапитися з тобою». Зазначимо, що якби доленосний мінометний обстріл був точнішим, то світ ніколи б не знав письменника Е. Хемінгуея, проте, якби він був ще менш влучними, й він не отримав би поранення, то не потрапив до Міланського шпиталю і не зустрів би своє перше справжнє кохання – медсестру американської місії Червоного Хреста Агнес фон Куровські, яка стала прототипом Кетрін Барклі, героїні роману «Прощавай, зброє!».

У «Пригодах бравого вояка Швейка» Я. Гашека є момент характеристики автором початку Великої війни: «У всій Європі люди, як худоба, їм – на бойню, куди їх разом з м'ясниками гнали священники всіх віросповідань, благословляючи на загибель». По суті твір Я. Гашека – це ціла народна енциклопедія буття Габсбурзької монархії в період глибокої суспільної кризи. З усмішкою читаємо моменти про те, що поручник Лукаш лише в рамках великої таємниці повідомляв комусь, що він чех за національністю. Мивоволі вболіваєш за «наших» у бійці чеських та мадярських солдат. Колоритними є постаті фельдкурата Каца, путімського вахмістра, «охотника» тощо. Також у творі відображена сцена зловтішних знущань мадярських солдат з арештованих українських селян.

Глибокий зміст є у сцені встановлення діагнозу Швейкові світилами австрійської психіатрії. Увійшовши до палати, він вигукнув: «Слава королю і імператору Францу Йосипу I!». Не змовляючись, психіатри відразу ж визнали Швейка психічно хворим. Ця сцена сатирично характеризувала стан Австро-Угорської монархії, її агонію, бо кричати «слава!»

старечому правителю вмираючої імперії, на думку її інтелектуалів, уже могла тільки розумово відстала особа. Зрештою, солдат Швейк є збірним образом чеха перших десятиріч ХХ ст.: ззовні щирого, простакуватого, недалекого, але кмітливого й прагматичного обивателя.

Події в Росії в 1917-1921 рр. та утвердження більшовицької влади відображені в романах О. Толстого «Ходіння по муках», М. Островського «Як гартувалася сталь», М. Шолохова «Піднята цілина». Енциклопедією періоду НЕПу в Радянському Союзі є романи Ільфа і Петрова «Золоте теля», «Дванадцять стільців». До речі, свої враження від США періоду Великої депресії вони виклали в повісті «Одноповерхова Америка». Глибоко розкрита критична картина радянської дійсності 1918-1935 рр. у творах М. Булгакова «Біла гвардія», «Собаче серце», «Майстер і Маргарита».

Французький письменник А. Барбюс у творі «Кати» описав терор і репресії в 1925-1926 рр. уряду проти комуністів у Болгарії, у кривавий млин яких потрапило багато невинних людей зокрема, поети Мілев, Ясенов, журналіст Хербст, які не були комуністичними активістами, але розвінчували зlodіяння влади талановитим словом. Автор назвав тодішню Болгарію «країною жаху». Коли його запитали, чи правда те, що він пише, він відповів: «Правда ще страшніша».

Багато авторів зупинялися на проблемі німецького нацизму: Г. Манн «Вірнопідданий», А. Зегерс «Мертві залишаються молодими». Л. Фейхтвангер був змушений емігрувати з Німеччини через своє єврейське походження, а ставлення до режиму він висловив у романі «Лже-Нерон», зображуючи в головному герої А. Гітлера. Німецький письменник став популярним у СРСР і в 1937 р. на запрошення радянського уряду два місяці провів у Радянському Союзі, був прийнятий Й. Сталіним. Його книга «Москва 1937» була присвячена показовим судовим процесам в СРСР (Фейхтвангер особисто був присутній на Другому Московському процесі). Письменник показав суть конфлікту між Й. Сталіном і Л. Троцьким: перший стверджував, що будівництво соціалізму в окремо взятій країні можливо, другий ратував за світову революцію. Після Другої світової війни Л. Фейхтвангер мешкав у США, залишався переконаним демократом, про що свідчить п'єса «Затьмарення умів, або Диявол в Бостоні», критикуючи маккартизм та «полювання на вільдом» членів комісії по розслідуванню антиамериканської діяльності.

Події Другої світової війни знашли відгук у таких творах: Г. Фаллади «Кожен помирає наодинці», Д. Олдріджа «Справа честі» – про боротьбу грецького народу проти окупації, Е.М. Ремарка «Тріумфальна арка» – про життя німецьких біженців та загальну політичну

ситуацію у Франції напередодні Другої світової війни, І. Едінбурга «Падіння Парижу» та «Буря» – про поразку Франції.

Вельми корисним для історика є роман французького письменника Р. Мерля «За склом», що описує студентські виступи навесні 1968 р. в Нантері (університетське містечко в Парижі). Оригінальність лейтмотиву цього твору полягає в розкритті протиставлення і протистояння між світоглядом молодих героїв та закутим, аморфним суспільством. Безпосередній свідок подій фатального дня 22 березня, письменник досить чітко змальовує жваву поведінку натовпу, з якого він вирізняє своїх колоритних персонажів. Йому вдалося зсередини показати діагностичні погляди людей одного покоління, сформовані під впливом політичних течій анархізму, троцькізму, фашизму та маоїзму. У цьому романі свідому молодь поєднували незадоволення системою освіти та абсурдність політичних міркувань, що з швидкістю набирали силу і переростали в нестримну хвилю соціального бунту. Р. Мерль виокремив одну з основних проблем суспільства – самотність, торкнувся важливої споконвічної проблеми батьків і дітей.

Ситуація в радянській армії наприкінці 1960-х – на початку 1990-х рр. знайшла відображення у книгах колишнього військовика В. Бугерчука «Історія окремої української родини» та «Щастя двох сердець». З обсягу критичного наративу, в тому числі про «реформи» у війську, на фоні яких відбувалася служба автора, можна створити своєрідний посібник з історії занепаду тогочасної радянської армії. Автор сформулював власне бачення причин, передумов, проявів та впливу нестатутних відносин («дідівщини») між військовослужбовцями на внутрішній морально-психологічний клімат в армії. Назвав крадіжки в армії та для забезпечення потреб армії «хронічною хворобою в СРСР» і в спеціальному розділі з гумором та дотепами висвітлив свою участь у кількох таких сумнівних «операціях», до яких його зобов'язували вищі командири. У системі радянської армії були вельми поширені доноси («стукацтво»), підлабузництво, вибірковість покарання. До жанру «і сміх – і гріх» належить дотепна, але влучна авторська диференціація командирів і начальників усіх «калібрів» на аж одинадцять (!) категорій, перелік яких можна ще доповнювати. Дісталось і Кам'янець-Подільському вищому військовому інженерному училищу, куди був занесений «вірус московитського сленгу кучерявої матюгальщини».

Посилений інтерес викликає інформація про те, що солдати-«дембеля» в групі радянських військ у Німеччині організували п'ятику й спалили 31 танк. Подібних відомостей годі шукати в сьогоdnішніх підручниках і наукових дослідженнях з даної проблеми в офіцій-

ній російській історіографії. Це також стосується неприємної правди про злочини радянських офіцерів у Східній Німеччині. Так, згвалтування дівчини в Магдебургу зумовили масові протести місцевого населення. В. Бугерчук розвінчує словоблуддя «інтернаціональної допомоги», під приводом чого здійснювалося вторгнення в Афганістан, хоча такого обов'язку радянського громадянина не фіксували ні конституція, ні будь-який інший закон чи військова присяга. За словами автора, він «зрозумів: що на Далекому Сході, що на «крайньому» Заході (тобто в Україні), а також у Калінінграді (Кенігсберзі) – моральна іржа однаково «роз'їдає величезне тіло» Збройних Сил СРСР і саму однопартійну державу на чолі з Політбюро ЦК КПРС і КДБ».

В. Бугерчук помітив лицемірство радянської пропаганди: «майже кожен партійний форум у вигляді пленуму ЦК чи з'їзду КПРС в своїх «історичних і доленосних» матеріалах стверджували про присутність єдності і міцності узів братерства та рівності усіх народів СРСР, але при цьому в кулуарах всі (навіть партійні керівники різного штибу) «смакували» принизливі анекдоти про чукчів, нівхів, нанайців, якутів, бурятів тощо». Серед інших резонансних сюжетів суспільно-політичної кризи брежнєвського періоду варті уваги зафіксовані життєві ситуації, які демонструють схильність москвитів до надмірного вживання алкоголю. Розкриті казуси крадіжок та «тіньових схем» з будматеріалами у зв'язку з неможливістю їх придбати через відсутність ринкових відносин: «...мабуть легше було громадянину ФРН пану Русту на одномоторному спортивному літаку перелетіти кордон, подолати майже всю європейську територію СРСР і з помпою переможця над всією радянською системою приземлитися на Красній площі в Москві, ніж офіційно, за власні кошти купити будівельні плити». Неможливо без посмішки читати сторінки, де автор описує свій досвід влаштування у дитсадок свого сина, яке відбулося за принципом «quid pro quo», після художнього оформлення В. Бугерчуком «батьківських куточків».

Зазначимо на існуванні особливого жанру документально-історичних творів. Їх документальна основа дозволяє зі значною довірою ставитися до відображуваних фактів. Зокрема, п'єса Б. Брехта «Кар'єра Артура Уї» розповідає про події в Німеччині напередодні захоплення влади нацистами та в перші роки нацистської диктатури. Автор був сучасником подій, а в основі кожної картини п'єси покладено реальний історичний факт. Інший приклад – п'єса Ж. Віллара «Справа Опенгеймера» – заснована на стенографічних звітах допитів фізика Р. Опенгеймера в Комісії по розслідуванню антиамериканської діяльності в період мак-

картизму в США. Автор зазначав: «Я буквально вивчив кожну хвилину процесу, результатом чого стала п'єса на основі достовірних фактів».

Книга «Харків в дзеркалі світової літератури» (2007 р.) є антологією, у якій представлені фрагменти літературних творів відомих письменників і діячів культури (зокрема художня і документальна проза), що містили згадки про Харків. Важливо підкреслити, що в цитованих творах місто жодного разу не схарактеризовано як російське, максимум – як українсько-російське прикордоння.

Особливим видом літератури як історичного джерела є так звана табірна література, у якій подаються свідчення про життя в'язнів. Такі твори були задумані авторами і прийняті читачами як історичні свідчення, свого роду першоджерела. У табірному жанрі виділяють такі напрями: в'язні нацистських концтаборів; постраждали від сталінського режиму; дисиденти післясталінських часів. У долі окремих авторів-табірників (Д. Шумук) досвід польської довоєнної в'язниці, німецького полону, сталінського ГУЛАГу продовжився тривалими строками ув'язнення вже в добу хрущовської «відлиги» й застійного періоду. Зазначимо, що в незалежній Україні з'явилися книги-свідчення в'язнів українських тюрем доби президента Л. Кучми: книга-документ «Як вижити у в'язниці» А. Кудіна (2001 р.), роман-рефлексія «Лук'янівка» Б. Гуменюка (2005 р.).

До відомих зарубіжних представників табірної літератури належать О. Аляхнович («В капюшонах ДПУ») О. Солженіцин («Один день Івана Денисовича», «Архіпелаг ГУЛАГ»), Г. Мюллер («Гойдалка дихання»), Є. Анджеевський («Повірка»), С. Шмаглевська («Дим над Біркенау»), З. Налковська (збірка «Медальйони»), С. Гжесюк («П'ять років КЛ»), Т. Боровський («У нас в Аушвіц», «Люди всі йшли», «Ласкаво просимо до газової камери» та ін.), З. Коссак-Щуцька («З безодні»), С. Пігонь («Спогади про табір Заксенхаузен»), А. Рудницький (збірка «Епоха печей»).

У постмодерністській історіографії, з її тенденціями до відриву від прозаїчної роботи з джерелами і прагненням уподібнити «історичний наратив» літературі, помітна підвищена увага до художньої творчості, яка є своєрідним зразком для історика-постмодерніста. Український історик В. Ададуrow в монографії «Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886)», за висновком Я. Верменич, застосував прийом «олітературення», щоб вписати в канву історичних подій цікаві деталі і налаштувати читача на проникнення у внутрішній світ своїх героїв – Наполеона, Луї Поттера, Шарля-Моріса Талейрана та ін. й балансував «на межі наукового дослідження та історичного роману».

Кожного з письменників відрізняє і стиль, і погляди, і приналежність до різних літературних напрямів, але їх об'єднує прагнення до максимально об'єктивного висвітлення ситуації, відносин, історичних фактів. Загалом, який би не був сюжет, у творі з'являється духовна атмосфера часу, ідейні запити і моральні норми тієї суспільної верстви, на яку орієнтована творчість автора. Художня література формує уявлення про повсякдення минулого, харчування, одяг, житло, знання про працю, засоби комунікації, умови праці та відпочинку, становище жінок в суспільстві та сім'ї, про відносини статей, освіту, релігію, характер мислення тощо.

9.2. Джерелознавчий аналіз художньої літератури

У джерелознавчому аналізі художньої літератури важливо пам'ятати, що історик теж є читачем і в процесі засвоєння ним художніх творів відбувається взаємообмін ідеями, які знаходять відображення у працях істориків, але можуть стати і мотивом для історичного дослідження. Багато професійних істориків розпочинали свій шлях у зацікавленні історією з творів художньої літератури. Сучасний словацький історик І. Каменець зазначав: «Не стверджую, що я з шкільних років мав якусь чітку мету стати істориком, але з дитинства був завзятим читачем белетристики історичного жанру, насамперед це були історичні повісті та романи Бранецького чи Ірасека, пізніше – романи Фейхтвангера, Цвейга, Лева Толстого». Він переконаний, що якісний художній твір може набагато краще переконати і вплинути на звичайного читача, ніж будь-яка академічна наукова історична праця.

Зрештою, художню літературу в науковому дослідженні можна використати: 1) як джерела з історії культури; 2) як джерела з історії побуту та звичаїв; 3) як джерела з історії суспільної думки. Б. Геремек виділяв чотири площини, у яких реалізується джерелознавчий потенціал літературного твору: 1) літературний текст може містити дійсні факти, які необхідно вичленувати і піддати аналізу; 2) текст є найкращим відображенням інтересів, турбот та радощів певної історичної епохи чи соціальної групи; 3) літературний текст містить інформацію про соціальні установки та поведінкові норми; 4) сам по собі літературний текст є свідченням визнаного періоду в глобальній історії культури та писемності як її інтегральної частини.

Звертаючись до того чи іншого твору, дослідник повинен об'єктивно визначати достовірність описуваних у них подій, осіб, психологічних та індивідуальних особливостей суб'єктивного сприйняття

автора, місце твору в його творчій біографії. Зауважимо, що особистість письменника є ключовим критерієм аналізу художнього твору. Т. Боровський у рецензії на твір С. Косак-Щуцької «З безодні», іронічно натякаючи на національну заангажованість авторки, писав: «Звичайно ж, серед усіх полячки були найкращими, серед полячок, природно, – католички, а серед католичок – подружки письменниці, причому вона не замислюється над тим, наскільки така картина відповідає правді, чи справедлива вона щодо до інших людей та інших національностей».

На відміну від науки, в літературному мистецтві пізнання дійсності відбувається не за рахунок наукової методології, а шляхом художнього узагальнення. Воно може здійснюватися у двох формах: ідеалізація і типізація. За методом ідеалізації створюються образи (як позитивні так і негативні), в яких відображена не стільки реальність, як деякі загальні норми морально-етичного образу сучасної митця епохи. Такі образи можуть мати реальний прототип, але звісно очищений від деяких рис та наповнений іншими, що відповідають задумам автора. Метод типізації навпаки, є засобом пізнання закономірностей реальної дійсності, а не втіленням бажаного образу. Саме другий вид має більшу цінність для історика, що прагне реконструювати дійсну історичну картину.

Для митця не існує морального чи законодавчого зобов'язання відтворювати історичні події і факти «такими, як вони були насправді», механічно повторювати наукові відомості щодо тієї чи іншої проблеми. Звісно, це вбило б індивідуальність і неповторність творчості літератора, що є головним критерієм його оцінки для критиків. Тому в будь-якому творі історичної літератури реальність переплітається з авторським вимислом чи домислом.

Зрештою, жоден з історичних фактів, поданий у художньому творі, не може претендувати на цілковиту достовірність, незважаючи на вид творчої методики автора. Вірність історичній правді в художній літературі вимірюється не тим, реальні чи вигадані герої твору, наскільки зображувані події відповідають науковим знанням про епоху, а наскільки влучно і правильно продемонстровано процеси в суспільному і духовному житті, психологію дійових осіб, типових представників своєї доби.

Автор може вкладати у уста історичних осіб висловлювання, які в реальному минулому їм не належали. Для багатьох письменників історія є лише поле, на якому розгорталися події їхніх творів, діють герої. Іноді сюжети літературних творів видаються за автентичні історичні свідчення, які суттєво викривляють реальну картину подій.

Наприклад, надзвичайно яскраво, з подробицями, які вражають уяву, подає картину битви при Ватерлоо В. Гюго в окремому розділі роману «Знедолені». Він пояснює всі невдачі французів у цей день проявом невблаганної долі, Божого провидіння, якому не може завадити навіть Наполеон. Письменник настільки захопився образною характеристикою битви, що в тексті знаходимо суперечливі з історією моменти. Так, спершу він докоряє Наполеону, що той забув про свою піхоту, а потім вкладає в уста Бонапарту вигук: «Піхоти! А де я її візьму?». Якщо В. Гюго приписує Наполеону веселий настрій, то французький історик Васт цитує генерала Пет'є: «Його [Наполеона] набрякле обличчя викликало у нас похмурі думки». Художньо доцільним, але недостовірним у Гюго є епізод бою останнього каре французької старої гвардії, який став символічним епілогом наполеонівських війн. Оточеним зусібіч французам було запропоновано здатися в полон. У відповідь гвардійський генерал Камбронн заявив: «Merde! (фр. – лайно)». З тексту випливає, що він таки загинув. Проте насправді Камбронн був важко поранений і залишився живий, але потрапив у полон й був вивезений в Англію.

Опис битви під Ватерлоо присутній також у «Пармському монастирі» А. Стендаля, який був сучасником наполеонівських війн. Цінним є авторський опис кривавих подій з точки зору пересічного юнака, головного героя твору Фабриціо. Але, знову ж таки, згадка про те, що битва розпочалася о 5 годині ранку є неточністю, адже вона розпочалася об 11.30.

Важливим елементом джерелознавчого аналізу є з'ясування впливу опублікованого твору на суспільні настрої. Як відзначав сучасник Французької революції кінця XVIII ст. відомий історик Е. Берк, літератори, особливо, коли вони діють організовано і в одному напрямі, потужно впливають на громадську думку. До прикладу, прочитавши п'єсу Бомарше «Весілля Фігаро» Людовик XVI заборонив її постановку та наказав ув'язнити автора. Однак обурення суспільства передреволюційної Франції було настільки високим, а нападки Фігаро на старі порядки настільки популярними, що стали вживаними приказками і прислів'ями, а владці змушені були звільнити Бомарше. Ситуація напередодні громадянської війни в США зображена у творі Г. Бічер-Стоу «Хатина дяді Тома». Її тиражі розкупили дуже швидко і книга власне стала каталізатором привернення громадської думки до боротьби проти рабства.

Демонстрацією цінності книги О. Радищева «Мандрівки з Петербурга в Москву» для історика є висловлювання Катерини II щодо твору: «Надії покладає на бунт простолоудинів, царям погрожує плахою. Він бунтівник, гірший за Пугачова».

У 1906 р. вийшов друком роман Е. Сінклера «Джунглі», у якому був вміщений епізод зображення страхітливих умов на м'ясоконсервних підприємствах Чикаго: «На складах надто темно, щоб добре бачити, але можна, проводячи рукою по купах м'яса, змести цілі пригорщі пацючих нечистот. Ці пацюки дуже докучали, тому їм підкидали отруєний хліб, ті здихали, і тоді все, пацюки, хліб і м'ясо – йшли на переробку». Тогочасний президент США Т. Рузвельт прочитавши роман, оперативно відреагував. Вислана в Чикаго інспекція підтвердила те, що писав Е. Сінклер: «Ми бачили, як м'ясо підбирали лопатами з брудної дерев'яної підлоги, складали на немиті столи, перевозили у гнилих дерев'яних тачках, і всюди на м'ясо потрапляв бруд, болото, скалки дерева, харкотиння робітників, хворих на туберкульоз». Як наслідок, був прийнятий «Акт про інспекцію м'яса», який встановлював санітарні норми для харчових продуктів, медикаментів, що став першим у світі законом про захист прав споживачів.

Твори так званого «соціалістичного реалізму» слід пропускати крізь більш критичну рамку, адже у них фокус зображення подій значно викривлений. Зокрема, професор Л. Коваленко коментував культовий у СРСР твір М. Островського «Як гартувалася сталь» таким чином: «сцени з громадянської війни мізерні, дійсності не відповідають. Також ніякої страдницької побудови вузькоколійки до Києва, яку він там розписує, не було, це я знаю як сучасник».

Неоподинокими є випадки, коли автор твору піддавався тиску влади і змінював його зміст всупереч своїм планам. Так, Г. Фаллада, який після Другої світової війни проживав вже в Східній Німеччині, за рекомендацією «зверху» в епілозі «Залізного Густава» привів свого головного героя в лави нацистів.

Подібним чином А. Фадеєв у романі «Молода гвардія» змушений зробити його зміст більш «соціалістично реалістичним», ніж спершу планував. Набагато серйознішою була критика за вказівкою «згори», яка вдарила по першій редакції роману «Молода гвардія», де не було «належним чином» показано партійне керівництво молодіжним підпіллям Краснодону. Роман довелося переробляти. Відома дискусія про зміст роману щодо уявного «зрадника» Стаховича, за образом якого мислився реальний В. Третьякевич. Він після вивчення авторитетних документів виявився не зрадником, а героєм, до того ж, тим, хто відіграв основну роль в організації краснодонського підпілля. У романі ж роль головного організатора належить О. Кошовому. Така низка невідповідностей у розрекламованому романі в результаті навіть пошкодила репутації краснодонських підпільників.

З іншого боку, не завжди «свавільні» письменники зазнавали репресій недемократичного режиму. Зокрема, творчість М. Булгакова, критики визнавали антирадянською, в 1929 р. пропонували прибрати його п'єси зі сцени Московського художнього театру. Натомість Й. Сталін відповів таким чином: «Щодо власне п'єси «Дні Турбіних»,... то вона не така вже погана, адже дає більше користі, ніж шкоди. Не забудьте, що основне враження, що залишається у глядача від цієї п'єси, є сприятливим: «якщо навіть такі люди, як Турбіни, змушені скласти зброю і підкоритися волі народу, визнавши свою справу остаточно програною, – значить, більшовики непереможні, з ними, більшовиками, нічого не вдієш».

В історії художньої літератури відомі й літературні містифікації: фальшива п'єса Мольєра «Закоханий лікар», сьома пісня Вольтєра «Війна Женеви». Надруковані Макферсоном в 1760 р. фрагменти древньокельтського епосу та декілька інших поем, які приписали шотландському барду Оссіану. Відомі епопеї та балади, начебто перекладені зі староанглійської мови поетом Чаттертоном («Брістольська трагедія», «Елла»), фальшиві середньовічні вірші Клотільди де Сюрвіль, реально написані набагато пізніше маркізом з цього роду, бретонські пісні, придумані Вільмарке, перекладені начебто з хорватської пісні, насправді написані Проспером Меріме. Останній також здійснив ще одну містифікацію – випустив збірку слов'янських пісень (нібито записаних із розповідей І. Маглановича), що була вдалою й ввела в оману А. Міцкевича та О. Пушкіна.

У разі необхідності корисним є контент-аналіз. Коли перед Нобелівським комітетом з присудження премій постала проблема ідентифікації «Тихого Дону» М. Шолохова, шведські вчені провели скрупульозний аналіз низки текстів М. Шолохова, написаних ним у різні роки: зіставлялися довжина речень, особливості прикметників, лексичний запас різних творів тощо.

Зрештою оцінка істориком подій, що показані в творах художньої літератури може бути сформована лише в загальних рисах, але ніяк не в деталях і конкретно-історичних фактах.

Отже, художня література на історичну тематику є специфічним джерелом. Твір може претендувати на цей статус лише в разі, якщо автор був учасником або хоча б сучасником зображуваної епохи. Художня література найкраще передає культурну й психологічну атмосферу певного періоду, але автор не має обов'язку дотримуватися принципів історичної достовірності. Тому завданням дослідника є відділити реальні факти та домисли і вимисли в текстах художнього історичного твору.

Питання для самоконтролю

1. Які критерії у визначенні художньої літератури історичним джерелом?
2. Які історичні твори в жанрі реалізму Ви читали? Які рекомендуєте для прочитання?
3. Що таке «соціалістичний реалізм», «табірна література»?
4. Які етапи джерелознавчого аналізу художньої історичної літератури?
5. Що таке ідеалізація і типізація у художньому творі?
6. Назвіть приклади впливу художніх творів на суспільні настрої доби.

УСНА ІСТОРІЯ

10.1. Особливості усноісторичних джерел

10.2. Становлення усної історії як напряму джерелознавства

10.3. Методика усноісторичних досліджень

10.1. Особливості усноісторичних джерел

Одним з видів історичних джерел є фонодокумент, що передбачає звукозапис як спосіб фіксації інформації. Поєднання трьох основних компонентів – мови, музики і шуму разом із паузою надають досліднику різноманітні за характером та змістом відомості. Виняткове значення має невербальний складник розповіді (гучність мовлення, темп, ритм, паузи, інтонації, мови тіла та ін.) для розуміння сенсу сказаного. Швидкість мовлення, вираз обличчя, міміка, поза, жести можуть сказати багато про ставлення оповідача до предмета розповіді, особливо якщо з певних причин людині важко вербалізувати якісь думки, судження, оцінки.

До фонодокументів відносять так звану «усну історію» (англ. – oral history), під якою розуміють отримання інформації шляхом запису спеціально запланованих інтерв'ю конкретних осіб – носіїв інформації, що мають історичну значущість.

Термін «усна історія» вперше використав письменник Дж. Гоулд, який у середині 1930-х рр. заявив про свій намір написати книгу під назвою «Усна історія нашого часу» (хоча так і не зробив цього). В академічному контексті це поняття запропонував у 1938 р. Алан Невінс – американський журналіст, біограф, історик, двічі лауреат Пуліцерівської премії. У передмові до своєї книги «Ворота в історію» він писав: «Ми вживаємо безліч заходів для того, щоб розшукати документи про людей, які давно померли. Однак лише окремі та безсистемні заходи здійснюються для того, аби здобути бодай часточку з величезного масиву інформації про нещодавнє американське минуле – минулі півстоліття. А вона могла б надходити у чистому вигляді безпосередньо від людей, які колись відзначилися у політиці, бізнесі, професійному житті чи в інших царинах».

За визначенням українського джерелознавця Ю. Іріоглу, «усноісторичне джерело» – це фонодокумент вербального характеру, створений у результаті цілеспрямованої трансляції респондентом у процесі інтерв'ювання вербальної інформації стосовно історичних подій та явищ минулого в контексті заданої дослідником тематики. Усноісторична методика переорієнтовує історичне пізнання із макрорівня на суб'єктивний історико-культурний досвід індивідів та форми трансляції ними в колективі культурних форм.

Термін «усна історія» розглядають у таких значеннях: 1) усна історія – знання про минуле, що передається у суспільстві в усній формі; 2) усна історія – методика фіксації цього знання про минуле; 3) ус-

на історія – кінцевий продукт такої фіксації; 4) усна історія – наукова дисципліна із множиною реквізитів і понятійним апаратом.

Використання «усної історії» зумовлене кількома факторами: зручністю та оперативністю у технічному вимірі; подолання обмеженості джерельної бази, тобто зацикленості на інших видах джерел; звернення істориків до думок та оцінок «мовчазної більшості» або «широких верств населення».

Усна історія вперше запропонувала комплексне вивчення того, що, говорячи мовою австрійського психіатра З. Фрейда, придушувалося й витискувалося традиційною історіографією, – проблеми суб'єктивного спогаду, особистого осмислення пережитого і відповідальності індивіда за його «місце в історії», примушуючи історика «з височини історичних теорій ... опуститися на землю – до незграбно індивідуальних людських життів, що лежать в їхній основі».

Як вказує Г. Грінченко, головна особливість усної історії полягає в тому, що вона не стільки переставляє акценти, скільки інвертує перспективу – те, що знаходилося на периферії традиційного історичного дослідження, стає його головним питанням, і «риторична драма» усного свідчення, покликана раніше лише для того, щоб виправдати або проілюструвати непорушність істини, що довірена паперу (тобто офіційному документу), перетворюється на самостійне історичне джерело, надаючи внаслідок цього можливість повернути право тим, хто прожив життя в історії, брати участь у її дослідженні й оцінюванні. Усна історія постає тим крихким містком, що поєднує фізичну реальність того, що відбулося, з нашими сьогоденніми емоціями, тут концентрується той значущий для людини досвід минулого, який заново переживається у теперішньому, передаючи й інтерв'юваному, й інтерв'юєру почуття, з одного боку, єдності минулого й теперішнього, з іншого – їхніх відмінностей, і саме активний спогад усного інтерв'ю засобом усвідомлення цієї єдності й відмінності. Усна історія також дозволяє подолати традиційний скепсис професійного історика до «обивательських балачок» і породити чуйність і критичний інтерес до спогадів «непрофесіоналів», а відповідно й певну стриманість у наступних інтерпретаціях тієї чи іншої події, явища або процесу.

На думку А. Киридон в (ре-)конструюванні минулого варто зважити на вірогідність альтернативного надання сенсів фрагментам спогадів, оскільки, вірогідно, йдеться не про реконструкцію подій, а радше саме про реконструкцію змісту й значень. Зокрема це підкреслює італійський історик Л. Пассеріні, засновуючи свій аналіз на уявленні про те, що свідчення оповідача можуть сказати більше не про

саму подію, а про її значення (зміст, що вкладається) оскільки нею жили, її пам'ятали, осмислювали і розповідали. Вивчення значення пам'яті припускає розгляд умовчання, спростувань, забуття – що не сказано, що малося на увазі, що передбачалося, що неусвідомлено.

Зазначимо, що існують скептичні погляди на усну історію. Від самого початку становлення усної історії об'єктом гострої критики з боку традиційно орієнтованих істориків була проблема ненадійності усних свідчень. Те, що дослідник оперує індивідуальними спогадами, записаними інколи через багато років після того, як відбулися описувані події, ставить під сумнів повноту, неупередженість, точність, правдивість отриманих у такий спосіб даних. Дослідження психологічних особливостей функціонування людської пам'яті лише підкріпили сумніви щодо надійності усноісторичних джерел. Дослідники вказують на вплив індивідуальних можливостей респондентів на сприйняття, запам'ятовування, аналіз інформації. Індивід використовує масові міфи, легенди, історії, стереотипи для конструювання своєї особистої історії. Часто спостерігається ситуація, коли вибіркові механізми пригадування намагаються відсунути в найглибші закутини травматичні переживання або ж заміщують їх позитивними спогадами.

Американський історик Б. Такман назвала усну історію пилососом, який збирає без системи і структури всю інформаційну «пилуку й сміття». Словацький історик Д. Ковач наголошує, що на сучасному етапі проблемою є також спрощений погляд на усну історію: «Приходимо з мікрофоном до яких-небудь дядька або тітки, даємо їм можливість говорити що заманеться, а потім це записуємо». На його думку, записана просто механічно інформація від очевидців подій – це особливий тип свідчень, але не власне наукова усна історія, яка вимагає відпрацьованої методики формулювання питань та порівняння різних відповідей на них.

Продукція усної історії доноситься до історика через переведення машинного запису в друковану форму. Звертаємо увагу, що під час перетворення фонодокумента в текстовий неможливо обійтися без авторського втручання в інтерпретацію матеріалу (редагування тексту, зміна порядку слів тощо).

10.2. Становлення усної історії як напряму джерелознавства

А. Невінс у 1948 р. розпочав реалізацію першого усноісторичного проєкту в Колумбійському університеті в Нью-Йорку. Він слушно вва-

жав, що сучасні засоби зв'язку зменшують роль письмової документації, а не звертаючись до них, історик втрачає масу цінної інформації. А. Невінс та його співробітники провели серію інтерв'ю з відомими американськими постатями різних сфер суспільного життя. Далі були заплановані спеціальні тематичні проєкти, наприклад, збір відомостей про Г. Форда та його автомобільну імперію.

За ініціативи представників ліворадикальної історіографії об'єктами опитування все частіше ставали пересічні американці, активісти робітничого, профспілкового й жіночого рухів. Дослідники вбачали особливу місію усної історії в тому, щоб надати голос тим маргіналізованим і дискримінованим соціальним групам і верствам (етнічні меншини, жінки, робітники), які досі були «невидимі» для істориків. Соціальна орієнтація тогочасних усноісторичних студій під гаслом «повернути історію суспільству» виявилась у реалізації значної кількості проєктів з регіональної, локальної, етнічної й жіночої історії, а також у масовому залученні до таких проєктів волонтерів з числа краєзнавців, учителів, активістів громадських організацій. Було створено ключові центри з усної історії та фахові асоціації. У 1966 р. постала Асоціація усної історії у США (кількість членів якої за наступне десятиліття зросло зі 100 до понад тисячі осіб) у 1970 р. – в Австралії, у 1975 р. – у Канаді, у 1973 р. – у Великій Британії.

У 1960-х рр. на проблему усної історії звернули увагу наукові журналісти. На основі зібраних відомостей з інтерв'ю публікували свої роботи Дж. Бернс, Дж. Кеннан, А. Шлезінгер. З 1961 р. Колумбійський університет започаткував серію звітів про розвиток «усної історії» в США в цілому. З 1973 р. виходить щорічник «Огляд усної історії», а в 1971 р. підготовлений путівник за матеріалами 230 колекцій. Станом на 1975 р. у США вже було 316 центрів «усної історії». Знаковою подією стала опублікована в 1975 р. концептуальна стаття Р. Ґріла, «Рух без цілі: методологічні та теоретичні проблеми в усній історії». Книга засновника Британського товариства усної історії, соціального історика університету Ессексу П. Томпсона «The Voice of the Past: Oral History» (1978 р.), стала справжньою хрестоматією для усних істориків усього світу. Очілницю програми з усної історії у Каліфорнійському університеті Ш. Глюк вважають засновницею усної жіночої історії як феміністської методології, викладеної в її статті «Що особливого у жінках? Жіноча усна історія» (1977 р.).

Однією з найбільш популярних тем в «усній історії» є військова. Дослідницький відділ військової історії при армії США зібрав інтерв'ю у ветеранів іспано-американської війни 1898 р., боксерського повс-

тання в Китаї, повстанського руху проти США на Філіппінах на межі XIX – XX ст. Аудіозапис розмов із генералом Дж. Маршаллом нараховує 40 годин. Прінстонський університет має 279 інтерв'ю з Державним секретарем США Дж. Ф. Даллесом.

На увагу заслуговують ініціативи президентських бібліотек у США, що є оригінальним американським видом архівів. Ідея була започаткована президентом Р. Хейсом (1877-1881 рр.), документальна спадщина якого була організована в Центр президента Хейса у м. Фремонт, штат Огайо. У грудні 1938 р. президент США Ф. Рузвельт офіційно повідомив про наміри щодо будівництва та подальшого передання в дар американському народові президентської бібліотеки-архіву з метою збереження документів своєї президентської діяльності і надання цих документів дослідникам, науковцям, усім, кого цікавить історія Америки та політика «нового курсу». Усі подальші президенти теж заснували свої бібліотеки і на сучасному етапі їх є 14. Там зберігаються матеріали з особистих архівів президентів і членів їхніх родин та найближчих офіційних осіб, друзів, соратників. Найновіша президентська бібліотека Б. Обама має лише цифровий контент і не планується зберігання оригіналів архівних та музейних ресурсів. Тобто Б. Обама створив нову модель президентської бібліотеки та не передав її під управління (а, отже, й фінансування) держави, а залишив у власності приватного фонду свого імені.

Історик А. Кларк зазначає, що з часом (після зниження уваги до постаті експрезидента) великі площі президентських бібліотек перетворюються на «порожні гробниці» (очевидно, мається на увазі асоціація з єгипетськими фараонами та їх пірамідами), на утримання яких потрібні федеральні кошти, але використовуються ці приміщення президентськими приватними фондами для популяризації відповідного президента, причому не завжди об'єктивно щодо історичної дійсності. Втім, поки що статистика свідчить, що загальна кількість відвідувачів усіх президентських бібліотек у 2012 р. досягла близько 2 млн на рік, тоді як власне Національний архів США відвідують майже 1 млн дослідників. Адже президентські бібліотеки – це не лише музеї зберігання документів, але й науково-дослідні центри створення матеріалів «усної історії». Відтак, записано 358 інтерв'ю про президента Г. Гувера, 203 про Д. Ейзенхауера, що зберігаються в однойменних бібліотеках. Бібліотека Дж. Кеннеді в Уолтемі (штат Массачусетс) має 861 інтерв'ю про нього, а в Індепенденсі (штат Місурі) зберігається 345 усноісторичних свідчень про Г. Трумена. Матеріали про Р. Ніксона зібрав Каліфорнійський коледж у Фуллертоні.

Серед ключових постатей розвитку усної історії в 1990-х рр. – Е. Тонкін, Р. Перкс, С. Лейдесдорф, Г. Розенталь, Д. Річі, Дж. Сангстер та ін. Окреслилася тенденція до визнання її міждисциплінарного характеру. Методи і матеріали усної історії активно використовують різні суспільно-гуманітарні науки (соціологія, історія, етнологія, культурологія, антропологія, фольклористика, лінгвістика, психологія, педагогіка, краєзнавство та ін.), хоча техніки проведення інтерв'ю, форми використання й методи аналізу розповідей різняться. Усна історія також активно послуговується теоретичними напрацюваннями та аналітичним інструментарієм інших дисциплін. У 1996 р. на IX міжнародній конференції з усної історії в Гетеборзі (Швеція) було офіційно створено Міжнародну асоціацію усної історії. Активним є віртуальний інтернет-форум H-Oralhist (etworks.h-net.org/h-oralhist).

Учені з Північної Ірландії П. Ланді та М. Макговерн, аналізуючи тенденції збору усноісторичних свідчень, вказували, що «правдиві оповідання стали розглядатися як головний елемент постконфліктного розвитку суспільств в усьому світі», та називають щонайменше 24 національні «комітети правди / порозуміння», серед яких найвідомішим є Комітет правди та примирення Південно-Африканської республіки, покликаний подолати негативні наслідки багаторічного апархейду в цій країні.

Великий резонанс мала також діяльність створеної у 2007 р. Комісії правди і примирення Канади щодо збору усноісторичних свідчень. Вона мала на меті інформувати громадян про трагедію системи примусових шкіл-інтернатів для дітей корінних народів Канади, які функціонували з 1870-х рр. до 1997 р. Навіть офіційні дані свідчать про тисячі випадків смерті їхніх вихованців, а в процесі розслідування в ареалі території інтернатів було виявлено низку таємних дитячих поховань із сотнями тіл. За 6 років заслухано понад 6500 свідків з числа тих, хто вижив, та членів їхніх родин. За сприяння уряду зібрано документальну базу (понад 5 млн документів), яка зберігається в Національному центрі правди та примирення при Університеті Манітоби.

Самі П. Ланді та М. Макговерн працювали в рамках проекту запису спогадів в Ардойні (Ardoin Commemoraion Project, ACP), анклаві робітників-католиків Белфасту. Вони звернули увагу, що, незважаючи на добрі наміри та позитивні результати, політичні компроміси, яких потребує офіційна правдива оповідь, подекуди маргіналізуються ті спогади, що не відповідають цілям примирення, а офіційні комітети та комісії таким чином підтримують травму замовчування та непорозуміння. У Північній Ірландії немає якогось «Комітету правди», оскільки «не

протистояти причинам і не змагатися в поясненнях» суті північноірландського конфлікту «було частиною державної стратегії досягнення реального політичного консенсусу», який був зафіксований відомою Угодою «Страсної п'ятниці», що завершила збройний конфлікт 1998 р.

П. Ланді і М. Макговерн працювали з групою мешканців Ардойну в рамках підготовки збірника усних історій, присвяченого пам'яті ардонійців, які загинули у тривалому протистоянні ірландців-католиків. У цьому проєкті інтерв'юювані «мали повне право щось додавати, виключати та змінювати у своїх власних текстах», брати участь у дискусіях з волонтерами проєкту, і, хоча учасники не могли змінювати будь-що у розповідях інших людей, їх заохочували до прочитання чужих текстів і підтримували в бажанні ставити питання чи вносити пропозиції щодо кінцевого продукту – збірника усних історій. Завдяки такому процесові запису та редагування власних історій люди справлялися зі своїми травматичними спогадами і «примирялися з минулим».

Усна історія є вельми ефективним і важливим методом у пострадянських умовах, де, з одного боку, мало довіри до письмових джерел доби соціалізму (зміст та форма яких часто вирізняються шаблонністю, неповнотою, спотвореннями, (само)цензурою тощо), з іншого ж – люди не мають достатніх навиків усної авторефлексії та вербалізації пережитого.

У 1996 р. у Празі дослідницями з низки центральноєвропейських країн колишнього соцтабору (Чехії, Словаччини, Польщі, Сербії, Чорногорії, Хорватії та Східної Німеччини) започатковано проєкт «Жіноча пам'ять: вивчення життя та ідентичностей жінок при соціалізмі» (координаторкою стала директорка Празького Центру гендерних досліджень соціолог П. Фрідлова). Документувався досвід жінок часів соціалізму шляхом запису та подальшого порівняльного аналізу жіночих автобіографій. Метою є вивчення повсякденного життя, поглядів, соціальних ідентичностей та життєвих стратегій різних поколінь жінок тоді і тепер у країнах державного соціалізму.

Упродовж 2008-2018 рр. у Чехії понад 800 учнів взяли участь у проєкті «Великі та маленькі історії з новітньої історії», у якому вони спілкувалися з членами своїх сімей. У 2011 р. під егідою відділу освіти чеського Інституту вивчення тоталітарного режиму організовано тематичний проєкт «усної історії» «Моя сім'я у роки нормалізації». За три роки архів учнівських свідчень склав 220 записів. Зазначимо, що під впливом сімейних історій у листопаді 2012 р. серед чеських старшокласників зафіксовано зростання симпатій до комуністичного режиму. Пояснюють це тим, що учні «від своїх батьків не отримують ні-

якої або ж дуже уривчасту, анекдотичну інформації про той час, яка, більше того, спотворюється молодістю батьків у той період».

У 2022-2025 рр. на базі філософського факультету Празького університету реалізовувався трирічний грантовий проєкт, виконавці якого мали на меті з'ясувати роль звуку в процесі формування колективної пам'яті про Другу світову війну. Досліджується те, як звук сприяв розумінню війни та її інтерпретації упродовж 1990-2020 рр. Гарант проєкту Р. Шваржічкова-Слабакова вважає, що «слух не тільки швидший і точніший за зір, але й попереджає нас про небезпеку. Таким чином, він несе в собі значний емоційний заряд. Коли згадується Друга світова війна, ми, ймовірно, думаємо про звуки падаючих бомб, сирени, що сповіщають про нальоти, звук гармат. Отже, ми можемо сприймати звуки як розповіді, що несуть певний сенс, який потім передається наступним поколінням».

На початку ХХІ ст. Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького розгорнуло діяльність з фіксації споминів і розповідей згідно з розробленою народознавчою анкетною про суспільне, господарське та побутове життя, звичаї, традиції та обряди населення Запорізького краю у 1920 – 1950-х рр. Були організовані експедиції в села Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Херсонської, Миколаївської, Одеської, Кіровоградської областей та до Автономної Республіки Крим. У польових дослідженнях опитано 4852 людини, виявлено понад 30 селянських щоденників, видано низку томів інтерв'ю.

Жіноча усна історія в незалежній Україні стартувала з ініціативи журналістки та лідерки громадської організації «Жіночий центр «Спадщина» Г. Дацюк «Усна жіноча історія: повернення» (2001-2002 рр.). Історик та етнолог О. Кісь очолила проєкт «Україна ХХ століття у пам'яті жінок» (2003-2007 рр.). Було записано 30 історій життя жінок старшого віку, які на момент реалізації проєкту мешкали у Львові, Харкові та Сімферополі (по 10 інтерв'ю в кожному місті). У 2013 р. у форматі усної історії опубліковане видання «Незвичайні долі звичайних жінок», що стало результатом усної історичної проєкту під керівництвом І. Винницької, започаткованого Українсько-Канадським дослідницько-документаційним центром (Торонто) у співпраці з Інститутом історичних досліджень ЛНУ ім. Франка. Первісно розпочавши з 250 інтерв'ю, записаних з українками в різних країнах світу, в результаті було обрано для публікації 21 розповідь жінок, народжених на українських теренах у 1893-1934 рр.

Прикладом документування свідчень про події Волинської трагедії є проєкти усної історії, зреалізовані впродовж 2012-2014 рр.: «По-

єднання через важку пам'ять. Волинь 1943», «Поеднання через важку пам'ять. Східна Галичина», у рамках яких відбулася низка експедицій, завданням яких був збір свідчень очевидців трагічних подій 1943–1944 рр. У цих проєктах показано людський вимір відносин українців і поляків, зосереджений на фактах порятунку. Відбувалися зустрічі з особами, які рятували поляків чи українців, що донині не вважають це героїчним вчинком, а звичайним виявом людяності.

Наразі в Україні різними інституціями (Інститутом національної пам'яті, Інститутом історії України НАНУ та ін.) організовується збір усноісторичних свідчень про Революцію Гідності, події російсько-української війни. З 2011 р. в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка діє міжкафедральна лабораторія «Центр усної історії» (завідувачка – Т. Пастушенко).

А. Томсон підкреслює, що на сучасному етапі можливості «Інтернету» та соціальних мереж, новітніх гаджетів надають усній історії практично безмежні можливості. Використання смартфонів і вебкамер роблять реальним проведення інтерв'ю з людьми, що перебувають дуже далеко від нас. Аудіовізуальні цифрові записи широко доступні в «Інтернеті». Цифрова індексація та каталогізація, квантитативний і квалітативний комп'ютерний аналіз, зокрема з використанням штучного інтелекту при обробці та інтерпретації отриманих даних дають можливість будь-кому, будь-де і в будь-яких масштабах проводити усноісторичні дослідження.

М. Фріш вказує, що цифрові технології значно полегшують навігацію по аудіо- (чи відео-) матеріалу, тим самим розширюючи нашу, засновану та тексті, письменність до нових форм грамотності, базованих на звуці та зображенні. Більш того, нетекстові цифрові путівники та пошукові механізми нададуть користувачам можливість знаходити та прослуховувати частини їхніх власних інтерв'ю (поряд із численними інтерв'ю з інших проєктів), що слугуватиме стимулом та основою нових образних та непередбачуваних інтерпретацій. Він пропонує зосередитися на «постдокументальній чутливості», яка подолає відмінність між джерелом усної історії [записом] і документом, що виникає внаслідок його транскрибування. М. Фріш пропонує приклад сімейних відеоколекцій: «чи не буде більш цікавим замість однієї, двох, чи навіть п'яти файлових папок фільмів-збірок, уявити собі матеріал, організований таким чином, щоб... у ньому одразу знайти щось на прохання родича-відвідувача: чи то день народження дитини, чи похорон діда, чи продаж будинку, чи щось інше, що може цікавити і бути знайдене у величезній купі відеоматеріалу. Таку вибірко-

ву селекцію можна буде легко продивитися, зберегти та потім демонструвати окремим файлом, якщо буде інтерес і потреба».

У цифровій ері, яка стрімко набирає обертів, простежується і небезпека того, що усна історія буде легко доступна, проте придатна для різних цільових маніпуляцій.

10.3. Методика усної історичних досліджень

З точки зору тематичної спрямованості та інформаційного потенціалу, усні історики виокремлюють біографічне, проблемне, генеалогічне та щоденникове інтерв'ювання.

Типами інтерв'ю є напівструктурований (що містить відкриту фазу вільного оповідання) і неструктурований (вільна фаза охоплює все інтерв'ю в цілому, а запитання дослідника прив'язані до оповіді респондента). Дослідник у процесі інтерв'ювання визначає, якої стратегії йому дотримуватися, орієнтуючись винятково на поведінку респондента. Адже екстравертно налаштована особистість не потребує зайвого втручання в процес побудови оповіді, тому неструктурований сценарій бесіди буде лише допомагати респондентові реалізовувати власний досвід перед інтерв'юером. Інтравертні респонденти, навпаки, потребують уточнювальних запитань для активізації латентних блоків власної пам'яті.

Елементом інтерв'ю є автобіографічні дані респондента як елемент соціалізації індивіда через зіставлення власного життєвого досвіду з колективним. Отримується певний набір інформації особистого характеру (соціальний статус батьків, стосунки із родичами, соціально-психологічний клімат у родині) для визначення детермінант поведінки під час інтерв'ю.

Інтерв'юєру слід бути ввічливим і технічно підготовленим. Розпочати розмову краще першим і сказати кілька слів про себе. Варто стежити за тим, аби не ставити запитань, на які респондент уже раніше відповів. Необхідно уважно слухати, бути терплячим, давати респонденту час на відповідь, не сперечатися з ним і не виправляти його відповідь. Одразу ж після інтерв'ю необхідно: записати, не відкладаючи, власні коментарі з приводу контексту інтерв'ю, характеру інформанта; прослухати / продивитися запис ще раз, щоб перевірити, яка інформація отримана, а якої ще бракує.

Питання слід формулювати чітко і ясно. У структурі питань варто застосовувати поступовість: від загального (ситуції в країні, населеному пункті в той час) до конкретного (стан справ у сім'ї); від пригаду-

вань простих фактів до таких, які передбачають формулювання власних оцінок та інтерпретацій. Недоцільно задавати питання, що передбачають однозначну відповідь «так» або «ні». Якщо відповідь не містить повної інформації, необхідно задати додаткове запитання у м'якій формі. У запитання необхідно включати такі фрази: «Розкажіть мені, будь-ласка, про...», «Що ви думаєте про...», «Чи можете Ви описати (пояснити, докладніше розповісти, обговорити, порівняти)». Бажано використовувати допоміжні засоби (фотографії, речі, газетні вирізки тощо) в процесі формулювання запитань. Необхідно включати у формулювання запитань підбадьорюючі вигуки на кшталт «Це цікаво», або у більш прямій формі: «Як?», «Чому так?», «Хто це був?». Пропонуючи запитання, слід проявляти співпереживання (толерантність) до поглядів співбесідника. Бажано не використовувати навідні питання.

Варто намагатися створити ситуацію усамітнення респондента з інтерв'юером. Нехай оповідач сам обирає місце для бесіди, де він відчуває себе комфортно. Розмежування на час інтерв'ю респондента та представників молодшого покоління з його родини (або сторонніх) має на меті створити атмосферу довірливих відносин, а також забезпечити вільне формування спогадів, без оглядання на позицію молоді.

Молода генерація може сприйняти опозиційно запропонований старшим поколінням образ минулого, а тим самим призвести до накладання певних обмежень для індивідуальної пам'яті оповідача, який автоматично переключиться на колективні варіанти представлення подій. Інший варіант негативного впливу з боку молоді пов'язаний із їхньою захисною реакцією на почуті вже кілька десятків разів «байки», оскільки перенасичення інформацією призводить до її відторгнення, тому вигуки на кшталт «Це вже не цікаво!» або «Коли це було?!» призводять до блокування будь-якої комунікації з боку інформанта.

Однак залежно від емоційно-психологічного клімату в родині присутність молоді (частіше – дітей респондента) може призвести до активізації комунікативних можливостей оповідача. Допомога близьких у вигляді нагадування про ті або інші моменти в процесі реалізації наративу допомагає респондентові пригадувати нові деталі, а іноді цілком окремі події й доповнювати ними загальну картину життєвої історії. Не менш важливим аспектом є перебирання родичами на себе емоційно важких фрагментів оповідання, що дає певну психологічну перерву інформанту для переборення негативних почуттів або систематизації власних блоків пам'яті.

Дуже часто в інтерв'ю оповідачі зачіпають події та явища, що лежать поза межами хронології їх життя, або відносяться до їхнього ди-

тинства і є маловірогідним, що вони в абсолютній точності могли бачити та аналізувати дані події. Отже, можемо припустити, що інформація про ці факти акумулювалася в їхній пам'яті через реалізацію комунікаційного процесу в інформаційному середовищі різного рівня – від окремої родини до загальносуспільних контактів, отже, ми не можемо назвати їх у прямому значенні «свідками», однак у їхній свідомості та мнемонічному апараті відклалися не тільки факти про події та явища, але, що найголовніше, емоційно-ціннісне забарвлення.

Нерівність співрозмовників полягає й у тому, що дослідник дізнається практично все про приватне життя оповідача, а той – майже нічого про особу інтерв'юера. Окрім того, у звичайному структурованому інтерв'ю дослідник (свідомо чи позасвідомо) ставиться до оповідача по-споживацькому, розглядаючи його як об'єкт дослідження чи як просте джерело історичної інформації, мимоволі нехтуючи почуття, переживання, особистість цієї людини. К. Андерсон, критикуючи істориків за те, що вони «явно віддають перевагу запитанням про події і факти, й уникають запитань про почуття, ставлення, цінності та значення», наголошує, що саме усна історія дає досліднику унікальний шанс довідатись про індивідуальний сенс історичних подій від їхніх учасників та свідків, замість того, щоб самотужки інтерпретувати факти на основі наперед заданих теорій.

Демонстративним прикладом схилення респондента до визначеної інтерв'юером інтерпретаційної схеми є фрагмент розмови словацького історика М. Лацка з жертвою Голокосту в Словаччині Є. Вотавовою (Прага, 15 листопада 2000 р.). Інтерв'юер спершу використав навідне питання: «Ви думали, що Тісо (президент Словацької держави – авт.) або ж інші словацькі урядовці, видаючи антиєврейські укази, діяли з власної волі чи під тиском німців?». Пролунала чітка відповідь: «Я переконана, що це не було під тиском німців, бо Словаччина до 1944 р. мала певну автономію. Вони багато чого робили вельми охоче, активно та ініціативно». Опитувач продовжив «гнути свою лінію»: «Розумієте, що я маю на увазі... Чи словацький уряд робив це, бо хотів, чи тому, що мусив?». Проте респондентка не піддалася впливу й ще раз артикулювала свою, відмінну від бажаної інтерв'юеру, думку: «Я розумію, що ви маєте на увазі. Ні, це було з їхньої ініціативи, це було справді добровільно. Тісо та Мах неодноразово публічно заявляли про це, вони цього не приховували. Їм не потрібно було цього робити... Тільки в 1944 р. їх вже змушували...».

Перед інтерв'юером постає надзавдання – постати у двох ролях водночас. З одного боку, він репрезентує певну суспільну інституцію

(університет, академічну науку, громадську організацію, дослідницький проєкт тощо), що надає цій зустрічі офіційного характеру, отож оповідач свідомий потенційної публічності своєї розповіді. З іншого боку, інтерв'юер має налагодити особистий контакт з оповідачем, створити атмосферу приватної розмови, взаємної довіри і відкритості, які допоможуть оповідачеві «розкритися» та сприятимуть плинності і повноті оповіді.

Дослідники виділяють епізодичну пам'ять, так званий «спалах лампи» (flash-bulb чи vivid), коли пам'ять пригадує подію до найменших дрібниць, ніби сфотографувавши її. Ця пам'ять найчастіше пов'язана з найбільш емоційними чи суто особистими подіями. Цю «пам'ять-спалах» описують як «винятково яскраві, точні, конкретні, тривкі в часі спогади тих обставин, які оточували людину в момент, коли вона стала свідком певної незвичної події». Як вказує Т. Боряк, саме така пам'ять характеризує переважну більшість спогадів про Голодомор-Геноцид 1932-1933 рр. в Україні свідків, які на момент даної травматичної події були дітьми.

Актуальною є проблема гендерних особливостей. Як правило, принциповою відмінністю чоловічих свідчень від жіночих є різна предметна означеність. Чоловічі наративи апелюють зазвичай до подій у країні, намагаються досягнути й пояснити суть того, що відбувалося на селі, однак у загальних рисах, у той час як жіночі сповнені деталей, які вони пригадують (назви продуктів, предметів побуту, рослин, тварин, суспільних явищ, детальні обставини обшуків з фіксацією місця знаходження різних членів родини, із точним зазначенням кількості й номенклатури вилученого). Жіночі свідчення, порівняно з чоловічими, є значно яскравішими, емоційнішими, ширшими (в сенсі інформаційної насиченості), лексично багатшими.

Чоловіки, на відміну від жінок, у своїх розповідях демонструють схильність досить чітко вибудовувати хронологічну послідовність подій. Жіночі розповіді містять прогалини в часовій подієвості, натомість вони частіше заповнені власними міркуваннями, рефлексіями, оцінками значення цих подій. У чоловічих спогадах оцінки подій однозначні і лаконічні (перемога – поразка, ворог – союзник), тоді як жінки схильні розмірковувати про людську ціну перемоги та оцінювати війну (а не воюючи сторони), як негативне явище, що приносить страждання.

У чоловічих наративах про війну частіше присутня конкретна інформація (назви бойових операцій, типи зброї, прізвища командирів тощо). У жінок натомість війна постає як загальнонаціональна трагедія, виходить за межі фронту та охоплює різні її прояви і верстви

(окупація, тил, партизани, концтабори). Також чоловіки більш точно подають географічну локацію подій, тоді як жінки значно менше уваги приділяють цьому аспектові – простір їхніх розповідей порівняно звужений, але натомість щільно заселений людьми.

Психолог Крейг Р. Берклей на основі досвіду роботи зі свідками Голокосту так сформулював проблему опису геноциду: «Немає наративних структур, які можна використати як певні точки основи, з яких можливо реконструювати травматичний досвід, наприклад, як щоденне спостереження над відбором та знищенням інших»; результатом є неможливість поділитися спогадами про травматичне минуле не тому, що очевидці не пам'ятають його, а тому, що немає структури, яка б могла вмістити і впорядкувати пережите.

Т. Боряк підкреслює, що свідчення про український Голодомор-Геноцид мають аналогічні проблеми. Банківський працівник зі США В. Бечерер, який у серпні 1933 р. повернувся з УСРР, навіть будучи стороннім спостерігачем (а не безпосереднім свідком, який на собі відчув голодування через конфіскацію продуктів), не міг знайти слів для зображення стану голодуючих людей: «... не можна перебільшити опису тих страхів [...] на Україні, бо нема слів, щоб їх представити. Найбідніша людська фантазія не придумає такого пекла, яке є тепер на Україні».

Персональні наративи людей, які пережили голодування та смерть близьких і задля виживання вдавалися до екстраординарних заходів, – що часто виходили за межі загальноприйнятих норм, наприклад, людоїдство, труподство, крадіжки, обман, – є надемоційними, але передають досвід, відсутній в офіційній документації того часу. За сухим тоном «класичного» документа – голоси людей, які опинилися в епіцентрі експерименту з соціальної інженерії та класово-національної війни на знищення, не почути. Саме ця емоційність, поруч з іншими чинниками, стала свого часу на заваді сприйняттю академічною західною спільнотою свідчень про Голодомор-Геноцид в Україні.

Особливістю усних свідчень про Голодомор є походження переважної більшості свідчень від жертв. Практично відсутні свідчення геноцидаріїв – тих, хто скоював злочин, безпосередніх виконавців злочинних наказів. Винятком є окремі щоденникові записи та спогади партійних функціонерів. Тому в розпорядженні дослідників порівняно менше документів про наміри, мотиви, механізми, інструменти, наслідки здійснення убивства голодом. Ті ж, хто були «активістами», або не дожили до часу масового записування свідчень, або взагалі відмовлялися свідчити чи заперечували голод без наведення достатніх аргументів, використовуючи радянське кліше про «неврожай». З

іншого боку, жертвами голоду часто ставали й самі активісти. Довіряючи владі, вони не ховали продовольства, не намагалися втекти з села, обміняти одяг на їжу – і невдовзі гинули разом з односельцями, не маючи змоги після проведених обшуків розраховувати на їхню допомогу.

Натомість у дослідженні геноциду в Руанді в розпорядженні дослідників є свідчення, зібрані не тільки від його жертв, але й від виконавців. Звичайно, наявність тристоронніх свідчень (офіційні документи та свідчення обох сторін конфлікту) створює інші, ширші можливості для дослідження та розуміння того, що сталося, чому і як саме. Наприклад, є розповідь обвинуваченого в геноциді у своїй місцевості тутсі щодо конструювання владою образу ворога. Він розповів, що перед початком масового вбивства влада влаштовувала своєрідні тренування, під час яких за допомогою зорових образів насаджувався образ ворогів-тутсі: чоловіків, жінок та дітей тутсі малювали убитими, згвалтованими, зі слідами тортур. Таким чином, за його зізнанням, їх готували до майбутніх злочинів проти людяності.

Натомість в Україні ми маємо історії жертв, яких прирікали на смерть, забираючи харчові запаси, і які переважно бажають оприлюднити історію свого болючого досвіду: «Чому ж така щира оповідь? Та тому, що, як запевняють самі оповідачі, побачене й пережите в дитинстві мучить їх усе життя, не дає спокою, є нездоланне бажання виговоритись, бажання, щоб про його особисту кривду дізналися всі!». Саме перебуванням більшості респондентів як жертв по один бік барикад ми зобов'язані продукуванню схожого досвіду виживання чи спостереження за смертю від голоду. Результатом стала певна уніфікованість ядра усної історії десятків тисяч наративів, яку фіксують дослідники Голодомору-Геноциду. На це звернув увагу ще в 1944 р. іноземний очевидець голоду Вільям Г. Чемберлін у своїх спогадах про Україну як «утоплену націю». Після подорожі Україною восени 1933 р., описуючи голодування та смерть, він вказав як на універсальність досвіду на «території Голодомору» (В. Марочко), окреслену адміністративними кордонами УСРР, так і на хронологічні рамки Голодомору (зима – весна 1932–1933 рр.): «така жорстока повсюдна хроніка може бути укладена в майже будь-якому селі в Україні тією жажливою зимою й весною 1932–1933 рр.». Тобто тогочасні трагічні події настільки вирізнялись серед важких, кількох уже голодних попередніх років, настільки глибоко вразили кожную родину, адже забирали членів родин голодом і репресіями, руйнуючи цим самі родини, настільки змінили звичний і неспішний плин часу та хід подій у традиційному аграрному суспільстві, що фактично викарбувалися в індивідуальній

пам'яті. Прикметно, що цю пам'ять не змогла послабити навіть Друга світова війна, жажлива за розмахом руйнувань та винищенням людей.

Свідчення оповідача завжди несе не тільки «корисну» для дослідника інформацію, але й «надлишкову», яка не використовується ним. Утім, вона є в усному оповіданні, вона промовлена та зафіксована, та через відсутність потреби в її нагальній реалізації, залишається у латентному стані, поки інший дослідник, з іншими завданнями та метою не звернеться до цих спогадів як до джерела й не актуалізує той масив інформації, що до нього вважався малофункціональним.

Нідерландський історик Р. ван Бьошотен, збираючи усні інтерв'ю, актуалізував проблему «поділених пам'ятей» на прикладі села Дракея в Греції. У грудні 1943 р. відбулася різанина мирних жителів села вояками СС у відповідь на діяльність партизан. До сьогодні мешканці цього села по-різному оцінюють ці події: або наголошують провину окупантів та страждання цивільного населення, або покладають провину за різанину на самих партизан, а окупантів подають подібно до всевладних сил природи – які неможливо ні втримати, ні спрогнозувати, ні вмотивувати.

У зв'язку з цим постає запитання, яку позицію має посісти науковець, коли він безпосередньо включається в процес комунікації, в якому створюється і перетворюється пам'ять? Р. Бьошотен ставить це питання навіть більш гостро: чи може історик бути суддею? Тобто акцентується увага на необхідності саморефлексії дослідника в тріаді «оповідач – текст інтерв'ю – дослідник». На зміну зовнішній (і недосяжній) об'єктивності історика, його відстороненості і «монополії на знання» приходить вимога критичного аналізу власної позиції дослідника, усвідомлення ним свого впливу на досліджуване поле. Уявлення про те, що науковець може стати посередником між ворогуючими сторонами та привести до згоди та примирення часто є надто оптимістичним: якщо історик займе владну позицію як монополіст на правильну версію подій, на справжнє історичне знання, то тим самим він блокує інші шляхи порозуміння з минулим для членів цієї спільноти, які відтак змушені прийняти саме версію подій історика-професіонала.

Італійський дослідник А. Портеллі звернувся до історії та пам'яті про нацистську різанину мирного населення у Римі, яка теж відбулася як покарання за партизанський напад на поліцейський загін. Після численних (майже 200) інтерв'ю, дослідник також вказав на існування «поділених пам'ятей» і намагався проаналізувати фактори, що спричиняють ці поділи, в широкому політичному, соціальному та культурному контекстах. Він також висунув тезу про «інтервенцію» до-

слідника до перебігу подій, до циркуляції пам'ятей у спільноті, і цю інтервенцію слід розглядати не як шкідливий чинник, який заважає досліджувати певну спільноту «як вона є», а як додаткову можливість виявити приховані феномени пам'яті, які проявляються тільки як відповідь на цілеспрямовані дії дослідника.

Зрештою, постає важлива проблема відповідальності – не тільки відповідальності злочинців, які здійснили геноциди чи інші негуманні дії, але і відповідальності історика в процесі дослідження цих злочинів чи інших травматичних подій минулого. А. Портеллі підкреслює обов'язок дослідника чітко визначати свою моральну позицію щодо подій минулого, вбачає за один зі своїх важливих обов'язків – ствердження того, що «партизани залишаються партизанами, а злочинці – злочинцями».

Для з'ясування того, як впливає інтерв'ювання на оповідачів постфактум, історик Е. Парр через 13 років після першого спілкування провела повторні інтерв'ю з новозеландськими ветеранами Другої світової війни, зокрема фокусуючись на тому, як вплинуло обговорення їхнього травматичного досвіду в першому інтерв'юванні на їхнє подальше життя. Незважаючи на те, що оповідачі відзначали позитивний вплив інтерв'ювання на їхнє життя, тим не менше, їхня травма і далі залишалася здебільшого замовчуваною і не стала предметом подальших обговорень у сім'ї чи колі друзів. Крім того, і під час другого інтерв'ювання дослідниця помічала суттєві симптоми травми, захисних реакцій (намагань уникнути безпосередніх звернень до найбільш болючих моментів) тощо.

Психоаналітики Александра та Маргарет Мітчерліх у праці «Нездатність до співчуття» наполягають на неспроможності покоління німецького населення, яке свідомо пішло за Гітлером (більше того – тотально ідентифікувало себе з образом фюрера, який перетворився на індивідуальне супер-его), співчувати жертвам нацизму й поділяти їхню трагедію. На думку авторів, німці, ймовірно, притлумлюватимуть спогади та відмовлятимуться від того, що трапилось, аби запобігти стражданням від тяжкої депресії.

Натомість дослідник Ф. Шутце демонструє масштабну картину глибоких особистих труднощів та сумнівів колишнього рядового й непартійного солдата вермахту Германа. Оповідаючи про себе як про молодого вояка, він дійсно демонстрував неспроможність до співчуття, однак виклад наступного кризового досвіду приватного життя привів до неочікуваних згадувань попередніх зустрічей із жертвами нацистського терору, й саме тут респондент почав розкаюватися та розмірковувати над їхньою долею.

«Воєнна частина» оповіді була позбавлена згадок про зустрічі Германа із жертвами націонал-соціалізму та рефлексій оповідача стосовно них, ці згадки з'являються в його наративі пізніше, коли він розповідає про перший шлюб, глибоко кохану дружину, її проблеми із вагітністю та загрозу втрати дитини через помилку лікаря у діагнозі. Герман у цій частині підкреслював тиск обставин, власну неспроможність допомогти дружині та протистояти тому, що від нього майже не залежить, й саме тут раптом пригадує про зустріч з групою єврейських примусових робітників, що трапилася на Східному фронті взимку 1943 р. Він розмірковував про те, чи міг він чимось їм допомогти, згадував про сором через те, що ці люди з огляду на його воєнну форму ототожнювали його з усією системою нацистського насильства і знущання з особистості, та доходить висновку, що й тоді він нічого не міг вдіяти саме через тиск обставин. Цей приклад, на думку Ф. Шутце, дозволяє простежити, коли саме в оповідача з'являються думки щодо колективної провини та колективного морального занепаду німецького населення.

Усна історія дає ключ до розуміння розмаїття поглядів, які надто широко узагальнюють у термін «громадська думка». Збірка «Мала історія чесько-словацьких стосунків» (1994 р.) містить інтерв'ю представників різного соціального походження, освітнього рівня, віросповідання та політичних поглядів про суспільне життя у Словацькій державі 1939-1945 рр. Чітко простежується тенденція, що словаки-католики (становили 85% тогочасного населення країни) загалом були задоволені внутрішньополітичним курсом уряду Словацької держави, хоча, зазвичай, присутні скарги на бідність, нестачу певних товарів і продуктів, але вони формулювалися у соціальному й економічному, а не політичному дусі. Проте у представників лютеранської, греко-католицької конфесій уже помітні негативні зауваження щодо упередженого ставлення до них влади. Однозначно критичні оцінки лунали з уст чехів, угорців, українців-русинів. Євреї та роми зазнавали прямої відвертої дискримінації, яка обґрунтовувалася спочатку соціальними, а потім і расовими мотивами.

Характерною рисою є також те, що люди нижчого матеріального та освітнього рівня зазвичай позитивніше сприймали владу, ніж заможніші та освіченіші. Очевидно, це пов'язано з тим, що консерватизм, націоналізм та патерналізм словацької влади ефективніше впливав саме на нижчі та нижчосередні прошарки суспільства, які, своєю чергою, менше переймалися політикою. Як наголошував історик І. Каменец: «Можна констатувати, що ставлення населення Словацької держави в історичній свідомості зафіксоване через позитив-

ний або негативний досвід у господарсько-соціальній сфері, і набагато менше крізь призму політичного характеру держави та її режиму».

Глибинною рушійною силою поведінки індивідів у повсякденному житті 1939-1945 рр. Словаччини простежуються мотиви страху й алібізму. Владний режим у своєму прагненні контролювати суспільство не лише враховував їх, а й на них насамперед спирався, цинічно використовував для маніпуляцій. Тому в поведінці населення більше важили не політичні погляди, а почуття страху за життя, роботу, родину.

Українські історики О. Лисенко, О. Филь та Л. Хойнацька, використавши матеріали інтерв'ю з учасниками Другої світової війни, висловили припущення, що причинами масової втрати радянської авіаційної техніки в перші години війни була повна дезорганізація, що призвела до ігнорування наказів, інструкцій, вказівок та настанов, що викликало в свою чергу панічні настрої серед особового складу. Командири льотних частин, не отримавши зрозумілих та чітких вказівок із вищих штабів, на власний розсуд, у кращому разі, віддавали накази перегнати літаки вглиб території країни або просто залишали їх напризволяще на прикордонних аеродромах. Респонденти розповідали, що особовий склад авіаційних частин і з'єднань пересідав на полуторки і прямував у глибокий тил. Іноді командири віддавали неофіційні накази виводити із ладу матеріальну частину та інфраструктуру льотовищ, аби та не дісталася ворогу.

На думку історика В. Бойка, ситуація з дослідженням волинської трагедії яскраво демонструє, що усна історія має потенціал як до деміфологізації від тоталітарних і неоколоніальних дискурсів, так і підпадати під впливи ідеологічних конструкцій (міфів), тим самим реміфологізуючи минуле. Матеріали усної історії волинської трагедії підтверджують, що свідчення різних людей про одну й ту саму подію вказують на відмінне її сприйняття представниками окремих вікових, етнічних та соціальних груп.

У свідченнях не знаходить підтвердження міф «панської Польщі» й стереотипний негативний образ поляка. Образ міжвоєнної Волині переважно виглядає як приклад моделі поліетнічного суспільства, де, попри проблемні моменти (пацифікація, Береза Картузька, діяльність ОУН), назагал мирно співіснували три найбільш чисельні національні групи – українці, поляки, євреї. На побутовому рівні у спогадах і українців, і поляків панував опис добрих родинних та сусідських відносин. Розповіді варіюються від простого констатування того, що українці і поляки жили «добре», до наповнення цих узагальнень конкретним змістом. Значний відсоток мішаних українсько-

польських шлюбів на Волині та у Галичині є також опосередкованим підтвердженням справедливості такої візії.

Свідки не можуть дати чіткого пояснення загостренню конфлікту в роки Другої світової війни: «А ми знали хто такі? Тікали, конечно»; «Всі мирилися і все добре було, а потім щось зробилося, хто його знає?», «Ми ж в злагоді жили, на весілля разом ходили і на хрестини, і в школі разом вчилися. Але не знаю, що там сталося, що так в брутальний спосіб над нами знущалися. Ми їм вибачаємо, і просимо про вибачення. Бо розуміємо, що ви молоді не пам'ятаєте і не маємо жодних претензій – то їх діди і прадіди...»; «Поляки і українці до однієї школи ходили, і навчання велося обома мовами. Діти були послушні... Я не знаю як це було, хто тому винен».

Отже, усноісторичні джерела є інформативними й різними з точки зору досліджень біографістики, військової проблематики зі солдатського ракурсу, історії повсякдення різних соціальних і національних груп, оцінок і поглядів пересічних обивателів, які в узагальненій формі віддзеркалюють суспільні настрої та громадську думку.

Питання для самоконтролю

1. Які характерні особливості усної історії?
2. Назвіть зарубіжних та вітчизняних дослідників, які працюють у галузі усної історії.
3. Яка тематика найбільш поширена у фокусі вивчення усної історії? Наведіть конкретні приклади популярних проєктів.
4. Які головні правила організації інтерв'ювання під час збору матеріалів усної історії?
5. Які є гендерні особливості усноісторичних свідчень?
6. У чому, на Ваш погляд, полягає морально-етичний вимір відповідальності історика як професіонала та як людини в процесі збору, аналізу та інтерпретації усної історії?

ПОЛІТИЧНИЙ АНЕКДОТ ЯК САТИРА

11.1. Особливості анекдоту як фольклорного джерела

11.2. Джерелознавчий аналіз політичних анекдотів

11.1. Особливості анекдоту як фольклорного джерела

Анекдот (з грец. – неопублікований, невиданий) – коротке сатиричне або гумористичне, з дотепним закінченням оповідання про смішний випадок чи подію. Генетично анекдот пов'язаний із народними сатирично-гумористичними казками та новелами. Свого часу Квінт Гораций Флакк помітив, що «жарт, насмішувате слово часто буває влучніше і визначає важливі речі краще, ніж серйозне і глибоке вивчення». У політичних анекдотах висміюють керівників держави, існуючий режим, ідеологічні засади, а також побутові умови і стосунки між людьми в конкретний історичний період.

Уперше термін «анекдот» застосував у VI ст. Прокопій Кесарійський у книзі «Таємна історія». У розумінні сучасників Прокопія – це різноманітні міські плітки, чутки, пересуди. З часом анекдотами стали називати випадки з життя видатних історичних осіб, відомих людей, оповідання про їхні незвичайні вчинки, судження або ж кумедні ситуації, в які вони потрапляли.

У період Середньовіччя та Відродження прототипами анекдотів вважають італійські фабльо, французькі фацеції, прозові й віршовані німецькі шванки, польські фрашки. Найпопулярнішою в Європі була збірка «Книга фацецій» (1470 р.) П. Браччоліні, що неодноразово перевидавалася. Вона містила численні короткі, часто сатиричні, історії, які висміюють людські вади, дурість, жадібність, лицемірство. З розвитком жанру правдивість оповіді, її документальність поступово втрачалися.

Згодом анекдот як оповідання стрімко розширював свої межі, і, врешті, цим терміном почали називати гумористичні (дотепно-смішні), лаконічні мініатюри (трапляється, що й два рядки: спитав – відповів) з гострим сюжетом і неодмінно несподіваною, комічною кінцівкою. Найбільше досягнення анекдоту – несподівана кінцівка, завжди не просто дотепна, а парадоксально влучна. На відміну від наукових доробків, анекдоти не створюються, а виникають. Механізм виникнення анекдотів повною мірою не розкрито, але щоб анекдот став популярним, він має стосуватися всього суспільства.

З погляду типології анекдот як історичне джерело має, як мінімум, двоїсту сутність. Оскільки це фольклорне варіативне явище, його можна зарахувати до джерел усного типу. З іншого боку, анекдоти часто друкувалися.

Історичні анекдоти за змістом умовно можна поділити на біографічні, політичні, соціально-економічні, культурно-психологічні. Найбільш цікавими для істориків є політичні анекдоти.

У тексті щоденників за 1923-1929 рр. українського політичного, громадського і культурного діяча С. Єфремова є рефлексія на каламбури, метафори, приказки, у яких висміювалася діюча влада. У анекдотах доволі багато антисемітизму в зв'язку з тим, що більшість євреїв опинились на боці радянського режиму, який С. Єфремов не сприймав. Українці, селяни, містяни, не є власне героями сюжетів анекдотів, а в більшості показані як жертви режиму. Н. Головецька нарахувала в щоденниках 146 антирадянських анекдотів та провела їх класифікацію на чотири групи: про історичні події 1920-х рр, про історичних осіб (які були суб'єктами політичної діяльності), про цінності та життєві інтереси різних верств радянського суспільства, про українізацію 1920-х років.

Харківські дослідники К. Єремєєва, В. Куліков створили джерело-орієнтовану базу даних «Радянські політичні анекдоти», в яку станом на 2011 р. увійшло 2114 радянських політичних анекдотів з різних джерел (джерела особового походження: мемуари та щоденники, що містять радянські політичні анекдоти, матеріали усної історії, особисті колекції анекдотів; збірники радянських анекдотів, видані в радянський період і після 1991 р.).

Політичні анекдоти слугують для вираження агресії, відчуття триумфу та переваги над тим, кого або що ти висміюєш. Анекдотичний гумор може використовуватись як «тактика викриття», за яку, через її несерйозність й неоднозначність, важко помститися, адже діяв механізм зняття відповідальності за сенсове навантаження анекдоту. Таким чином, анекдоти про представників влади могли виконувати роль «таємних послань» розповсюджувачів фольклору в уявному діалозі між владою і громадянами, що практикували повсякденний спротив, адже за допомогою анекдотів громадянин міг на короткий час відчутти себе вище представника влади, відчутти свою перевагу над ним, викрити його дії. При цьому обирався анекдот з розрахунком на те, що «в разі чого», можна зняти з себе відповідальність за висловлене інакомислення, адже «це був просто жарт». З іншого боку, зауважимо, що людині не обов'язково вірити в стереотип, що став предметом висміювання, щоб сміятися і навіть поширювати вдалий анекдот.

На думку О. Коляструк, політичний анекдот давав змогу, знімаючи наліт міфу, сакральності з політичної реальності, тверезо поглянути на політику і політичних лідерів. Він був «підпільним» каналом комунікації, оскільки транслиував керуючим настрої і сподівання керованих, він передавав те, що не потрапляло до офіційної преси через контроль цензури. І. Мацишина вважає, що політичний анекдот здат-

ний емоційно доповнювати або заперечувати історичну пам'ять, використання емоційних образів «наших» та «інших» у них поляризує суспільство, що може призводити як до розколу, так і до об'єднання нації. Тому важливим є дослідження саме рефлексії змін та очікувань, які відображаються через дискурс повсякденності на прикладі політичних анекдотів.

Однією з особливостей анекдоту є анонімність. Навіть якщо достеменно відомий автор того чи іншого сюжету, анекдот все одно анонімний. Після народження анекдот існує сам по собі і є плодом колективної творчості оповідачів, що передають його з вуст в уста. Справжній автор анекдоту вже не в змозі вплинути на подальше життя свого творіння. Більше того, претензії будь-кого на авторство тієї чи іншої анекдотичної історії сприймаються оточуючими зі скепсисом.

Важливістю анекдоту є його непідцензурність, непідконтрольність влади. Яким би не був політичний режим чи державний устрій, анекдот завжди автономний від них, його неможливо загнати в бажане правлячій еліті русло. Спроби поширення «офіційних» анекдотів, як і абсолютного контролю над народним жартом, завжди приречені на провал.

Соціокультурним простором, середовищем, у якому виник і функціонував анекдот, було місто. Аналіз матеріалів, зібраних під час численних фольклорних експедицій, дозволяє стверджувати, що комплекс анекдотів характерний саме для міських, а не сільських поселень.

Анекдот є наративним, отже, у значній мірі суб'єктивним історичним джерелом, вирізняється навмисне гіпертрофованим сприйняттям дійсності, цілеспрямовано орієнтує слухача на бажане оповідачем сприйняття ситуації чи дійових осіб. Сукупність анекдотів, функціонуючих у певний час у певному соціальному середовищі, дозволяє зіставити уявлення про специфічні риси ментальності конкретного суспільства в певну епоху. В основі анекдоту лежить «упереджений погляд, властивий соціальній, етнічній групі чи класу». Анекдот здатний виявити глибинний рівень масової свідомості, образ світу, ментальність. Німецький філософ П. Слотердайк розглядає анекдот як своєрідну дренажну систему в колективній свідомості (регулює, збалансовує та встановлює рівновагу), як соціальний механізм, що примушує нас зміятися з того, що перевищує нашу здатність обурюватися.

Інформативність анекдоту включає два аспекти: фактографічний та аксіологічний. Цінність анекдоту як джерела отримання фактичної інформації – невелика (виняток становить, мабуть, лише історія повсякденності). Зумовлено це, по-перше, його формою, що впливає з особливостей фольклорного жанру (за обсягом історія не має бути

великою, інакше увага слухачів розсіюється, і вони просто перестають слухати); по-друге, тим, що його автори часто не володіють відповідною фактичною інформацією. Крім того, вони не ставили за мету відобразити щось «повно» та «об'єктивно».

Сучасний інтернет виявився для анекдота ідеальним середовищем, яке дозволяє зберігати тексти в повному обсязі недоторканності, не змінюючи характер та природу анекдоту.

11.2. Джерелознавчий аналіз політичних анекдотів

Історик, який вивчає анекдот, змушений вирішувати інтерпретаційну проблему в кілька етапів. По-перше, визначити час виникнення анекдоту (або їх певної сукупності), встановити соціальне середовище, у якому він виник та функціонував. По-друге, враховуючи особливості ментальності відповідного соціального середовища у відповідну історичну епоху, виявити, що саме хотів оповідач анекдоту донести своїм сучасникам-слухачам, яку думку хотів висловити, у чому полягала стрижнева ідея анекдоту, а також його поверхневі та глибинні сенси. По-третє, інтерпретувати анекдот сучасною мовою таким чином, щоб не спотворити закладений у ньому сенс. Тобто дослідник має розглядати будь-яке явище з двох точок зору, а саме: з позиції сучасника досліджуваної епохи та з позиції людини своєї епохи.

Зазначимо, що навіть в особистому спілкуванні люди далеко не завжди розуміють один одного, особливо виникають труднощі, коли спілкування опосередковане анекдотом як історичним джерелом. Актуальним є також питання, чи правильно вчений-історик зумів декодувати інформацію, закладену в джерелі, чи правильно він її інтерпретував.

Як правило, в анекдотах ми маємо справу з реалізацією вигадки, що передається у традиціях фольклорного наративу. Цю особливість необхідно враховувати під час аналізу конкретного матеріалу. У низці випадків в анекдоті форма домінує над змістом. Для оповідача і слухачів анекдоту важлива не його фактична достовірність (хоча зазвичай в основі сюжетів лежать випадки з реального життя), а те, чим власне анекдот і привабливий – іронія, гумор, сатира.

Анекдоти є символами своєї епохи і закарбовують стан соціальної свідомості суспільства: «Коли Олівер Кромвель в'їжджав до Лондона, поглянути на героя революції зібрався величезний натовп. Хтось з оточення Кромвеля звернувся до нього зі словами: «Погляньте, сер, як багато народу вас вітає!» На ці слова Кромвель спокійно зауважив: «Їх буде ще більше, коли мене повезуть на ешафот». Ще один приклад:

«Донька короля Людовіка XVI, граючись з однією зі своїх нянь, випадково поглянула на її руку і, машинально порахувавши пальці, здивовано закричала: «Як?! – І в тебе теж п'ять пальців?!».

Порівняльною характеристикою Англії і Росії кінця XVII ст. є такий сюжет: «Цар Петро I, перебуваючи наприкінці 1698 р. у Спйтхіді, висловив побажання подивитися, як відбувається кілювання (тілесне покарання на флоті, коли матроса протягують під кілем судна). Проте на той час не знайшлося людини, яка б заслуговувала на таке тяжке покарання. «Візьміть когось із моїх людей», – запропонував Петро I. «Ваша Величносте, – заперечили йому, – ваші люди зараз знаходяться в Англії, а не в Росії».

Непомірні амбіції та самозакоханість французького імператора Наполеона у власну персону влучно передає такий анекдот: «Намагаючись дістати якусь книжку, що була на горішній полиці бібліотеки, і не діставши її, Наполеон звелів подати собі стільця. – Дозвольте, ваша величносте, – сказав високий Д., – я дістану цю книжку. Я вищий за вас. – Ти, дурню, хотів сказати «довший на голову», відповів імператор. Але я цю різницю між нами можу усунути».

Канцлер II Німецької імперії О. фон Бісмарк відомий своїми крилатими висловами з характеристикою Росії. Один з них є в такому анекдоті: «Коли Бісмарк повернувся з Росії, його запитали, як він там подорожував. Його відповідь була дуже короткою: «Запрягають повільно, їздять швидко».

Одного разу президенту США А. Лінкольну дорікнули за те, що він відстоює точку зору, протилежну тій, яку він відстоював напередодні: «Не можна ж так різко змінювати свою позицію!». Лінкольн заперечив: «Чому ж ні? Я невисокої думки про людей, які не можуть стати сьогодні розумнішими, ніж були вчора!». Під час президентських виборів 1864 р., які відбулися в умовах Громадянської війни в США, А. Лінкольн висунув гасло, що принесло йому успіх: «Коней на переправі не міняють». Згодом це саме гасло з успіхом використав президент Ф.Д. Рузвельт під час виборів 1944 р.

Словацький історик М. Завацка у своїх працях торкається різних проблем життя суспільства у XX ст. крізь призму тогочасних анекдотів. Після створення на руїнах Австро-Угорщини Чехословацької республіки прагнення обивателів підлаштуватися до нової національно-політичної кон'юнктури знайшли вираз у словах однієї пані (очевидно, мадярки): «Знаєте, пане лікарю, я була словачкою ще перед переворотом (утворення в 1918 р. Чехословаччини – авт.), але словацькою навчилася говорити лише тепер».

Виникнення історичних анекдотів у радянські часи було спричинено необхідністю в умовах тотальної цензури осмислити історичну реальність. Політичні анекдоти були способом психологічного опору комуністичному режимові. Сатира на лицемірство соціалістичної системи щодо класової чистоти її представників чітко простежується в такому анекдоті: «Святий Петро перед райською брамою комунізму проводить анкетування новоприбулих. Запитує одного з них: – Хто був твій батько? – Промисловець. – А мати? – Донька торговця. – А твоя дружина? – Шляхтянка. – Чим займався все своє життя? Багато подорожував та написав кілька книг. – Міщанське походження – зітхнув Святий Петро – буде досить складно щось з цим вдіяти, то як твоє ім'я? – Карл Маркс».

Ситуацію в повоєнній комуністичній Чехословаччині коротко і ёмко характеризує діалог батька з дитиною на кручах гори в словацькому місті Девін: «Дивлячись з високого лівого берега Дунаю на протилежний бік ріки, де видно загородження на чехословацько-австрійському кордоні, малий запитує: – Тату, а хто живе за колючим дротом? – Ми, синку, – сумно відповідає батько».

Привертає увагу анекдот (а, можливо, й бувальщина) про контроль політичного режиму над історичною наукою: «Дослідника запитують, чи готова до друку його наукова стаття. Той у відповідь говорить: «Стаття у мене, в принципі, готова, але її ще треба змолотити марксизмом».

За розповсюдження політичних анекдотів комуністичні режими всіляко переслідували, вдаючись навіть до ув'язнення. Покаранню підлягали не лише ті, хто розповідав анекдоти, а й ті, хто на них реагував сміхом. Народ і це обіграв у жарті: «Оголошено конкурс на кращий анекдот. Перша премія – двадцять п'ять років в'язниці, друга – двадцять, а дві третіх премії, заохочувальних, – по п'ятнадцять років».

Образ Й. Сталіна в народній свідомості роздвоївся. Анекдоти про нього чітко діляться на дві частини: довоєнну й післявоєнну. У довоєнних – це чудовисько та безнадійно негативний персонаж. Один з анекдотів такий: «Ходить Данте по пеклу й бачить історичних діячів – великих грішників, які пролили багато людської крові. Хтось з них по коліна в крові, хтось ще вище. В одному з них Данте впізнає сталінського наркома внутрішніх справ Л. Берію, який у крові в пояс. – Чому так дрібно, Лаврентій Павлович? – запитує Данте. – А я на плечах у Йосипа Віссаріоновича». У анекдотах також часто використовується гра слів та перекручення відомих аббревіатур: «Одного разу збирали гроші на машинно-тракторні станції (МТС). Збір йшов дуже погано: хто давав карбованець, хто два, хто – нічого. Нарешті один робітник пожертвував 500 карбован-

ців – місячний заробіток. Збирачі були дуже здивовані й запитали: «Чому ви жертвуєте так багато на МТС?» – Як же не жертвувати? – відповів робітник. – Це ж на МТС – могилу товаришу Сталіну».

У післявоєнних анекдотах Й. Сталін постає суворим, але справедливим: «Якось Сталіну доповіли, що у маршала Рокоссовського з'явилася коханка і це відома красуня-актриса Валентина Серова. І, мовляв, що з ними тепер робитимемо? Сталін вийняв із рота люльку, трохи подумав і сказав: – Що будемо, що будемо робити... заздрити будемо!». Або ж такий сюжет: «Після війни Сталін дізнався, що професор К. «відгрохав» під Москвою шикарну дачу. Він викликав його до себе і запитав: «Це правда, що ви збудували собі дачу за стільки тисяч?!» – Правда, товаришу Сталін – відповів професор. «Велике вам спасибі від дитячого будинку, якому ви подарували цю дачу» – сказав Сталін і відправив його викладати в Новосибірськ».

Складні відносини між членами антигітлерівської коаліції відобразилися в такому анекдоті: «На Тегеранській конференції В. Черчилль, щоб подратувати Сталіна, сказав: «А мені сьогодні наснилося, що мене призначили президентом Землі!». Ф.Д. Рузвельт підтакнув: «А мені наснилося, що мене призначили президентом Всесвіту!» Сталін повільно закурив люльку і спокійно відповів: «А мені наснилося, що я нікого з вас не затвердив».

Не менш багата на анекдоти й хрущовська доба в СРСР. Страх перед владою віддзеркалений у такому жарті: «На XX з'їзді М. Хрущов виступає з доповіддю, описуючи злочини Сталіна. Раптом хтось вигукує із залу: – А чому ж Ви мовчали? Зупинившись, Хрущов звертається до залу: – Хто це сказав? У відповідь мовчання. Хрущов знову: – Так, хто це сказав? Знову мовчання. Тоді Хрущов, показуючи рукою на присутніх делегатів: – Мовчите?! Ось так і ми мовчали!». Скептичне ставлення до планів досягнення комунізму виразилося так: «Якось Хрущов запитав у Папи Римського: – Чому люди вірять у небесний рай, а не в комуністичний?» – Бо ми свій рай нікому не показуємо! – відповів Папа Римський». Лаконічною і дотепною була реакція на єдине рішення XXII з'їзду, яке вдалося реалізувати, – визнання неможливості подальшого збереження в Мавзолеї саркофага з тілом Сталіна: «Перед звільненням Хрущову не підписують в Мавзолеї обхідний лист: він прийняв двох, а здав одного».

Гасло Хрущова «Наздогнати й перегнати Америку!» перетворилося на анекдот: «Біжать наввипередки Кеннеді та Хрущов. Кеннеді, природно, приходиться першим. Наступного ранку Телеграфне агентство Радянського Союзу повідомило: «М. С. Хрущов зайняв почесне друге

місце, а Кеннеді – передостаннє». Не оминув народний гумор і відносин між Кубою, де до влади прийшов Ф. Кастро, та СРСР, який докладав неабияких усіх зусиль, щоб всюди підтримувати «визвольні рухи» та «революції»: «Фіделю Кастро влаштували гарячу зустріч в Москві. Залишившись з Хрущовим наодинці, Кастро зриває парик, відклеює бороду і, знесилений, опускається на стілець: – Не можу більше... – Треба, Федю, треба!!». Тут слід зауважити, що політична тема анекдоту влучно поєднана з фразою відомого героя радянської комедії «Пригоди Шурика», яка стала сворідним тогочасним мемом, який використовували всі, що підсилило ефект цього анекдоту.

У брежнєвський період процес ерозії тоталітарного режиму зумовив активізацію народної творчості. Обігрувалися питання псевдомократичної політичної системи: «Виборець, отримавши бюлетень, замість того, щоб, не дивлячись, опустити його до виборчої скриньки, почав читати прізвище єдиного кандидата. – Що ви робите? – грізно запитав його наглядач у штатському. – Хочу дізнатися, за кого я голосую. – А ви хіба не знаєте, що вибори таємні?!».

Через анекдот простежується криза в комуністичній партії: «Під час вступу до компартії запитують кандидата: – Чи брали раніше участь у бандах? – Ні, ні! Це я вперше...». Або ж: «Яка різниця між комуністом й антикомуністом? Комуніст – це людина, яка прочитала роботи К. Маркса і В. Леніна. Антикомуніст – це той, хто їх зрозумів». Засилля ідеології в навчальному процесі продемонстровано так: «На екзамені в медінституті професор запитує: – Чий це скелет? – Не знаю. – Чого вас навчали п'ять років?! – Невже Карла Маркса?!».

Радянська корупція теж була об'єктом уваги народних кмітливців: «Щось давно я тебе не бачив. Де ти працюєш? – У Комітеті державної безпеки. Але це між нами. – А що ви там робите? – Займаємося незадоволеними радянською владою. – Гм! А що є задоволені? – Є, але ними займається Відділ боротьби з розкраданням соціалістичної власності».

Найпопулярнішою, а тому порівняно безпечною була тема дефіциту продуктів і товарів: «Продовольчий магазин. До прилавку м'ясного відділу підходить покупець. – У вас риби немає? – Громадянин, у нас м'яса немає! А риби немає он у тому відділі, рибному»; «Чому немає мила й прального порошку? Партія «відмивається».

Гумористи порівнювали системи капіталізму та соціалізму: «Президент США Р. Ніксон запитує Л. Брежнєва: – Як вам вдається організувати планове централізоване постачання в країні таких величезних розмірів? – Все спочатку звозимо до Москви, а звідти самі розвозять». Ще один приклад: «Два друга дитинства Л. Мільштейн та Г. Раппо-

порт жили в Німеччині. Коли до влади прийшов Гітлер, вони емігрували: перший до США, другий до СРСР. Обидва стали відомими кінодіячами, один – в Голівуді, другий – на Ленфільмі. Вони зустрілися, пішли в кав'ярню, зав'язалася розмова. Леонард Майлстоун (він же Льюїс Мільштейн) скаржиться: «Я майже банкрут. Останній фільм приніс мільйонні збитки. Вілла на Адріатиці потребує ремонту. Автомобільний парк не оновлювався чотири роки. Податки досягли семицифрових значень...» Г. Раппопорт у відповідь: «А у мене все добре. Останньому фільму дали вищу категорію. Літо я провів в Будинку творчості кінематографістів. У мене «Жигулі». Став на чергу в кооператив. Податки склали 6 карбованців в місяць».

Поважний вік і проблеми зі здоров'ям керівників СРСР теж стали об'єктами сатири в анекдотах: «Л. Брежнєв і К. Черненко розмовляють на тому світі: – Костю, а хто зараз перебуває при владі? – Михайло Горбачов. – А хто його підтримує? – А навіщо його підтримувати? Він поки що сам ходить»; «Після поховання К. Черненка в Кремлі пролунав дзвінок: – Алло, це Кремль? Вам генеральні секретарі потрібні? – Ви що, хворий? – Так, і дуже старий...». Наведемо приклад «чорного» гумору про радянське повсякдення першої половини 1980-х рр., коли один за одним помирали представники вищого партійно-державного керівництва: «Ви маєте пропускний білет на похорони на Червону площу? Ні, у мене абонемент».

Всупереч поширеній критичній лінії оцінки радянської дійсності, наступний анекдот демонструє не вельми привабливий образ незадоволеного владою письменника: «Розмовляють неуспішний та успішний радянські письменники. Перший другого запитує: – Як ви могли продатися радянській владі? Успішний задумався, а потім, у свою чергу, запитав: – а Ви коли-небудь продавалися? – Ніколи – пафосно пролунало у відповідь. Успішний ще хвилину поміркував і поцікавився: – А Вас коли-небудь купляли?».

Горбачовська перебудова та політика гласності стала новим каталізатором створення анекдотів. Боротьба з алкоголізмом та «сухий закон» отримав таку народну оцінку: «Роботяга стоїть у черзі до горілчаного магазину і каже: Годі вже! Постій-но тут, постережи місце – піду вб'ю Горбачова! Дві години опісля вертається. Його приятель питає: Ну, що – вбив? – Ні, там черга ще довша!».

Нові інтерпретації радянської історії викликали наступну реакцію: «Друзі запитують М. Горбачова: – А яке, на твою думку, у нас буде майбутнє років через п'ять? – Ви що?! Я навіть не знаю, яке через перебудову в нас буде минуле!...». Обіймання двох найвищих посад в

державі М. Горбачовим зумовило появу такого анекдоту: Що таке пік плюралізму? – Це коли думка президента СРСР абсолютно не збігається з думкою генерального секретаря ЦК КПРС».

Помітивши схожість між програмою лібералізації та «соціалізму з людським обличчям» доби «Празької весни» в Чехословаччині наприкінці 1960-х рр. і горбачовською перебудовою, народні автори сформулювали анекдот: «Яка різниця між М. Горбачовим і А. Дубчеком (лідер компартії Чехословаччини – авт.)? – Жодної! Але Горбачов про це ще не знає». Або ж: «У чому різниця між «Празькою весною» та горбачовською перебудовою – ніякої, лише двадцять років». Іронія історії в тому, що порівняльний сюжет цих анекдотів втілювався в реальність. «Празька весна» спричинила опір Москви, яка влітку 1968 р. почала спецоперацію з окупації Чехословаччини військами країн Варшавського договору. Але й політика М. Горбачова спричинила консервативний поворот і заколот його опонентів в серпні 1991 р., який увійшов в історію як гекачепістський путч.

У період правління М. Горбачова в анекдотах здійснюються узагальнення радянського режиму: «При Леніні було як в тунелі: всюди темрява, попереду світло. При Сталіні – як в автобусі: один водій, половина сидить, інша половина трясеться. При Хрущові – як у цирку: один говорить, всі сміються. При Брежнєві – як у кіно: всі чекають закінчення сеансу». Або ж: «Поїзд, на якому їдуть Ленін, Сталін, Хрущов, Брежнєв і Горбачов раптово зупиняється, адже закінчуються колії. Кожен вождь застосовує свій власний, унікальний підхід. Ленін збирає селян і робітників в окрузі і переконує їх побудувати більше колій. Сталін розстрілює працівників поїзда, коли той продовжує стояти на місці. Хрущов реабілітує розстріляних працівників і наказує розбирати колії позаду поїзда і перекладати їх по ходу руху. Брежнєв опускає фіранки і гойдається взад і вперед, роблячи вигляд, що поїзд все ще рухається, а Горбачов скликає мітинг перед локомотивом і запускає кричалку: «Ні – коліям! Ні – коліям! Ні – коліям!».

Зазначимо, що молодому поколінню наших сучасників часто просто незрозумілі радянські анекдоти, у яких обігруються проблеми дефіциту, заборони будь-яких (як правило, політичних) тем. Через століття, та й через десятиліття розпізнати справжнє значення, вкладене творцями анекдоту, часом досить складно. Не завжди сучасник бачить саме той сенс, який вкладали в анекдот люди епохи, у якій він був створений та циркулював. Адже однією з особливостей анекдоту є (і була) певна недовомовленість, натяк, який має зрозуміти та оцінити слухач. Саме в цій недовомовленості, необхідності самотійного «додумування» часто поля-

гає суть сюжету. Тому завданням історика є якомога докладніше пояснювати їх зміст та тлумачити глибинну сутність того чи іншого анекдоту.

Отже, анекдоти як історичне джерело є невід'ємним елементом пізнання минулого, через їх гумор, сатиру, дотепні порівняння й гру слів глибше й чіткіше розуміються політичні, економічні, соціальні й культурні проблеми та труднощі суспільного розвитку.

Питання для самоконтролю

1. Які історичні витоки анекдоту?
2. У чому особливості політичного анекдоту?
3. Окресліть алгоритм дій історика під час джерелознавчого аналізу політичного анекдоту.
4. Які знання та навички необхідні для розуміння суті політичного анекдоту?

ЗОБРАЖАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА

12.1. Особливості зображальних джерел

12.2. Джерелознавчий аналіз зображальних матеріалів

12.3. Поштові листівки в системі джерелознавства

12.4. Карикатури та особливості їх джерелознавчого аналізу

12.1. Особливості зображальних джерел

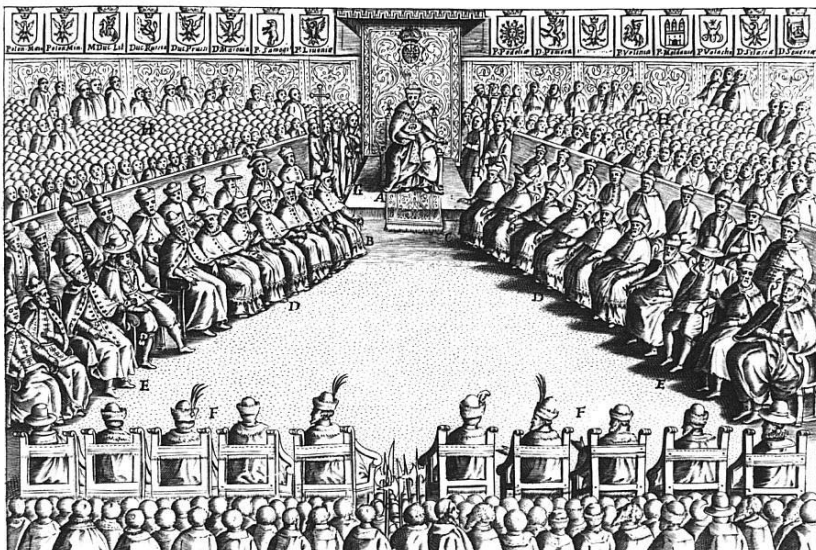
До зображального виду історичних джерел належать художні малюнки, живопис, графіка, плакати, художні та документальні фотографії, документальні поштівки, кінострічки, відеоматеріали та ін. Їх надзвичайна роль у розумінні історії в тому, що серед п'яти каналів сприйняття реальності (кінестетичного, візуального, слухового або аудіального, смакового, нюхового) саме візуальний є одним із основних.

Зображальні джерела в період Раннього нового часу представлені малюнками, картинами, гравюрами та іншими формами образотворчого мистецтва. Пам'ятки іконопису, стінопису, станкового живопису, графіки XVII-XVIII ст. мали обрядову, документальну, «заступницьку» (в релігійному вимірі – авт.), популяризаторську, декоративну, виховну, пізнавальну, естетичну, соціальну, комунікативну функції.

У німецькомовній лютерівській «Вересневій Біблії» Л. Кранах виконав чудові гравюри. На ілюстрації «Іоанн і 7 світильників» гравер зобразив Бога Отця стоячим, а Іоанна безсилою і перелякано лежачого на землі. Образ Бога привертає до себе увагу сліпучим світлом і розмірами фігури, яка щільно заповнює простір. Переважання вертикальних ліній в постаті Бога надають фігурі сили і монументальності. Натомість пророк Іоанн лежить ниць, злякано ховаючи обличчя від Бога. Іоанн на першому плані, проте не домінує, оскільки зображений у меншому масштабі з переважанням пасивних горизонтальних ліній.

Дослідникам відомі кілька пам'яток із зображеннями представників козацької верстви, описаних чи згаданих у літературі й відомих у своїх подальших інтерпретаціях. Серед них – хоругва із зображенням гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, на підставі якої було створено відоме гравіроване зображення гетьмана, уміщене в збірнику К. Саковича «Вірші на жалісний погреб...» (1622 р.), а також хоругва Тимофія Хмельницького (1653 р.), про яку згадував мандрівник П. Алеппський, і котра згодом гіпотетично могла стати взірцем для написання його портрета в східному одязі.

Широко використовуваною є гравюра «Коронний сейм часів Сигізмунда II Августа», опублікована в книзі Яна Гербурта. Засідання сейму часів Сигізмунда III Вази представлене на гравюрі Джакомо Лауро.

A. Sacra Regia Maestas. B. Archiepiscopus Gnesnen-Primas Regni. C. Archiepiscopus Leopoldus. D. Episcopi Senatores. E. Palatini, Castellani Senatores. F. Magistratus et Officiales Regni et Magni Ducatus Lithuanae. G. Senatores. H. Officiales Curiae, Aulici et Secretarii R. S. M. I. Nobiles Regni et Mag. Duc. Lith. J. Jansson sculp. 1622. Roma in Privilegio Summi Pontificis

Сейм Речі Посполитої 1622 р. Джакомо Лауро.

Джерело: <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/shliakhta-svavoliachi-zolota-demokratiia-oleksii-vinnichenko/>

Під керівництвом живописця при дворі останнього короля Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського М. Баччареллі за порівняно незначний час (1766 – 1786 рр.) було створено понад 200 портретів різних історичних осіб, а також 250 полотен, які склали окремий цикл, що відображав важливі події польської історії.

Новими видами джерел, які розкривають історію другої половини XIX – початку XXI ст. стали фотографії, кінозйомки та відеозаписи, які називають «консервованим часом», «відновленою реальністю».

Винахідником фотографії у 1838 р. був француз Л. Дагер, який винайшов спосіб фіксації зображень, названий дагеротипією. Утім, він був громіздким і коштовним: знімки проводилися на окремих металевих пластинках і щоразу одержувався лише один позитивний відбиток, який був недовговічним і поступово вигорав. На початку 1850-х рр. науковці винайшли негативний спосіб фотографування на колодієвих скляних пластинках, з позитивами на спеціально виготовленому па-

пері в необмеженій кількості – фотографію в типовому розумінні. Цей спосіб на початку 1860-х рр. остаточно витіснив дагеротипію. Його недоліком було те, що пластинки могли використовуватися лише вогкими, тому фотографи або їхні помічники виготовляли їх перед самим зніманням, обливаючи пластини в темному місці світлочутливим колодієвим розчином. Наприкінці 1870-х рр. було винайдено сухі бромо-желатинові пластини. Технічне спрощення і здешевлення фотографії призвело до зростання її популярності й широкого поширення як виду професійної діяльності в 1880-х рр.

Кінематограф є технологією фіксації рухомих видимих об'єктів. Його винахідниками вважають братів Луї та Огюста Люм'єр, які 13 лютого 1895 р. в Парижі отримали патент на свій винахід. Створений перший кінематографічний фільм «Прибуття поїзда на Ліонський вокзал Парижу» був представлений 150 глядачам у липні 1895 р. в одному з паризьких кафе.

Т. Едісон створив кінетоскоп, єдиним недоліком якого, у порівнянні з більш досконалим обладнанням Люм'єрів, було тільки те, що картинка за допомогою приладу могла бачити лише одна людина. Вітчизняний кінематограф веде свій початок від 1893 р., коли на три місяці раніше за Едісона й більше ніж за рік до братів Люм'єр український механік-винахідник Й. Тимченко розробив свій аналог кінознімального апарату та продемонстрував «живі картинки» під назвою «Вершник» та «Метальник списів» у Новоросійському університеті в Одесі. Свій винахід він встиг показати у Москві на з'їзді натуралістів і лікарів задовго до феєричного перегляду кіно в Парижі.

У другій половині ХХ ст. з'явився відеозапис на магнітних стрічках, а на межі ХХ – початку ХХІ ст. набули поширення цифрові технології фото та відеозйомки.

Сучасники технічних нововведень скептично оцінювали їх культурну цінність. Так, кінематограф видавався освіченим людям «видовищем для рабів», а кінорежисера називали «мисливцем за кадрами». Проте з плином часу історики усвідомили роль кінофотодокументів у їх здатності точно відображати, фактично копіювати реальну дійсність. Вони ніби зупиняли час і фіксували навіки як окремі моменти події (фото), так і динаміку її розвитку (кінозйомка та відеозапис) у формі живого безпосереднього знімка. Ніщо, крім кінофотокадрів, не в змозі донести до нас зовнішнього вигляду міст і сіл епохи, історичних пам'яток, що не збереглися до нашого часу, соціологічну інформацію про одяг, побут, особливості зовнішності видатних діячів. По-

середництвом фото та кіно ми знайомимося з польотами в космос, глибоководними зйомками (дослідження затонулого «Титаніка») тощо.

Спершу дослідники розглядали кінофотодокументи не як самостійний матеріал для вивчення минулого, а як лише ілюстрацію до історичних подій і фактів. Це насправді найпоширеніша, але не єдина функція цього виду джерела. Дослідник Є. Євграфов виділив, залежно від конкретної проблематики дослідження, такі його функції: додаткові відомості до писемних джерел; ілюстрування; визначальне джерело; єдине джерело. Відомі історичні ситуації, де кіно фотодокументи є найважливішим джерелом, зокрема в 1934 р. «на очах» у кінокамери в Марселі було вбито короля Югославії Олександра Карагеорگیєвича та французького міністра закордонних справ Л. Барту. Аматорська зйомка торговця Запрудера дала найдетальніші подробиці вбивства Д. Кеннеді в 1963 р.

Вбивство Д. Кеннеді: перші секунди після пострілів

Джерело: <https://www.slovoidilo.ua/2025/01/23/novyna/polityka/tramp-nadav-dozvil-rozsekretyty-dokumenty-shhodo-vbyvstva-kennedi-ta-martina-lyutera-kinha>.

Жовтневі події 1993 р. у Москві, коли танки з гармат прямою наводкою розстрілювали будинок Верховної Ради РФ, зафіксував багатогодинний репортаж. На екранах телевізорів люди спостерігали те-

рористичний акт, що стався у США 11 вересня 2001 р., коли ісламські самогубці спрямували викрадені літаки на Всесвітній торговий центр, призвівши до загибелі понад 2 тис. безвинних людей.

Основна сутність кінофотодокументів виражається у трьох особливостях: усвідомленість процесу; передача зафіксованої інформації у часі і просторі; обов'язкова ідентифікація зображення із супровідним звукозаписом або письмовим поясненням (анотацією).

Для класифікації даного типу джерела застосовують кілька критеріїв: за способом кодування інформації (зображальні – фото, німе кіно, аудіовізуальні – звуковий кіно- й відеозапис); за родом і функціями (документальні, наукові, ігрові тобто художні); за призначенням (офіційні – кінотелехроніка, спеціальні кінотелевипуски, події зйомки, інформаційні кінорепортажі, творчі – кінопубліцистика у вигляді окремих сюжетів, фотонариси, портрети, пейзажі); особистого походження (кіно любителів, колекціонерів, домашня відеозйомка); за генетичним підходом (хронологія, об'єкт чи місце зйомки, авторство); за тематичним підходом (в залежності від завдань дослідника).

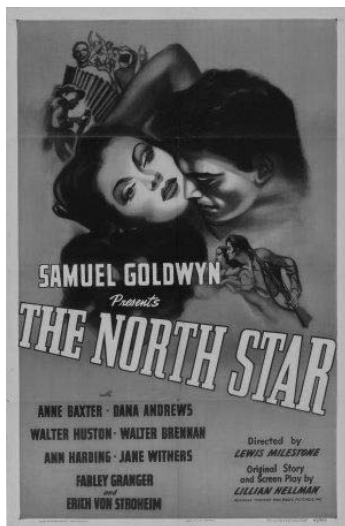
Відомі публікації фотоматеріалів часів Другої світової війни, зокрема в 1963 р. у Східній Німеччині було видано спеціальну збірку «Друга світова війна у фотодокументах». Ілюстрована фотохроніка війни є у виданні Хатчинсона, де більшість фотографій присвячені військовим діям на Західному, Тихоокеанському та Африканському фронтах. У 1956 р. вийшла збірка «Ілюстрована Росія», у якій Р. Мартін використав значну кількість фотографій, гравюр, факсиміле, репродукцій і карт. Зауважимо, що радянські дослідники критикували підбір і супровідні пояснення фотоматеріалів.

У XX ст. вельми широко використовувалося кіно, зокрема кінохроніки були характерною рисою 1920-х рр. Кінодокументаліст К. Славін стверджував, що «через 5-10 років колись перебіжний «розхожий» кадр... здобуває історичну цінність і з поточної фільмотеки переводиться у більш високий розряд – кінолітопис, а проживши тричотири десятиліття зараховується у ранг «документу епохи».

Розробляючи теоретичні засади співвідношення кіно та історії французький історик М. Ферро зазначав: «Фільм, зображення реальності або чисте, або ні, документ або вимисел, справжня інтрига або чиста вигадка – це історія». Він переконаний, що за художніми образами й вигаданим сценарієм завжди можна бачити реальні історичні події, тому вважав, що кіно – це історичний документ.

Фільм є потужним інструментом формування історичної пам'яті та зміни політичних установок у настроях суспільства. Особливо ак-

тивно експлуатувався пропагандистський характер кінозйомок. Зокрема, антифашистська спрямованість простежується у французьких фільмах «Подвійний злочин на лінії Мажіно», «Сердечна Згода». У 1945 р. вийшов на екрани документальний фільм «Звільнена Франція» (про життя французів у роки війни). У 1939 р. у США вийшло 18 фільмів антинацистського характеру. Проблематика «пропагандистського кіно» проявлялася в образі СРСР, представленого американськими режисерами. Зокрема, фільм «Відрядження у Москву» – свого роду репортаж за мотивами спогадів посла в Москві Девіса. Двогодинний фільм дає позитивний образ радянського життя, прагнучи нейтралізувати недовіру до сталінського режиму. Подібна спрямованість іншого американського фільму «Північна Зірка» про повсякденне життя українського села.

Афіша фільму «Північна Зірка» (1943 р.)

Джерело: <https://ua.kinorium.com/34372/>

Анелі та Ендрю Торндайки створили хроніку «Це не повинно повторитися» (хроніка життя Німеччини з 1896 р. до середини XX ст.), фільми «Операція «Тевтонський меч» (про вбивство в Марселі), «Відпустка на Зільті» (про гестапівця, який після війни переховувався і вів спокійне життя на о. Зільта). Цікава ідейна основа фільму Ф. Харлана «Єврей Зюсс». Відомо, що його постановкою зацікавився сам Й. Геббельс, який дав вказівку доповнити картину відверто антисемітсь-

кими сценами. Однак, на Нюрнберзькому процесі Харлан виправдовувався, що він не мав наміру пропагувати антисемітизм, пояснивши свій творчий задум лише бажанням показати життя євреїв.

Афіша фільму «Єврей Зюсс» (1940 р.)

Джерело:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%B9_%D0%97%D1%8E%D1%81%D1%81_%28%D1%84%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BC,1940%29

Із серпня 1985 р., коли на XVI Міжнародному конгресі історичних наук у Штутгарті (ФРН) уперше працювала секція «Фільм та історія», у Західній Європі, й особливо в США, вивчення й аналіз історичних фільмів отримали наукову основу. Окрім спеціалізованих видань (як-от «Film historia Online»), огляди історичних фільмів публікують у провідних наукових історичних часописах («American Historical Review», «Journal of American History» та ін.), кінострічки обговорюють на засіданнях Організації американських істориків та Американської історичної асоціації.

Дослідники з'ясували, що масовий глядач засвоює історичні образи саме через кінематограф, а не через наукові історичні дослідження. «Слово» вченого може мати різні відтінки, бути абстракцією (наприклад, «революція»), тоді як «картинка» завжди конкретна і предмет-

на. Важливо підкреслити доступність даного виду джерела, адже ознайомитися з сучасними здобутками кінематографії фінансово доволі просто, враховуючи поточні ціни в кінотеатрах або ж поширену практику використання безкоштовних дзеркальних сервісів для завантаження (торрентів). Кінематограф значно легше долає мовний бар'єр, оскільки витрати на переклад книги та субтитри до фільму суттєво різняться на користь останніх.

Фільм зазвичай зображує епізод минулого як історію окремих людей – героїв, які потрапили в ті чи ті історичні обставини. Часто особисті історії героїв є способом спрощення або ж уникнення складних соціальних проблем, на які вказує фільм. Він завжди емоційно наповнює, персоналізує і драматизує історію, малює її як тріумф, страждання, радість, відчай, пригоди чи героїчні вчинки. Ця емоційність досягається в різний спосіб: крупний план, швидке зіставлення різнорідних образів, сила музики та звукових ефектів. Фільм, таким чином, доповнює наше розуміння минулого, змушуючи нас «пропускати через себе» історичні події, формуючи в аудиторії відчуття співпричетності, емоційного відчуття реалістичності відображення минулого на екрані. У подальшому цей образ, усвідомлено чи ні, буде впливати на рефлексію глядача щодо певних новин і на прийняття рішень. Політолог М. Коцуба для з'ясування змісту цього процесу використовує термін «ефект героя», який має певний механізм емпатії, що створює зв'язок між глядачем та кіногероєм. Внаслідок цього глядач вболіває за героя й може не помітити, як перебирає на себе його світогляд чи стиль мислення, навіть якщо раніше це було йому не характерно.

Оскільки інформування громадськості про Голокост було важливою частиною комуністичної антифашистської пропаганди, чехословацькі фільми про цю трагедію з'явилися вже в 1960-ті рр., серед них: «Ешелон з раю» (З. Бриних, 1962 р.), «... А п'ятий вершник – Страх» (З. Бриних, 1964 р.), «Діаманти ночі» (З. Немец, 1966 р.), «Магазин на площі» (Я. Кадар, Е. Клос, 1966 р.), «Спалювач мерців» (Ю. Герц, 1968 р.). Ці стрічки отримали визнання на різних міжнародних кінофестивалях.

Зокрема, премію «Оскар» за найкращий фільм іноземною мовою 1966 р. та приз на міжнародному кінофестивалі в Каннах отримав «Магазин на площі». Фільм – рефлексія на тему історії «звичайної людини», непоганого хлопця, який нікому не зробив зла. Він абсолютно несподівано отримує «подарунок долі», за який доведеться платити чужою та своєю кров'ю. Події фільму відбуваються в роки війни у Словаччині. Нова провінційна нацистська влада в межах програми аріїзації пропонує місцевому теслі Антоніну (Тоно) Бртко забрати не-

великий галантерейний магазин у старої та довірливої єврейки Розалії Лаутман. Бідному Тоно нібито посміхається доля. Його жадібний шурин, місцевий функціонер правлячої партії, має право призначати арійських «опікунів» над єврейською власністю. Дружина Тоно сподівається, що скоро магазин принесе їм прибуток та вони стануть багатими. Проте згодом Тоно розуміє, що магазин – надзвичайно бідний, але не може сказати дружині правду через її жорсткий характер.

Кадр з кінофільму «Магазин на площі» (1965 р.)

Джерело: <https://lavakino.cc/34937-magazyn-na-ploshchi.html>.

Визначальними рисами якісного історичного фільму є достовірність і правдивість контексту (обставин, у яких розгорталися зображувані історичні події), дотримання принципу історизму, адекватність передачі «духу часу» (культурно-побутові елементи, антураж тощо) чи «духу» персонажа.

Важливо також, що сучасне суспільство стає дедалі більш постпийсьменним – таким, що вміє, проте не хоче читати. Це усвідомлюють сучасні кінорежисери, а тому в художніх фільмах, розрахованих на масового глядача, намагаються дотримуватися історичної достовірності, запрошуючи консультантів-спеціалістів, витрачають великі суми на виготовлення костюмів, декорацій тощо. У 2004 р. створений словацький документальний фільм «Люби ближнього свого» (режисер – Д. Гудец), сюжетом якого став єврейський погром у Топольчанах 24

вересня 1945 р., тобто вже після відновлення у Словаччині чехословацької влади. Науковим консультантом його створення працював історик І. Каменець.

Ретельні режисери для гарантованої відповідності самі йдуть в архіви. Зокрема, італійський режисер Б. Бертолуччі під час створення фільму «Стратегія павука» (про психологічні джерела фашизму) був вельми скрупульозний у деталях.

Кадр з фільму «Стратегія павука» (1970 р.).

Джерело: <https://lavakino.cc/29394-strategiia-pavuka.html>

На сучасному етапі головним медіапростором зображальних джерел є інтернет. У 2019 році, згідно з даними щорічного опитування USAID-Internews, інтернет-медіа та соцмережі вперше за популярністю обійшли телебачення. Світовим лідером з історичною спеціалізацією є канал «History Channel» (2,4 млн підписників). Понад мільйонну аудиторію мають також «Центр альтернативної історії», «Проста історія». Дослідження аудиторії українських медіа засвідчують, що 76 % опитаних українців як основне джерело інформації використовують соціальні мережі, кожен третій – тільки їх. П'ять українських просвітницьких каналів історичного спрямування (станом на 1 серпня 2024 р.) є лідерами за кількістю підписок і переглядів: «Імені Т.Г. Шевченка», «Історія без міфів», «Реальна історія», «WAS: Популярна історія», «Олександр Алфьоров».

Орієнтація на розважально-пізнавальний формат проявляється у візуальному оформленні текстів каналів. Натомість мовлення випусків витримано у зваженому науково-популярному стилі, без емоційно-експресивних засобів і різких оцінок. Візуальний супровід більше нав-

чального, а не публіцистичного формату: використовуються кількісні дані, схеми, цитати, наочна анімація. Розважальність є способом повернути увагу, здивувати, виграти конкуренцію з масовою інформаційною культурою і пробитися до аудиторії з суто просвітницькою метою.

12.2. Джерелознавчий аналіз зображальних матеріалів

Джерелознавчий аналіз візуальних творів мистецтва XVI – XVIII ст. передбачає іконографічну характеристику художніх засобів, мотивів автора та сюжетів. Зокрема, відомий польський художник XIX ст. Я. Матейко завжди ретельно готувався до створення своїх картин історичного жанру, вивчав історичну літературу, архівні документи, зібрання історичних репродукцій, спеціально підбирав відповідні речі певної історичної епохи, чому не в останню чергу допомагала власна колекція старожитностей (тканини, одяг, зброя, зібрання предметів декоративно-ужиткового мистецтва й і навіть інструменти катувань). Серед популярних картин Я. Матейка на історичну тематику: «Люблінська унія», «Стефан Баторій під Псковом», «Пруська присяга», «Присяга Яна Казимира», «Ян Собеський під Віднем», «Рейтан. Запад Польщі», «Конституція 3 травня 1791 року».

Український історик-джерелознавець О. Ковалевська докладно проаналізувала полотно «Люблінська унія».

Люблінська унія. Я. Матейко.

Джерело: <https://localhistory.org.ua/rubrics/painting/ian-mateiko-liublinska-unia/>

Було з'ясовано, що за сюжетом у картині відображено щонайменше два історичних моменти: заклик короля до підписання унійного акта та власне присяга послів. Загалом на картині зображено 35 історичних постатей. Центральним персонажем твору, безумовно, є польський король і великий князь литовський Сигізмунд II Август, зображений із розп'яттям у правій руці. Він явно домінував над усіма іншими персонажами. Незважаючи на те, що він помре за три роки після підписання унії у 52-річному віці, Я. Матейко зобразив його доволі молодим і привабливим.

Серед групи осіб ліворуч від короля вирізняється постать архієпископа гнєзненського, примаса Польщі Я. Уханського. Художник у цьому разі пішов проти історичної правди. Згідно з традицією, примас під час засідань сейму мав би перебувати по праву руку від короля. Другою важливою постаттю у групі ліворуч від короля був краківський каштелян М. Зборовський, якого зображено під час складання присяги на вірність схиленим на одне коліно перед архієпископом з остаточним текстом унії у правій руці. Але на момент підписання документа урядника вже не було серед живих, він помер 1565 р.

Яскравою червоною плямою на полотні виділяється постать кардинала Станіслава Гозія. Іконографічно образ, створений художником, є самостійним витвором уяви майстра. Переконалися в цьому можна, порівнявши образ 1650 р. невідомого гравера і його творче переосмислення, реалізоване М. Баччареллі 1781 р. Якщо давня гравюра та живописний портрет представляють одну й ту саму постать, то образ, що вийшов з-під пензля Я. Матейка, суттєво від них відрізнявся.

Композиційною підтримкою постаті короля, за задумом Я. Матейка, мали стати прибічники унії, яких він зобразив праворуч від монарха на передньому плані. Ідеться про віленського біскупа В. Протасевича та протестантського священника Я. Ласького. Як відомо, В. Протасевич – палкий прихильник створення унійної держави, через свій похилий вік та хворобу не був присутній у Люблінському замку на момент підписання акту і складання присяги послами. Відсутнім при затвердженні унії був і Я. Ласький, який за дев'ять років до того помер.

Цікавим способом Я. Матейко вирішив проблему візуалізації позиції представника Пруссії. За задумом художника, прусського герцога Альбрехта Фрідріха Гогенцоллерна зображено у верхньому лівому куті картини. Проте в день затвердження тексту унії Сигізмундом II Августом і 1 липня, коли посли його підписували та складали присягу, прусського правителя в Любліні не було. Він прибув лише 19 липня й тоді склав ленну присягу. На полотні він зображений із піднятою правою рукою,

ніби збирається взяти голос, однак його постать показано так далеко від короля, що той навіть не може бачити цього жесту. Художник явно акцентував на тому, що монарх фактично ігнорує свого васала.

Хоча від українських земель на Люблінському сеймі більше відзначився очільник руської делегації Костянтин Вишневецький, але Я. Матейко надав перевагу зображенню на картині Михайла Вишневецького, батька сумнозвісного Яреми та діда короля Речі Посполитої Міхала Корибути Вишневецького. Оскільки не збереглося навіть уявного портрета М. Вишневецького, художник надав його образу рис одного з його нащадків, князя Я. Вишневецького в молодому віці.

Звертає увагу постать сестри короля Анни Ягеллонки. Насправді у дні ухвалення унії в Любліні її не було. Водночас митець вирішив зобразити сестру короля, чоловік якої – Стефан Баторій – посів трон Речі Посполитої після смерті Сигізмунда II Августа, із метою підкреслення тягlosti династичної політики Ягеллонів. Саме через введення в композицію матейківського твору образу майбутньої королеви Анни художникові довелося «забезпечити» її почетом. Із цієї причини на картині з'явилися постаті жінок, яких насправді не було в Люблінському замку.

Варто звернути увагу на образи двох осіб у правій від глядача частині картини Я. Матейка: Анджея Фрича Моджевського та деперсоніфікованого селянина. Перший був цілком реальною постаттю, відомий як громадський діяч, релігійний реформатор, секретар короля Сигізмунда I Старого, а другий – вигаданий персонаж, адже жодних селян на сеймі апіорі бути не могло. Однак, зображуючи А. Моджевського, котрий міцно тримав за руку «польського хлопа», митець прагнув підкреслити його роль як політичного мислителя доби Відродження, який першим почав говорити про необхідність захисту селянства від усіляких утисків та зрівняння всіх верств населення перед законом.

На картині «Рейтан. Занепад Польщі» Я. Матейко представив сцену засідання Сейму, на якому затверджують перший поділ Речі Посполитої, коли один із послів, Тадеуш Рейтан, безуспішно намагається не допустити поділу, заступивши двері варшавського замку. На Рейтана, який у відчаї лежить під дверима, дивиться старанно дібрана (але не цілком історично вірогідна) група відомих людей на чолі з королем Станіславом Августом Понятовським і наймогутнішими магнатами, які зібралися під портретом цариці Катерини II, під пильним оком російського посла. Їхні обличчя виражають цілу гаму емоцій: від сорому й розгубленості до зневаги й обурення. Полотно викликало справжню бурю, позаяк польська аристократія образилася через відкрите звинувачення її предків у зраді батьківщини.

«Рейтан. Занепад Польщі» Я. Матейко

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B9%D1%82%D0%B0%D0%BD_%E2%80%94%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%B4_%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%89%D1%96

Український історик-джерелознавець С. Копилов охарактеризував особливості зовнішнього вигляду (автор-дизайнер, викарбувані написи та їх переклади, зображення, вага, матеріал) аверсів та реверсів трьох пам'ятних медалей: «Французька виставка в Москві», «Пресслужба франко-російських урочистостей. Кронштадт 1891, Тулон і Париж 1893», «Пам'ять о знаменних днях. Париж жовтень 1896, Санкт-Петербург серпень 1897». Але він не обмежився зовнішнім описом, а здійснив докладне пояснення й тлумачення конкретної історичної ситуації появи медалей та ідейно-політичного змісту, який вони доносили до громадськості, демонструючи переломний момент в історії тогочасних міжнародних відносин.

Першочерговим і найбільш складним етапом джерелознавчої роботи з кінофотодокументами є виявлення всіх джерел такого типу, які стосуються теми дослідження, та письмової супровідної документації, яка пояснює походження, зміст, зовнішні особливості документу. Другим етапом є відбір джерел для їх безпосереднього використання у дослідженні. У якості критеріїв відбору може бути атрибутивність документу, його технічний стан, наявність і якість текстового супровідного документу, повторюваність інформації тощо. Третій

етап – наукова систематизація відібраних кінофотодокументів. Розглядаються всі їх аспекти, вибудовується логічна схема оцінки.

Серед дослідницьких проблем вивчення кінофотоджерела важливе місце посідає особа автора документу. Доцільно уважно проаналізувати його творчий шлях, діяльність установи, у якій той працював. Часто постає питання співвідношення першоджерела та копії кінофотодокументу, адже первісний варіант може бути втрачений або непридатний для користування з технічного боку.

Важливим елементом джерелознавчої роботи є зіставлення кінофотодокументів за кількома напрямками: з письмовими джерелами; зіставлення опублікованих і неопублікованих кінофотодокументів; порівняння документів з різних сховищ.

Слід урахувати об'єктивно-суб'єктивну природу поданої в кінофотодокументах інформації. З одного боку, це не що інше, як реальність, але в таких джерелах відбита суб'єктивна точка зору автора, вона у певній мірі залежить від кінооператора.

Вельми істотним побоюванням істориків у роботі з кінофотодокументами є їх автентичність. Завжди є небезпека прийняти за дійсний документ вдало зроблену інсценізацію. Серед найбільш використовуваних прийомів – монтаж сцен і записів, зроблених у різний час і за різних обставин. Радянський кінофотодокументаліст Д. Вертов з цього приводу вказував: «Ти йдеш по вулиці Чикаго сьогодні, 1923 р., але я змушую тебе вклонитися товаришу Володарському, який 1918 р. йде по вулиці Петрограда, і він відповідає тобі на уклін».

Застосовується ретушування – заміна одних частин зображення іншими, вилучення того чи іншого образу. Поширеним методом у першій половині ХХ ст. було так зване «пальмування» – на фотографії вилучалася небажана особа, а замість неї ставилася пальма. Вносилися також зміни в першоджерело (заміна дикторських написів, окремих фрагментів) і створювалися таким чином різні копії кінофотоджерела.

Тож слід зіставляти розгляд зображення з ретельним аналізом супутньої документації (тексти фотокореспондентів, дикторські тексти, коментарі чи написи до кінофільмів, внутрішньокадрові написи на документах). Зовнішня критика дозволяє за освітлюваністю, організованістю кадру й іншими ознаками відрізнити документальну зйомку від інсценізованої. Зокрема, відомою фальсифікацією є фотографія «Розстріл робітників під час демонстрації 9 січня 1905 р.», на якій начебто зафіксовано епізод так званої «Кривавої неділі». Дослідники помітили такі невідповідності: шеренги солдат-піхотинців чомусь одягнені в кавалерійські шинелі; вогонь по демонстрантах во-

ни ведуть всупереч прийнятим тоді статутним нормам; будинок Головного штабу мав чомусь інший колір, ніж відомо з інших документів 1905 р. Зрештою, шляхом зіставлень було з'ясовано, що кадр взятий з одного з ранніх ігрових фільмів.

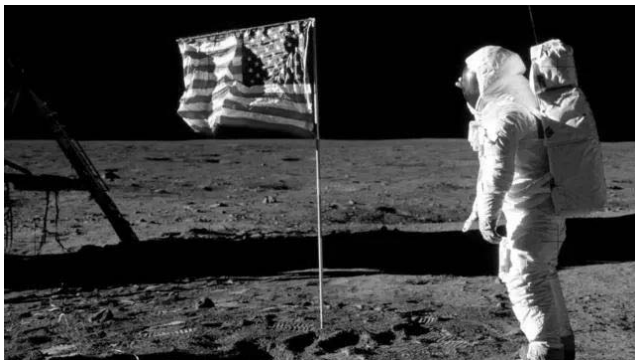
Розстріл робітників під час демонстрації 9 січня 1905 р.

Джерело: <https://www.granger.com/results.asp?inline=true&image=0353871&wwwflag=1&itemx=33>

Кадром з фільму С. Ейзенштейна «Жовтень», знятого 1927 р., вважалося зображення строю панцерників, що рухалися у напрямку Зимового палацу надвечір 25 жовтня 1917 р. Пізніше встановили, що це – документальна фотографія, автором якої був штатний військовий кореспондент Кобозев. І навпаки, сцени ігрового фільму С. Ейзенштейна про штурм Зимового палацу згодом стали помилково вважати документальними кадрами. Зокрема, про це свідчить те, що вони з'являються в різних документальних фільмах про події в Росії 1917 р. без відповідних пояснювальних коментарів, тому в глядача складається враження, що вони зафіксували справжні події.

Популярною й до сьогодні є конспірологічна версія (так звана «місячна змова») про те, що насправді американська експедиція 1969 р. не була на Місяці, а представлені кадри є вдалою інсценізацією, можливо, режисера С. Кубрика. Серед найбільш поширених сумнівів – на одному з фото прапор США, встановлений астронавтом Б. Олдріном, майорить, немов на вітрі. Оскільки на Місяці немає повітря, можна дійти висновку, що сцену знімали на Землі. Але реальне пояснення досить тривіальне. Верхній край прапора утримує горизонтальний стрижень – інакше він би справді миттєво обвис. Стрижень цей був складним, але розсунтий механізм трохи заклинило, і розтягнути прапор на повну довжину в астронавтів не вийшло. Саме тому ткани-

на не виглядає натягнутою. На фото це дійсно створює враження, ніби прапор майорить на вітрі.

Американський астронавт на Місяці (1969 р.).

Джерело: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49057116>

Вагомим завданням є визначення місця й часу зйомок. Цьому сприяє супровідна письмова документація (легенда), елементи й деталі контекстного промислового пейзажу, внутрішньокадрові написи (гасла, траспаранти, вивіски, афіші). Зображення залежить від мети кінооператора, методів, якими він користується, а також від тих завдань, які стоять перед творцями документа щодо сутності розглядуваного ними явища, події, факту. Цю особливість широко використовували тоталітарні режими для політичної пропаганди.

У період Голодомору-Геноциду в Україні 1932-1933 рр. радянські оператори знімали чимало матеріалів про успіхи сталінської колективізації на селі. Водночас знімки австрійського інженера А. Вінербергера, фотоаматора з Донеччини М. Залізняка, фотографа з Батурина М. Боканя чітко візуалізують страшні образи голодуючих. На понад 50 світлинах, зроблених А. Вінербергером у Харкові 1933 р., можна побачити великі черги містян біля продуктових крамниць, конаючих чоловіків, жінок, дітей, тіла померлих на харківських вулицях, місця поховання тощо. Знімки А. Вінербергера друкували й передруковували з 1934 р. багато разів у різних виданнях. У 1939 р. він опублікував 52 фото у своїй книзі про життя у СРСР. В Україні про матеріали А. Вінербергера дізналися лише на початку XXI ст., коли В. Марочко привіз копії світлин із колекції кардинала Т. Інніцераз архіву Віденської дієцезії і передав їх до Центрального державного архіву кінофотодокументів України ім. Г.С. Пшеничного.

На початку 2000-х рр. під керівництвом керівника Держкомархіву України Г. Боряка створений «Електронний архів Голодомору». Було

зібрано масив з понад 130 світлин та близько 200 фотодокументів (кадрів із документальних фільмів 1989–1998 рр.). У 2020 р. Інститут історії України НАН України створив «Цифровий архів Голодомору» (<https://holodomor-era.history.org.ua/>). Упродовж липня – жовтня 2020 р. група у складі Г. Боряка та О. Юркової здійснила 12 експедиційних виїздів, відвідавши при цьому 26 музеїв правобережної Київщини та зібравши понад 500 цифрових відбитків фотографій 1920-х – 1930-х рр. Водночас Канадський Науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору (HREC) запустив власний сайт із «Каталогом фотографій Голодомору», до якого увійшло до 100 авторських світлин, серед яких роботи американського фотографа Дж. Еббета, письменника У. Вільямса. У 2021 р. за підтримки HREC М. Горох започаткував проєкт пошуку і вивчення фотодокументів «доби Голодомору» в музейних колекціях Чернігівщини. Вони були представлені на порталі «Інтернет-архів епохи Голодомору», створений за ініціатииви директора Українського науково-дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору Л. Гриневич (<https://holodomorepoch-ia.com/>). Наприкінці листопада 2023 р. у базі даних архіву налічувалося 314 цифрових копій оригінальних світлин.

Особливе місце в джерелознавчому аналізі зображальних джерел займає робота з текстовим, дикторським супроводом. Адже самі кінокадри та фото залишаються німими доти, доки вони не наділені відповідними писемними або усними коментарями. Автор вкладає в текстовий матеріал своє ставлення до того, що знято. У зв'язку з цим кінофотодокумент може набути сенсу, прямо протилежного задуманому. Зараз для висвітлення подій періоду Другої світової війни часто використовують кадри німецької кінохроніки. Якщо їх первісний коментар вказував на доблесть німецької зброї, ефективну політику нацистської влади, то сьогодні це диктор супроводжує демонстрацією звірств нацистських загарбників і критикою дій нацистського режиму.

Демонстративним прикладом доповнення кінокадрами нашого знання про історичну епоху є аналіз М. Ферро документальних хронік періоду революційних подій 1917 р. у Росії. Зокрема, вуличні демонстрації стали прикладом для простеження масовості народного руху, що знімався на плівку. Спостерігаючи за кінокадрами, історик приходить до наступних висновків. По-перше, в березні 1917 р. (початковий етап революції) хвиля маніфестантів охоплювала всіх перехожих на вулицях, вуличних торгівців та ін. По-друге, у квітні – перехожі вже не приєднуються до демонстрантів, а влітку – натовп маніфестантів набагато менший, а перехожі не звертають на них уваги. Серед демонст-

рантів зовсім не видно робітників, як переконував більшовицький міф про них, як головної сили революційного руху. Переважна більшість маніфестантів – солдати, а серед цивільних переважають жінки.

Задля компарації подій М. Ферро проаналізував два художні фільми 1918 р. Перший – прорадянської спрямованості – «Ущільнення» (про варіант більшовицького розв'язання житлової проблеми, автором сценарію до нього був перший радянський нарком А. Луначарський). Другий – антирадянської спрямованості – «Дні жаху в Києві», що був поставлений за сприяння німецького військового командування, яке підтримувало П. Скоропадського. Фільм показує, як червоні взяли владу в Києві. Насилля і беззаконня там керують: шановані мешканці пограбовані, а їхні будинки зайняті. Описано трагедію однієї дрібно-буржуазної сім'ї, члени якої загинули від рук більшовиків.

У перегляді ігрових (художніх) фільмів слід завжди мати на увазі, що їхні автори не мають обов'язку чітко дотримуватися історичної достовірності. Фільми нерідко спотворюють (навіть фальсифікують), спрощують, тривіалізують, романтизують історичні події чи історичних персонажів. У культовому свого часу фільмі американського режисера М. Гібсона «Хоробре серце» (1995 р.), присвяченому постаті шотландського національного героя В. Уоллеса, змальовано низку епізодів англо-шотландського протистояння: вбивство англійцями вождів шотландських кланів (так звана «різанина в Ейршірі»); привід до повстання, пов'язаний зі стратою дружини Уоллеса; битви при Стерлінгському мосту та Фолкерку; англійський фактор у внутрішньо-політичному житті Шотландії.

Кадр з фільму «Хоробре серце» (1995 р.)

Джерело: <https://mors.in.ua/kino/412-filmu-horobre-serce-20-cikavi-fakty-pro-zyomky-kartyny.html>

Проте низка епізодів абсолютизована, перебільшена та перекручена. Найбільше невідповідностей у хронологічних зв'язках. «Різанина в Ейршірі» відбулася пізніше, в часи зрілості Уоллеса, або й, можливо, після його страти, а не в дитинстві, як показано у фільмі. Шотландці в той час не могли носити спідницю-кілт, адже вона виникла аж у XVI ст. Любовний роман головного героя з англійською принцесою є не лише фактичною вигадкою, але й недоречний хронологічно, адже в рік страти В. Уоллеса (1305 р.) Ізабеллі було лише 10 років. Реальний Уоллес не був простолюдином, а вихідцем з рицарського стану, як і його дружина, до того ж носив бороду. Найбільша претензія до реконструкції бою на Стерлінгському мосту полягає в тому, що у фільмі мосту як локації битви взагалі немає. Тобто багато ліній сюжету кінострічки побудовані на користь голлівудської схеми видовищного й інтригуючого дійства й не відповідають історичним реаліям.

Художній фільм часто дає більше інформації не про ту історію, яка зображена у фільмі, а про той час, коли він знятий, відображує соціальні та політичні проблеми епохи, в яку був створений. Кінематографічна радянська версія Афганської війни цілком відповідала тенденціям її висвітлення в офіційних ЗМІ, науковій, науково-популярній літературі й публіцистиці. Простежується еволюція зображення участі СРСР в афганській кризі від «невідомої війни» через «героїчну війну» до «непотрібної» і «злочинної» війни. Це було зумовлено змінами суспільно-політичних настроїв у СРСР під впливом «перебудови» й часткової «гласності», деміфологізації радянського минулого й дійсності, а також політичної оцінки вторгнення до Афганістану в грудні 1979 р. II з'їздом народних депутатів СРСР.

Для радянського суспільства художні фільми про Афганістан були важливим засобом переоцінки цінностей та самопізнання. Контент-аналіз художніх фільмів, знятих у СРСР у 1983–1991 рр., засвідчив загальною адекватне перенесення на екран історичних обставин Афганської війни. Попри значний ідеологічний і адміністративний контроль з боку радянської влади над мистецтвом, автори художніх фільмів не лише відтворили трагізм і жорстокість тієї війни, але й звернули увагу глядача на складні суспільно-політичні й морально-ідеологічні проблеми СРСР і пізньорадянського суспільства. Більшість фільмів були антивоєнними, а їх критично-викривальний зміст посилив негативне ставлення суспільства до війни і політики кремлівського керівництва. Це підважувало авторитет комуністичної влади й було вагомим чинником кризи радянської суспільно-політичної системи, що, зрештою, й призвело до розпаду СРСР.

Ще одним демонстративним прикладом впливу влади на створення художнього фільму є картина Я. Лупія «Данило – князь Галицький». Науковим консультантом фільму став відомий український історик М. Котляр. На момент початку зйомок у режисера було вісім варіантів сценарію фільму, для того щоб максимально ефективно обійти цензуру. Зрештою на екрані був витворений образ Данила як локального та другорядного персонажа, який не може змагатися у своїй значимості з великоросійськими «героями». Згідно з первісним планом, роль Данила повинен був зіграти відомий український актор І. Гаврилюк. Однак у той же час до Одеси прибув російський актор В. Євграфов. Режисер погодився віддати головну роль «апробованому» російському виконавцю, який мав досвід зйомок в історичному кіно. Це була не перша практика запрошувати на головні ролі фільмів про українську історію російських акторів. Крім того, така заміна зумовила відсутність харизми та величі в зображенні князя, що породило в радянських глядачів почуття провінційності української історії. До І. Гаврилюка, який виконував роль Василька Романовича, неодноразово навідувалися органи КДБ. Переглядали його минуле, щоб з'ясувати чи він, чи хтось із його родичів часом не мав контактів із націоналістами. Це і не дивно, адже актор до того був відомий за ролями героїв Русі (Максим у «Захар Беркут» та Рус у «Легенді про княгиню Ольгу»).

У 1999 р. вийшла стрічка польського режисера Є. Гофмана «Вогнем і мечем», головний меседж якої – показати втрачений шанс Речі Посполитої на політичну домінацію в регіоні, адже, на думку творців фільму, повстання козаків перекреслило політичні мрії польських королів на державу «від моря до моря». Фільм Є. Гофмана є класичним прикладом польського підходу до історії на зламі 1990-х – 2000-х: визнання власних помилок в історії, полікультурна версія історії Речі Посполитої та міф «втраченого шансу».

Кадр з фільму «Вогнем і мечем» (1999 р.)

Джерело: <https://www.youtube.com/watch?v=F1kmhZD2WNQ>

У фільмі можна простежити й певні символічні міфи. Зокрема, на думку філософів М. Хилька та О. Полисаєва, повстання Богдана Хмельницького частково зображується як певна боротьба добра (в уособленні благородних польських шляхтичів) зі злом та хаосом, які символізують бунтівні українці, зрадники польської корони. Благородні манери польських шляхтичів і кодекс честі різко контрастують з «варварством» свободолюбивих українців-козаків. Зокрема, різко негативно зображується особа Богдана Хмельницького, пояснюють його хоробрість впливу горілки та малюють образ егоїстичного та корисливого ватажка повстанців. Утім, як влучно підкреслює Л. Брюховецька, версія Є. Гофмана значно більш українофільська, ніж оригінальні мотиви Г. Сенкевича.

Польський фільм А. Голланд «У темряві» (2011 р.) розповідає про польського інженера Леопольда Соху, який протягом 14 місяців переховує групу євреїв від нацистів у каналізації Львова. Тема українства розкривається в деяких другорядних персонажах. Наприклад, українцем є безжалісний поліцейський Бортник, який промовляє фразу: «Німці – це найкраще, що сталося з українцями та поляками». Багато критиків побачили в цьому українофобію режисера. Для створення протидії цьому образу використовується «добрий українець» Ковальов, який допомагає головному герою. Втім, екранний час цих героїв рішуче переважає на користь «негативного українця» Бортникова.

Найбільш гострою в сучасних українсько-польських стосунках є тема «Волинської трагедії» (у радикальному польському варіанті – «Волинської різанини»), якій присвячений фільм В. Смажовського «Волинь» (2016 р.). Стратегія «життя без прикрас» і показ сцен вбивств й гвалтування сильно впливає на формування підсвідомої ненависті до кривдників, які в цьому фільмі зображені переважно з боку українців. Можна скільки завгодно говорити про неточності фактажу (випадкові чи навмисні), але вони не відомі широкому загалу глядачів, а тому не послабить емоційну драматичність картини. Акторська гра, правильний монтаж, символізм окремих сцен, музика – це все посилює і без того емоційне сприйняття стрічки.

Фільм, за деякими даними, отримав дофінансування у розмірі 4 млн злотих від Польського Інституту Кіномистецтва, що робить його не просто приватним фільмом, а майже висловом думок офіційної Варшави. У 2016 р. виявилось, що для завершення зйомок не вистачає ще 2,5 млн злотих, а тому було засновано спеціальну фундацію «Fundacja na rzecz filmu Wołyń». Того ж року Польське телебачення виділило режисеру ще 1 млн злотих. За свою режисерську роботу митець був удостоєний державної нагороди «Хреста Кавалерського Ор-

дену відродження Польщі» за «визначні заслуги перед польською культурою, за досягнення в художньо-творчій та громадській діяльності». На жаль, фільм впав у підготовлений українофобний ґрунт. 22 липня 2016 р. Сейм Польщі визнав події на Волині геноцидом польського народу, вчиненим українськими націоналістами, що викликало значний резонанс у Польщі й в Україні. Окрім того, кількість українських заробітчан й емігрантів в Польщі дедалі збільшувалась, польські медіа неодноразово демонстрували червоно-чорні стяги демонстрантів на Майдані, натякаючи на посилення націоналістичних поглядів українців, а російська пропаганда та найбільш радикальні кола польського істеблішменту відкрито проводили паралелі між учасниками Революції Гідності 2014 р. і нацистами Гітлерівської Німеччини.

Кадр з фільму «Волинь» (2016 р.)

Джерело: https://lb.ua/culture/2016/10/17/348075_kieve_otmenili_pokaz_polskogo.html

Фільм отримав здебільшого позитивні оцінки польських кінокритиків, істориків і журналістів: «Це фільм переконливий і до болю правдивий», «Це найкраща історична продукція за багато років», «Можливо – бо це можна буде підтвердити через кілька років – маємо справу з найкращим польським історичним фільмом». Утім, інколи лунали і негативні відгуки: «Твердження, що цей фільм має служити польсько-українському порозумінню, звучить як похмурий жарт... На екранах залишилися тільки банальщина, нудна жорстокість та омивання того, що вимагало б від режисера чогось більшого, ніж демонстрації різких сцен».

Скандална атмосфера склалася навколо словацького фільму І. Остроховського «Гвардія» (2015 р.). Її сюжет присвячений парамілітарному молодіжному підрозділу правлячої партії у Словацькій державі – Глінковій Гвардії, у діяльності якої були найпомітнішими профашистські тенденції. Режисер звернувся до історика І. Каменця з проханням бути консультантом фільму, але насправді на час обговорення питання фільм був уже створений, а І. Остроховського цікавило лише використання ім'я відомого науковця у титрах. І. Каменец прокоментував ситуацію наступним чином: «Я не знав сценарію, змісту та форми фільму... від колег дізнався, що схоже пан Остроховський маніпулював і з ними, грубо зловживаючи їхнім ім'ям для виправдання власних, з наукового погляду помилкових інтерпретацій. Я був шокований таким ставленням... Він мене звинуватив, що я хочу цензурувати його роботу й головне стверджував, що фільм є об'єктивним, змістовно виваженим, і в цьому сенсі він зі мною консультувався. Це є власне шкільним прикладом цинічної маніпуляції з фактами та людьми не лише в самому фільмі, але й у подальшій громадській дискусії».

Більш виваженим є документальний фільм 2014 р. «Повстання – Словаччина 1939-1945 рр.» (режисер – В. Стріц). Зображено створення Першої Чехословацької республіки, розвиток після Мюнхенської конференції та Віденського арбітражу, створення першої Словацької держави, військові дії словацької армії у СРСР, аріізацію та депортацію євреїв, перебіг підготовки до повстання, військові дії від початку повстання 29 серпня 1944 р. до переходу фронту у квітні 1945 р., партизанський рух та його суперечливу роль. У фільмі представлено репрезентативну добірку багатого та раніше неопублікованого візуального матеріалу, а вибрані архівні матеріали вперше в історії словацького аудіовізуального мистецтва були подані в кольорі.

Проте оскільки сценарій до фільму написав опозиційно налаштований до офіційної історичної пам'яті в сучасній Словаччині дослідник М. Лацко, закадрові коментарі інтерпретували багато моментів у такий спосіб, аби виправдати дії тогочасної словацької влади. Головним риторичним питанням розробники фільму визначили таке: «Чи може мала нація в центрі Європи вплинути на свою долю?». У підсумку, після прем'єри 3 вересня 2014 р. фільм залишився на полицях сховища словацького телебачення й не був допущений у ефір (хоча матеріал можна переглянути на кількох сайтах в «Інтернеті»).

Афіша фільму «Повстання – Словаччина 1939-1945 рр.» (2014 р.)

Джерело: <https://sfu.sk/eshop/dvd/povstanie-slovensko-1939-1945/>

На сучасному етапі вельми популярними стали історичні телесеріали. Один з них – «Корона» (2016-2023 рр.) режисера П. Моргана, присвячений життю британської монаршої родини Віндзорів. Тривав 6 сезонів по 10 епізодів з орієнтовною тривалістю серій 47-61 хв кожна. Історичним консультантом був Р. Лейсі.

Реклама серіалу «Корона» у 2020 р.

Джерело: <https://www.unian.ua/lite/kino/serial-korona-2020-aktori-informaciya-treyler-data-vihodu-sezoniv-11238593.html>

У медіапросторі виникло багато непорозумінь, адже глядачі сприйняли його як цілком правдиве висвітлення життя королівської родини, проте Букінгемський палац доволі негативно відреагував на висвітлення свого життя, особливо починаючи з другого сезону. Так з'явилась інформація про неправдивість таких сцен: змова лорда Маунтбеттена і Королеви проти шлюбу Чарльза та Камілли – насправді молоді люди самі вирішили не продовжувати стосунки в більш серйозному контексті; стосунки принца Філіпа з Чарльзом – попри свою доброту та душевність, у серіалі принца Філіпа зображено досить жорстоким батьком та ледь не тираном; стосунки Королеви з В. Черчиллем – насправді вони були приятними, в той час, як стрічка демонструє їх негативними; скандал з подружжям Кеннеді; зв'язок з Романовими – в історії про ці події детальних згадок немає; життя принцеси Діани та ін.

12.3. Поштові листівки в системі джерелознавства

Під «поштовою листівкою» чи «відкритим листом» розуміють зображальне видання встановленого формату, в якому лицьовий бік містить репродукцію чи фотографію, а зворотній чи адресний призначений для поштового повідомлення і тексту. Різновидом листівки є «документальна листівка» чи «фотолистівка», в основі яких лежать фотографії. Водночас термін «видова фотолистівка» трактується як різнопланове сюжетне зображення, створене фотографом чи художником.

Насамперед, слід пам'ятати, що всі вони були різновидом поштової кореспонденції. З цієї соціальною функцією пов'язані особливості джерела, виражені в наявності своєрідного поштового формуляра: дві сторони (адресна та ілюстративна), наявність «рамки» для поштових марок і спеціальних відміток, розділової смуги, відміток дозволу цензора про друк, видавничого знаку та ін. Тож у роботі з відкритими листами, як і в аналізі матеріалів приватного листування, обов'язковими є знання історії розвитку поштової служби.

Необхідно розрізняти фотографічні та фототипічні листівки. Оригінальні фотографічні листівки мали глянцеве покриття, фотографії при цьому способі проявлялися безпосередньо на бланк листівки, а їх наклад, як правило, був нечисленним. Таким способом створювалися сімейні портрети й види пам'яток невеликих міст і селищ. Фототипічні листівки не мали глянцевого покриття, а в основі їх зображення була фотографія, видана фотомеханічним способом друку.

Використання листівок прямо пов'язане зі становленням поняття «пам'ятка історії та культури»: поширення та тиражування поштових

карток із зображеннями пам'яток певного міста (або країни) сприяли з'єднанню образу даних місцевостей з відображеними на них об'єктами. Поштові картки не просто сприяли пізнанню цих визначних місць, їх популярності, але й закріплення у свідомості, що саме ці споруди або об'єкти є видатними серед інших подібних. Помітну роль листівки зіграли у популяризації нових пам'ятників часу – споруд самого ХХ ст. Друкувалися на одній зі сторін відкритого листа головним чином світлини пам'яток архітектури й монументи, що відображали тенденції того часу, коли гідними збереження, видатними пам'ятками визнавалися нерухомі об'єкти.

На етапі відбору й первинного ознайомлення з документальними листівками обов'язковою є фіксація всіх відомостей, вказаних на обох сторонах відкритого листа, що можуть розкрити свій інформаційний потенціал на подальших етапах. Водночас, у їх аналізі постає проблема класифікації документальних листівок. Існуюча серед філокартистів класифікація базується на принципах поділу ілюстрованих відкритих листів на документальні та художні, але дискусійними залишаються питання систематизації листівок у середині цих двох типів.

За спостереженням І. Паур, графічний дизайн листівок залежить від таких чинників: жанрів відтворених на них сюжетів (портрети, типи і краєвиди, ілюстрації до літературних творів, етнографічні матеріали); функціонального призначення (вітальні, благодійні, ювілейні, рекламні, агітаційні, гумористичні); характеру репродукованого сюжету (документальні або фотонатурні та художні); формальних художніх ознак (зображення на яких оформлене у віньєтки чи інші графічні оздобы, багатосюжетні листівки-монтажі); технології виготовлення (листівки-естампи, фототипії, виготовлені безпосередньо з негативів друкарським способом, зображення на шпоні); способів оформлення адресного (зворотного) боків тощо.

Вагомим здобутком вітчизняного джерелознавства в галузі філокартії стала монографія С. Копилова та І. Паур «Кам'янець-Подільський на поштових листівках кінця ХІХ – початку ХХ ст.: історико-іконографічне дослідження» (2019 р.).

Джерело: <https://violity.com/ua/103471104-kam-yanec-podilskij-na-poshtovih-listivkah-kin-h-h-poch-hh-st>

Її унікальність полягає в тому, що вперше в історіографії предмет спеціального дослідження стало з'ясування цінності інформаційного філокартичного матеріалу (включаючи прихованого) майже 3 тис. документальних і художніх поштових листівок. У додатках монографії подано майже 220 зразків поштових листівок кінця 1890-х – 1917 рр., виконаних на дуже високому професійному рівні, із зображеннями Кам'янця-Подільського і його околиць, а також соціальних прошарків і національних типів населення. Автори піддали сумніву твердження, що перші документальні листівки з видами Кам'янця-Подільського були виготовлені М. Греймом, як це вважалося раніше. Обробка масиву джерел та дедуктивний метод аналізу дали їм змогу висунути обґрунтовану альтернативну версію, згідно з якою перші листівки «були виготовлені в одній з друкарень Німеччини на замовлення Л. Варгафтіга. Імовірно, цей власник магазину канцелярських товарів замовив першу листівку до 1897 р., а першу серію, відповідно до поштового маркування, не пізніше осені 1899 р.».

У роботі з листівками дослідникам рекомендується розрізняти їх серії, на що вказують однакове оформлення зворотнього (адресного) боку, зазначення видавництва, номера в серії, колірне вирішення елементів поштового формуляра, стилістичне оформлення лицьового боку та ін. Інколи, на початковому етапі пошуку і виявлення листівок, автор може зіткнутися з низкою «односюжетних» серій, число яких, як правило, скорочується в процесі роботи.

Зовнішня критика поштівки полягає в аналізі їх походження, визначення об'єкта зображення, датування, авторства, з'ясування передумов створення, а також зовнішніх ознак документа, зокрема, поштових знаків, паперу, почерку. Усе це дозволяє встановити достовірність листівки. Під час цієї процедури обов'язковим є вивчення історії епохи і її художніх канонів, зокрема, потрібно відповісти на питання: чому зафіксовані та видані листівки присвячені даній події або архітектурній пам'ятці? Слід пам'ятати, що основною метою багатьох друкованих видань була їх комерційна реалізація, що визначало і навіть обмежувало видавця і фотографа у виборі сюжету. Водночас документальні листівки відображали певні художні тенденції епохи, смаки публіки, популярність об'єктів зйомки.

Важливим є вивчення характерних особливостей поштового формюляра за допомогою штемпеля реєстрації, що свідчить про час надходження відкритого листа або поштової картки. Потрібно враховувати такі чинники: оформлення зворотнього боку поштового бланка, поштових штемпелів, аналіз зображення лицьового боку відкритого листа. Визначити дату випуску легше, оскільки найчастіше її вказували на самих бланках.

Питання авторства не обмежуються знаннями творчої діяльності фотографа – безпосереднього автора. Важливим є виявлення замовника документальної листівки, у ролі якого може виступати як особа, так і окрема установа або громадська організація. Але складність даної процедури полягає в тому, що діяльність більшості видавництв і друкарень, особливо іноземних, залишається не дослідженою щодо їх друкарської продукції. Тому необхідно звернути увагу на діяльність видавництва або друкарні, що видавала документальні листівки на основі фотографічних знімків. Важливим питанням є визначення видавництва, що випустило листівку, що може бути частково вирішено шляхом виявлення й атрибуції видавничих знаків і скорочень. Видавничий знак був не лише елементом художнього оздоблення відкритої листівки, але й відігравав роль торгової марки, яку можна визначати за спеціальними довідниками зразків видавничих марок.

Для визначення авторства можливо залучити інші фотодокументи, порівняти сюжети з негативами, автор фотографій яких відомий. Важливими є аспекти співпраці того чи іншого фотографа з певним видавництвом і питання придбання негативів для публікації (нерідко фотознімок міг використовуватися одночасно декількома друкарнями і видавничими фірмами). У роботі з ілюстрованими листівками також необхідно виявити наявні перевидання одного і того ж сюжету.

Джерелознавчий аналіз передбачає характеристику археографічних даних документальних листівок, зокрема щодо характеру публікації, використання видавцями одних фотографічних кліше, вивчення написів на зворотньому боці листівок та ін. У роботі з відкритими листами обов'язково потрібно звертати увагу на деталі, що відіграють чимале значення для подальшого дослідження, зокрема оформлення адресного боку, надписи на обох боках картки (якщо є), номер у виданій серії, тираж і його обсяги, вибрана видавцями техніка.

Внутрішня критика листівки передбачає встановлення її призначення, змісту, теми і завдання. Зокрема, аналізуючи сюжет та інформацію конкретних документальних листівок, потрібно визначити ступінь повноти отриманих відомостей, їх новизну, інформаційну цінність щодо досліджуваної проблеми в порівнянні з іншими джерелами. У їх аналізі доцільно використовувати порівняльний метод, що дозволяє встановити характер інформації, зокрема, унікальність окремих даних. Порівняльний аналіз відкритих листів включає кілька етапів: по-перше, зіставлення зображення відкритих листів між собою, що поглиблює уявлення про цінність джерела і дозволяє визначити серію, видання одного походження, датувати їх і виявити неточності та друкарські помилки, допущені в описах листівок; по-друге, порівняння зображень з іншими фотоматеріалами (оригінальними і тиражованими); по-третє, уподібнення документальної листівки з письмовими джерелами. Поряд з аналізом візуальної інформації джерела (фотографічного зображення) необхідно розглядати письмовий текст повідомлення, зокрема всі написи і знаки, що становлять чималий інтерес, містять додаткову інформацію про адресатів, об'єкти, що зображені на листівках. Особлива увага повинна бути приділена видавничій нумерації відкритого листа, кольору написів, за допомогою яких можливо визначити серію та зрозуміти репертуар продукції окремих видань тощо.

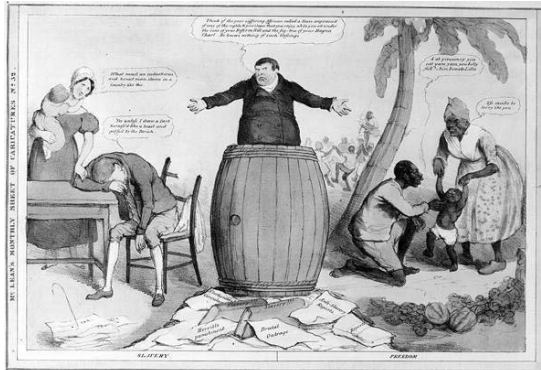
12.4. Карикатури та особливості їх джерелознавчого аналізу

Карикату́ра (з італ. – перевантажувати, перебільшувати) – викривлене зображення людини, типу чи дії, зазвичай створене з розважальною метою. Комічного ефекту в карикатурі досягають за допомогою перебільшення найхарактерніших рис, проведенням аналогії чи уподібненням до іншої істоти або об'єкта. Вона є лідером за запам'ятованістю, адже рівень збереження учнями інформації, поданої на уроці у формі карикатури, сягає 90 %.

О. Вороніна виокремлює такі особливості карикатури як «сміхового» жанру: 1) створюється завдяки прийому перебільшення (обов'язково в бік нищості); 2) становить поєднання реального й ірраціонального; 3) повчає та виховує; 4) засуджує або висміює; 5) обов'язково створює комічний ефект.

Ще в першій половині XVII ст. нідерландський художник Фокель висміяв тюльпоманію голландського суспільства в гігантській за розміром карикатурі «Великий безглуздий ковпак». Чимало політичних карикатур малювали на О. Кромвеля та на пуритан-англіїців. Перше карикатурне зображення проти абсолютистського режиму у Франції мало назву «Руйнування християнської моральності внаслідок розпусти чернецтва». Велике враження справили на суспільство діалоги, датовані 1701-1702 рр., «Езоп у Європі». Ці сорок діалогів по суті представляють перший політико-сатиричний журнал. Кожен діалог складався з восьми сторінок з великою символічною карикатурою на головній сторінці.

Власне поняття «карикатура» для позначення гумористичних ілюстрацій в журналах і газетах стало використовуватися у XIX ст. Уперше це зробив британський журнал гумору і сатири «Punch» у 1843 р., позначивши терміном сатиричні малюнки Дж. Ліча. Англійський художник Т. Роуландсон створив комічні образи публічних персонажів того часу: герцогів, актрис, аукціоністів, авторів дешевого читива. Візитівкою його стилю були помпезні костюми і перебільшені тілесні форми. Дж. Гілрей створював політичні карикатури, використовуючи драматичне відчуття ситуації та аналогії. У 1830 р. в Лондоні почав виходити щомісячник «Monthly Sheet of Caricatures».

Джерело: <https://www.1st-art-gallery.com/Robert-Seymour/Mccleans-Monthly-Sheet-Of-Caricatures-Number-32-Published-C.1830.html?srsId=AfmBOorKy-qllaS0M8200fDQ67Nz0LeziwT73hCTSp0sNTHwu1HhaaAS>

У Франції в цьому жанрі працював художник О. Дом'є, який створив політичні карикатури в антимонархічному тижневику «La Caricature».

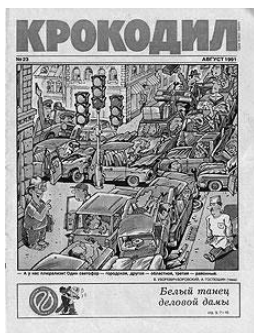

Джерело: <https://www.daumier.org/reference/newspapers-journals/la-caricature/>

У 1835 р. французький уряд заборонив політичну карикатуру, що змусило О. Дом'є звернутися до соціальної проблематики. У своїх роботах він вміло поєднував психічний стан суб'єкта з фізичним недоліком. Низка художників, зокрема Дж. Вістлер, Т. Лотрек, продовжували традицію карикатури в живописі.

У США в XX ст. барвистими та витонченими карикатурами відзначалися Е. Гіршфельд і М. Коваррубіас. Д. Левін прославився карикатурами на відомих письменників і політиків, що друкувалися в «Time», «Playboy» та «New York Times». Ілюстратор журналу «MAD» М. Друкер створював карикатури на кінозірок і телевізійних акторів.

У СРСР скарбничкою карикатури був сатиричний журнал «Крокодил», популярними були «Перець» (Україна), «Вожык» (Білорусь), що перебували під пильним контролем владних органів.

Джерело: <https://yumorzhurnal.ucoz.org/index/krokodil/0-18>

Так, за надмірну типізацію зображених сюжетів журнал «Крокодил» був розкритикований у Постанові секретаріату ЦК ВКП (б) «Про недоліки журналу «Крокодил» і заходи його поліпшення» від 26 вересня 1951 р. У документі наголошувалося: «На сторінках «Крокодила» друкується багато надуманих, беззмістовних оповідань і віршів, слабких малюнків і карикатур, які не мають серйозного суспільного значення, допускаються помилки у висвітленні питань внутрішнього життя країни та міжнародних подій. Нерідко «Крокодил» поодинокі негативні факти видає за загальні недоліки роботи державних, профспілкових та інших організацій, що створює у читачів неправильне уявлення про роботу цих організацій. У журналі публікуються малюнки і карикатури вузького кола митців, твори яких примітивні і одноманітні по темі, шаблонні по виконанню».

Серед сучасних відомих карикатуристів: М. Роусон, Б. Воттерсон, М. Джадж, Х. Албайх, С. Ачарія, П. Клузен, А. Удерзо, Л. Ортолані та ін. З 2010-х використовується також близьке поняття «іронічна графіка», яким позначають роботи з філософським підтекстом або ж кількома вимірами підтекстів щодо проблем людського буття, що візуально виражають світогляд митця, його ставлення до влади, політики.

Про те, що карикатура може виявитися «вибуховим матеріалом», наочно демонструє скандал на початку 2006 р., коли публікація однією з датських газет карикатур на пророка Мухаммеда викликала бурхливу негативну реакцію в мусульманських країнах. У відповідь журналісти заявили про свободу друку. Подібна практика у французькому журналі «Charlie Hebdo» зрештою призвела до трагедії 7 січня 2015 р., коли декілька невідомих у масках з криками «Аллах Акбар» увірвались до редакції, де почали стріляти з автоматів Калашнікова. Напад спричинив 12 смертей.

Будь-який образ за своєю суттю суб'єктивний, але об'єктивним джерелом для нього стають предмети і явища матеріального світу, і в цьому сенсі образ залишається вторинним щодо свого оригіналу. Тоді, у свою чергу, карикатура є третинним продуктом, адже малюнок – це результат сприйняття карикатуристом оточуючої реальності. Одним із засобів досягнення сатиричного ефекту є гротеск (фр. «grotesque» – комічний, химерний) – вид художньої образності, в основі якого лежить надмірне перебільшення, загострення життєвих відносин завдяки химерному та контрастному поєднанню реального й фантастичного.

Перед дослідником постає необхідність у з'ясуванні сутності карикатур, тобто чи є вони відображенням дійсності, або ж завуальованою копією реальності. Під час роботи над карикатурою варто відповісти на такі запитання: 1. Що (хто) на зображенні? 2. Яка головна ідея карикатури? 3. Що висміювалося даною карикатурою? 4. Чи приносить карикатура гідність зображених на ній осіб? 5. Яка політична ідеологія симпатична автору? 6. Виразіть своє ставлення до головної ідеї даної карикатури. 7. З якою метою була створена дана карикатура? (образити зображуваного на ній політика, вказати на його суттєві помилки, активізувати суспільне незадоволення тощо).

Американський дидакт М. Стернс пропонує такі кроки: 1. Визначити, що за герої зображені та до якої події стосується карикатура. 2. Проаналізувати дії головних героїв і вираз їх обличчя. 3. Прочитати всі надписи, що супроводжують карикатуру. 4. Сформулювати головну думку, яку автор хоче донести до глядача.

Зрештою, кінцевою метою карикатур (на відміну від фотографій) є трансляція ідеї, а не відображення дійсності. Значення карикатур як найефективнішого інструменту пропаганди нової ідеології, цінностей, стандартів поведінки, в умовах неписьманої більшості населення, одразу було оцінено на найвищому рівні пропагандистами. Морально-психологічний вплив зображувальних форм пропаганди вирішальним чином залежить від двох чинників: а) майстерності авторів; б) спроможності сприйняти їхній творчий задум тими, кому вони адресовані.

Словацький історик М. Сабо звернувся до карикатури як джерела дослідження антисемітизму в Австро-Угорщині на рубежі XIX – XX ст. Об'єктом уваги науковця став словацький католицький тижневик «Černokňazník» («Чаклун»), що видавався в м. Турчански Святий Мартін, та будапештський «Herkó Páter» («Отець Герко»). Карикатуристи акцентували на «расових» особливостях євреїв – завеликий гачкуватий ніс, опухлі губи чи криві ноги. Образ доповнювався так званими «вторинними ознаками» (традиційний одяг, стиль поведінки). Такі

стигматизовані фігури впізнавалися навіть у сучасних тоді західно-європейських костюмах.

Метою було насадження стереотипу «єврейського капіталіста» або «лихваря», «космополіта», які нібито лише вдають з себе патріотів, але насправді, експлуатують «християнські нації», завжди і скрізь переслідують виключно колективно-егоїстичні цілі своєї «раси». Характерною є наступна карикатура. Угорський глобус тримають на своїх спинах спітнілі та пригнічені словак, румун, серб і українець-русин (кожен у своєму національному костюмі). На вершині глобуса танцюють угорець та єврей. З глобуса додола впав хрест, а натомість над танцюристами майорить єврейська зірка з написом зверху: «*In hoc signo vinces*» (відомий Біблійний вислів «З цим знаком переможеш»). Справа, тобто зі сходу, стікаються натовпи галицьких та російських євреїв, в тому числі жінок та дітей, обшарпаних та з рюкзаками. Один єврей чіпляється до глобуса, а інші ланцюжком стікаються за ним. Текст під зображенням пояснює, що справжніми жертвами потоку «східних євреїв» є неугорські національності: «Що станеться, якщо вони всі піднімуться, а потім ці чотири стовпи заваляться?»*.

Українські історики С. Копилов та І. Паур проаналізували політичну карикатуру на листівках київського видавництва «Новь» як засобу пропаганди на початковому етапі Великої війни**. Їхні накладі виходили з сатиричними малюнками, які висміювали ворога та національні вади німців. Іконографія листівок товариства «Новь» тематично охоплювала кілька сюжетів: Вільгельм II – кровожерливий злодій і тиран із захмарними амбіціями; неорганізовані й слабкі армії противників (Німеччини та її союзників); результати військових компаній; відносини Берліна з країнами-союзниками. Відтак на сатиричних малюнках цього етапу війни кайзер і німецька політична еліта зображувалися в непривабливих образах демона, антихриста, агресора, тирана або смерті; німецькі солдати – рудими тарганами-пруссаками або ж свинями, тоді як пересічені німці – товстим Міхелем у нічному ковпаку, який поступово худне і зображується як жертва прусського мілітаризму. Зокрема, на карикатурі поштівки видавництва «Новь» «ДЕМОН (Німеччина) наспівує ТАМАРІ (Туреччина): І будеш ти царицею світу!!!» німецький кайзер постав в образі демона, який маніпулює своїми союзниками. Вільгельма було зображено із крилами кажана та кинджалом у лівій

* Зображення цієї та інших антисемітських карикатур можна подивитися за адресою: <http://www.forumhistoriae.sk/documents/10180/77881/nitra-pramen.pdf> (С. 137-139).

** Зображення аналізованих авторами карикатур можна подивитися за адресою: <https://drive.google.com/file/d/12XvnRHsZuO3nUMC8j6PK63JUyUM5yAGx/view>

руці, який нашіптує омріяні плани переділу Європи підстаркуватому турку, що асоціюється із турецьким султаном Мехмедом V Решадом.

На вторгнення австро-угорської армії в Сербію редакція петербурзької газети «Вечірній час» відреагувала публікацією дошкульної карикатури «3 австрійських телеграм: «Війна в Сербії перетвориться в просту каральну експедицію. Австрія задоволена», розміщеної на її шпальтах 12 серпня 1914 р. На малюнку сербський солдат копачем виганяє австрійців зі своєї землі, що відображало розвиток військових дій на Сербському фронті в серпні 1914 р.

Перебігу подій бельгійської кампанії Великої війни було присвячено карикатуру листівки «Збирався на «обід» у Париж, але подавився за сніданком у Бельгії». На карикатурі зображений німецький військовий із характерними для імператора вусами, гостроверхим шоломом на голові й погонами з позначкою «W II», який вдався їжею з тарілки з написом «Бельгія».

Графічний малюнок іншої листівки «Рішучі» кроки Туреччини» відображає складні відносини між Німеччиною та Туреччиною: німецький кайзер силоміць тягне німецького турка (султана Мехмеда V Решада) у бік Росії. На іншій листівці з карикатурою «Туреччина «грізно» озброюється!» анонімний автор іронізує з приводу «купівлі» турецьким урядом крейсерів «Гебен» і «Бреслау». 10 серпня 1914 р. ці кораблі увійшли в Дарданелли та невдовзі в Чорне море, що похитнуло сподівання у нейтралітет Османської імперії. На карикатурі остання зображена у вигляді німецького турка із зашморгом на шиї, який на плечах тримає корабель, у носовій частині якого визирає чорний орел у гостроверхому німецькому шоломі, а на його прапорах майорять написи «Бреслау» та «Гебен».

Дотримання нейтралітету болгарським і румунським урядами художник Ю. Шміт висміяв на карикатурі «Фердинанд. Говорять, Карле, що ми порушуємо нейтралітет, пропускаючи німецьких офіцерів до Туреччини. Де? Коли?». На сатиричному малюнку він зобразив правителів двох балканських країн в образі велетнів, які через біноклі видивляються у бік тих країн, яких вбачали своїми потенційними покровителями і союзниками: болгарський цар Фердинанд – у бік Німеччини, а румунський король – Росії; водночас через широко розставлені ноги обидва пропускають німецькі війська до Османської імперії. Вагання болгарського царя щодо вступу у військовий конфлікт на боці тієї або іншої коаліції були висміяні на карикатурі Ю. Шміта, розтиражованій на поштовій листівці товариства «Новь» з назвою «Кайзер Фердинанд. Якби знати хто переможе, зараз би до нього приєднався».

На карикатурах французьких листівок німецькі солдати здаються у полон за шматок хліба, а в Німеччині кампанію на Західному фронті зображували звичайною екскурсією. Ж.-І. ле Наур виокремив мотиваційні типи зображень карикатур на французьких поштових листівках, зокрема: перший – висміювання намірів німців; другий – акцентування на їх надмірній войовничості та жорстокості; третій – нелюдськість завойовників.

Карикатури, символізуючи картини з реального життя, штучно відтворюють оточуюче середовище за допомогою системи знаків та культурних кодів. Культурний код пов'язаний із прецедентними феноменами, символами і стереотипами певної культури («Країна Вранішнього Сонця», «Джон Буль», «дядько Сем», «зірка Давида» та ін.). Якщо реципієнт не володіє досвідом і знаннями для того, щоб розпредметити культурний код, він обмежується трактуванням окремо іконічного чи іконографічного кодів. Крім того, іконографічний та культурний коди регулювалися стилістичними (фіксують сатиричний характер карикатури, що, зазвичай, спирається на ефект обманутого очікування й репрезентований антитезою, гіперболою, іронією, метафорою) та ідеологічними (покликані вибудувати й «організувати» сюжети карикатури у цілому).

Суть і специфіку діалогу Росії та цивілізованих країн відображено в карикатурі Ріск «Нерівна гра» (1885 р.): у люмпена-кримінальника немає власних вікон, але він легко може їх порозбивати тим, у кого вони є. Ще більш виразно цей сюжет розкрито в, без перебільшення, геніальній карикатурі 1890 р. з американського часопису «Life» під назвою «Це не родимка». Цивілізація безуспішно намагається змити бруд з однієї, легко впізнаваної (Росія), частини планети. У карикатурі середини ХІХ ст., яка ілюструє європейсько-російські взаємини, ставиться запитання – «Ведмідь чи опудало з ведмеда?» (тобто – чи такий страшний чи непереможний, насправді, російський звір?)*.

До системи знакового поля карикатури входили не тільки сам сюжет, головні герої, підпис до карикатури, але й «світ речей». Ідею карикатури допомагають відобразити не стільки персонажі та фабула, скільки символічний простір малюнку. Так, поняття работорівлі та принижене становище раба демонструє схематичний «План корабля, що пливе з Африки (ХVІІІ ст.)», на якому фігурки рабів на палубі нагадують шпроти у банках.

Нерідко ключем до розуміння всього сюжету стають малопомітні деталі чи атрибути. Показовою є карикатура «У творчому відряджен-

* Зображення карикатур можна подивитися за адресою: <https://site.ua/andriy.starodub/anticivilizaciya-rosiya-v-angliiskix-ta-amerikanskix-karikaturax-seredini-xix-poc-xx-stolittiya-iyxjpz9>

ні». На малюнку зображено трьох представників «інтелігентних професій», які вирушили потягом у відрядження. З підпису до карикатури ми дізнаємося, що думає герой малюнка, який сидить навпроти своїх попутників: «Скільки мандрую, а жодних вражень: одні й ті ж самі обличчя». Прочитавши підпис до карикатури, читач може подумати, що мова йдеться про колег-попутників, з якими герой незмінно подорожує, однак ключовою у карикатурі стає малопомітна деталь – гральні карти із зображенням трьох головних фігур – дами, валета та короля в руках героя малюнка. Тобто головним задумом карикатуриста стало зображення представників творчої інтелігенції ледарями, неробами, а символом такої характеристики стали гральні карти.

Зрештою, карикатури можуть не лише «підсвічувати» проблеми в реальному житті, а й бути симулякром – тобто симулювати реальність, а не відображати існуючу дійсність. Це є одним з методів нав'язування недемократичним режимом суспільству установок та ситуацій, яких не було в реальному житті. Наприклад, у журналі «Перець» поміщено карикатуру «Випадок в одному науково-дослідному інституті». На малюнку зображено науковців, які представляють на огляд відповідні доповіді на теми «Про використання зебри, як тягової сили», «Будова копит антилопи-гну», «Проблема розведення страусів у північних областях України». Водночас через вікно до них заглядають вітчизняні тварини – корова, свиня і гусак, які запитують: «А що ви тут робите, добрі люди, для нас?».

Отже, важливість та унікальність зображальних джерел в тому, що вони, на відміну від писемних, дають змогу досліднику зорозуміти перенесення в минуле, отримуючи відчуття безпосереднього свідка подій.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте історичні обставини створення та значення фотографії та кіно для історичного джерелознавства.
2. Якою є класифікація кінофотодокументів?
3. Які, на Ваш погляд, переваги і недоліки художнього (ігрового) історичного фільму як історичного джерела?
4. Які сучасні перспективи розвитку зображальних джерел?
5. Який алгоритм дій історика в роботі з мистецькими творами на історичну тематику?
6. Розкрийте етапи аналізу дослідником кінофотодокумента. Наведіть конкретні приклади.
7. Які особливості поштової листівки як історичного джерела?
8. Як досліднику працювати з карикатурою та розуміти її зміст?

ПІСЛЯМОВА

Джерелознавство нової та новітньої історії країн Європи та Америки займає винятково важливе місце і відіграє дедалі більшу роль у професійній підготовці істориків. Важко уявити собі образ модерного історика, який не опанував теорію і практику пошуку, виявлення, пізнання, аналізу й використання джерел як у науково-дослідній, так і в педагогічній діяльності, не оволодів сучасними методами опрацювання джерел, здобування джерельної інформації, перевірки її достовірності тощо.

Джерелознавство має велике значення не лише для оновлення кадрового потенціалу істориків, їхнього професійного зростання, а й для практики пошуку, збагачення і використання джерельної бази зарубіжної історії, підвищення наукового рівня досліджень. Особливо зростає роль джерелознавства в сучасних умовах, коли джерельна база історії країн Європи та Америки поповнюється новими масивами історичних пам'яток і в науковий обіг вводяться невідомі досі джерела. Вагомі переваги, але й нові виклики в плані розширення джерельної бази надає сучасна епоха цифрових медіа. Джерела стають значно доступнішими, але водночас більш піддатливими для все більш витончених фальсифікації та фабрикації.

У цих умовах завданням фахової історичної освіти у вищій школі є ретельна й всебічна підготовка здобувачів освіти до роботи з різними видами й типами джерел. Необхідна демонстрація якомога чисельніших прикладів глибокого джерелознавчого аналізу в різноманітному тематичному діапазоні для того, аби студенти набули необхідних компетентностей й розуміли як організовувати власні джерелознавчі дослідження.

Сподіваємося, що представлений курс лекцій буде корисним як цільовій аудиторії (здобувачі вищої освіти, викладачі, вчителі), так і всім тим, хто цікавиться історією, базованою на автентичних джерелах та їх скрупульозному аналізу.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

ЛЕКЦІЯ 1

- Антонович В. Б.** Лекції з джерелознавства / Ред. Микола Ковальський. Острог; Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, Національний університет «Острозька академія», 2003. 382 с.
- Бездрабко В. В.** Ганс Гайнріх Боомс і теорія експертизи цінності документів. *Сумський історико-архівний журнал*. XXXII. 2019. С. 5-11.
- Бездрабко В. В.** До історії методики досліджень історичних джерел у другій половині ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Том 19. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 123-133.
- Бездрабко В. В.** До питання еволюції науки про документ, або один сюжет з історії джерелознавства та формування передумов документознавства. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2011. № 1. С. 8-16.
- Богдашина О.** Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії. Харків: Сага, 2010. 212 с.
- Воронов В. І.** Джерелознавство історії України. Курс лекцій. Дніпропетровськ: Видавництво Дінпропетровського університету, 2003. 336 с.
- Воронов В. І.** Теоретичні проблеми джерелознавчих дисциплін на сторінках збірника «Історичні джерела та їх використання». *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія*. 2013. Вип. 21. С. 186-194.
- Голиш Г. М.** Історія історичної науки від найдавніших часів до кінця ХІХ століття: підручник для студентів ВНЗ зі спеціальності «Історія». Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2015. 256 с.
- Дашкевич Я.** Джерельне та позаджерельне знання в історичному дослідженні. *Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2011. С. 234.
- Джерелознавство історії України : конспект лекцій, методичні рекомендації та плани практичних занять / уклад. **Г. Скорейко**. Чернівці: ЧНУ, 2003. 140 с.
- Евстратьев О.** Исторический источник как «след прошлого»: историко-эпистемологический анализ. *Актуальні проблеми вітчизняної*

та *всесвітньої історії*. Випуск 19. Харків : ХНУ імені Василя Каразіна, 2016. С. 114-122.

Калакура Я. Історичне джерелознавство. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Видання друге, доповнене і перероблене. Київ: «Либідь», 2017. 512 с.

Калакура Я. Класифікація джерел із всесвітньої історії як дослідницький метод. *Україна – Європа – Світ*. Випуск 15. 2015. С. 185-197.

Калакура Я. Методологічні підходи до концептуалізації історичної науки. *Україна–Європа–Світ*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 21. С. 184–193.

Калакура Я. Українська історіографія на переломі: від методологічного монізму до європейських орієнтирів. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2022. 464 с.

Китиченко Т. С. Критика позитивістської методики вивчення історичних джерел радянськими науковцями. *«Гілея: науковий вісник»*. К., 2016. Випуск 108. С. 83-87.

Ковальчук О. Зміст поняття «історичне джерело» та фактори, що впливають на його формування в добу романтизму. *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ*. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Том 16. Київ, 2008. С. 180-190.

Комарніцький О. Студіювання історичних джерел: навч.-метод. посіб. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2024. 222 с.

Копилов С. А. Джерелознавство нової та новітньої історії країн Європи та Америки. Навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський, 2007. 47 с.

Копилов С. Про викладання курсу джерелознавства нової і новітньої історії Європи і Америки. *Проблеми дидактики історії : збірник наукових праць / [редкол.: С. А. Копилов (голова, наук. ред.) та ін.]*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Випуск 1. С. 22-30.

Копилов С., Боровець І. Теоретико-методологічні засади наукової творчості Валерія Степанкова (до 75-річчя дослідника). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Т. 37. С. 9-32.

- Крамар Ю.** Всесвітня історія: методологічні та історіографічні проблеми. Навчально-методичні рекомендації для здобувачів третього освітнього рівня за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Луцьк, 2024. 91 с.
- Макарчук С.** Джерелознавство історії України : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Світ, 2008. 512 с.
- Міронова І. С.** Історичне джерелознавство та українська археографія: спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії: навч. посіб. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 208 с.
- Мороз І.** Методологічні підходи І. Крип'якевича до класифікації історичних джерел (за матеріалами наукового семінару в Українському таємному університеті у Львові). *Український історичний журнал*. 2025. № 1. С. 159-181.
- Папакін Г.** Сучасне джерелознавство: статус і роль в українській соціогуманітаристиці. *Український історичний журнал*. 2024. № 2. С. 183-211.
- Папакін Г.** «Цифровий поворот» у джерелознавстві: реальність, перспектива чи ілюзія? *Український історичний журнал*. 2021. № 1. С. 153-169.
- Підгасцький В.** Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття: Навчальний посібник для історичних факультетів університетів. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. 391 с.
- Почапська О. І.** (Не)безпека в цифровому світі. Навчальний посібник. Київ: Академія української преси, Центр вільної преси, 2024. 59 с.
- Святець Ю. А.** Фальсифікація та дезінформація в історичних джерелах. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія*. 2011. Вип. 1. С. 160-168.
- Стефанюк Г. В.** Джерелознавство: опорні конспекти і самостійна робота. Навчально-методичний посібник для студентів Інституту історії, політології і міжнародних відносин. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. 133 с.
- Темірова Н. Р.** Історія історичного знання: від зародження до статусу науки. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2019. 132 с.
- Удод О.** Доля історичних джерел в інструменталізованій історії. *Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому прос-*

ЛЕКЦІЯ 2

Боровець І. І. Скарга на працівників освіти: один документ з історії повсякдення Словацької держави 1939-1945 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 10, у 5 т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Т. 1. С. 6-7.

Виниченко О. Конституції сеймів 1576-1647 рр. як джерело до історії організації і діяльності сеймиків у Речі Посполитій. *До джерел*. Збірка наукових праць на пошану О. Купчинського з нагоди 70-річчя. Київ-Львів, 2004. Т. II. С. 229-266.

Гірна Н. Законодавство Великого князівства Литовського другої половини XIV – початку XVI століття: історичний аспект. *Теорія держави і права*. 2017. № 2. С. 225-229.

Годлевська В. Ю. Конституція Іспанії 1978 року та її значення для зміцнення демократії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 9. Вінниця, 2005. С. 391-396.

Дзира О. Імміграційне законодавство Канади і регулювання українського переселенського потоку в міжвоєнний період. *Проблеми історії країн Центральної і Східної Європи*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Випуск 9: на пошану члена-кореспондента НАН України С.В. Віднянського. С. 272-285.

Довжук І. В. Діловодство (загальне, спеціальне): навч.-метод. посіб. Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я. М., 2020. 353 с.

Жигло В. Джерелознавчі дослідження та видання документів зони військового управління вермахту у період 1942–1991 років. *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. Збірник праць молодих вчених та аспірантів (Наукові записки ІУАД)*. Том 16. Київ, 2008. С. 449-461.

Задорожнюк А. Б., Копилов С. А. «Ведомость городам, местечкам, селениям и деревням Подольской губернии... 1830 г.» – важливе

- джерело з історії Поділля. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. Т.21: На пошану професора О.М.Завальнюка. С. 142-146.
- Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. **О. М. Бандурки**. Харків: Майдан, 2020. 618 с.
- Каррі Д. П.** Конституція Сполучених Штатів Америки: Посібник для всіх. К.: Веселка, 1993. 193 с.
- Ковтанюк Ю. С.** Витоки електронного документознавства як наукового напрямку документознавства. *Архіви України*. 2011. № 2-3. С. 14-36.
- Конституційне законодавство зарубіжних країн. Хрестоматія / В.О. Ріяка, К. О. Закоморна (упоряд.). К.: Юрінком Інтер, 2007. 384 с.
- Конституції країн світу: Королівство Данія, Французька Республіка, Чеська Республіка, Республіка Польща / О. В. Коротюк, О. В. Лавринович. К.: ОВК, 2021. 232 с.
- Конституція Грузії 24.08.1995 р. URL: <http://nbuviar.gov.ua/asambleya/constitutions.php>.
- Конституція Італійської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). К.: Москаленко О.М., 2018. 62 с.
- Конституція Королівства Бельгія 07.02. 1831 р. URL: <http://nbuviar.gov.ua/asambleya/constitutions.php>.
- Конституція Республіки Білорусь 15.03.1994 р. URL: <http://nbuviar.gov.ua/asambleya/constitutions.php>.
- Конституція США. *Право США*. 2013. № 1-2. С. 13-30.
- Конституція Швейцарської конфедерації URL: <http://www.ditext.com/swiss/constitution.html>.
- Мільчев В.** Специфіка побудови формулярів актових документів XVIII ст. (на прикладі джерел з історії запорозького козацтва). *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ*. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Том 22. Київ, 2010. С. 107-120.
- Молдавська Т.** Документація обласних Рад депутатів УРСР та їх виконавчо-управлінських структур другої половини XX ст. як історичне джерело. *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ*. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Том 23. Київ, 2011. С. 348-357.

Основний закон Федеративної Республіки Німеччина. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/grundgesetz_uk.pdf

Палант Б. Білль про права (практика застосування). Харків: Право, 2018. 264 с.

Папазова А. Актові та діловодні джерела з історії діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст. *Схід*. 2018. № 6 (158), листопад-грудень. С. 91-93.

Савчин М. В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму: монографія. Харків: Право, 2018. 440 с.

Січкаренко Г. Г. Документні джерела інформації: навчальний посібник. Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я. М., 2018. 212 с.

Сусликов В. Є. «Повне зібрання законів Російської імперії» як історико-правове джерело: проблема повноти та репрезентативності. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 2. С. 38-43.

Траттнер М. Новини про шведсько-український союз 1708–1709-х рр. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 86-89.

Черняк Є. В. Охорона Конституції України та конституцій зарубіжних країн: конституційно-порівняльний аналіз. Київ: Видавництво Ліра-К, 2020. 592 с.

Шоповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 464 с.

Яцишин М. Основи конституційного права Великої Британії: Відкрита лекція. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. Вип. 2. 24 с.

ЛЕКЦІЯ 3

Балабанов К. В., Трофименко М. В. Дипломатична та консульська служба. Підручник для студентів ВНЗ. Донецьк: Ноулідж, 2013. 432 с.

Боровець І. Березнева криза 1939 року та проголошення незалежності Словачької держави. *Історичний часопис з богемістики і словачістики*. Випуск 6. Політичне закулісся війни та миру в історії словаків і чехів. Ужгород: TIMPANI, 2016. С. 81-99.

- Боровець І. І.** Неопубліковані звіти словацького посла з Берліна (травень-червень 1939 р.). *Архівістика : теорія, методика, практика : матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції* (22-23 квітня 2021 р., м. Кам'янець-Подільський). Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», 2021. С. 36-38.
- Балануца О. О.** Родзинки дипломатії: навчальний посібник. Дніпро: Середняк Т. К., 2022. 148 с.
- Дипломатія. Навчальний посібник / Корольчук Л.В., Баула О.В., Галазюк Н.М., Зелінська О.М., Кравчук П.Я., Лютак О.М., Савош Л.В., Урбан О.А. Луцьк: ПП «Волинська друкарня», 2024. 340 с.
- Кавунник В.** Війна РСФРР проти УНР від Берестейських до Ризьких мирних договорів за дипломатичними документами. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Том 25. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2012. С. 434-455.
- Кащишин Н. Є.** Стиль текстів дипломатичних документів як поєднання стилів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Філологічна. 2014. Вип. 44. С. 120-123.
- Клиніна Т.** Серія «The Foreign Relations of the United States» (FRUS) як приклад офіційної документальної історії. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2023. Вип. 32. С. 262-280.
- Лісовський П. М., Лісовська Ю. П.** Дипломатична та консульська служба: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К, 2022. 178 с.
- Лященко Т. М.** Правовий статус дипломатичних представництв. К., 2008. 214 с.
- Мартинюк О.** Особливості дипломатичного листування (на матеріалі французької мови). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. 2019. № 38. Том 2. С. 111-114.
- Матяш І.** Український дипломатичний архів як джерело дослідження діяльності Консульства Японії в Одесі в міжвоєнний період. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2022. Вип. 31. С. 202-228.
- Мищанін В. В.** Радянсько-чехословацький договір про Закарпаття від 29 червня 1945 р. та його вплив на історичну долю краю. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Історія*. Ужгород : Говерла, 2017. Вип. 1 (36). С. 32-38.

- Нариси з історії дипломатії України / [О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій]. Київ: Альтернативи, 2001. 733 с.
- Окладна М. Г., Яковюк І. В., Дядик В. О.** Дипломатична служба Європейського Союзу: становлення й розвиток. *Право та інноваційне суспільство*. 2021. № 2 (17). С. 22-29.
- Павленко С.** Лист французького дипломата Жана Балюза про його перебування в Батурині в 1704 р. та зустріч з Іваном Мазепою – фальсифікат історика Ілька Борщака чи його переклад тексту джерела? *Сіверянський літопис*. 2024. № (4). С. 156-172.
- Панов А. В.** Дипломатична і консульська служба: підручник. Ужгород: ПП «АУТДОР-ШАРК», 2015. 271 с.
- Романюк Н., Кухарик В.** Основи дипломатії і дипломатичної роботи: Опорний конспект лекцій. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2024. 76 с.
- Свеженцева О.** Документи з політичної історії Чехословаччини 1948-1953 рр.: проблеми систематизації та аналізу нових архівних матеріалів. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Випуск 3. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. С. 228-238.
- Сіромський Р., Сіромська Г.** «Мій візит не заспокоїв мене»: з історії відвідин Лестером Пірсоном Радянського Союзу (5-12 жовтня 1955 р.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2022. Випуск 54. С. 169-184.
- Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т.** Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. К.: Вид-во «АМЕННОТЕР» 2016. 320 с.
- Соловйова Г.** Діяльність полковника Максима Кривоноса в листах папських нунціїв. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Том 20. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2010. С. 64-75.
- Стельмах С. П.** «Ми не можемо довіряти росіянам». «Нота Сталіна 1952 року» про нейтралітет і об'єднання Німеччини. *Проблеми всесвітньої історії*. № 2 (26). 2024. С. 21-42.
- Ціватий В.** Зовнішня політика і дипломатія США XXI століття: інституціонально-кадровий і регіональний аспекти. *Американська історія та політика*. 2016. № 2. С. 244-252.

- Ціватий В., Аношина Н.-Т.** Дипломатична служба і дипломати Великої Британії: історичні традиції, сучасна інституціональна модель (досвід для України). *Україна дипломатична*. 2011. Вип. 12. С. 492-504.
- Чекаленко Л., Ціватий В.** Британська й американська системи підготовки дипломатів в умовах глобалізаційних змін. *Україна дипломатична*. 2019. Вип. 20. С. 570-584.
- Чугаєнко Ю. О.** Дипломатичний і міжнародний діловий протокол та етикет. Навчальний посібник. К.: Національна академія управління, 2011. 164 с.
- Milewski D.** Listy senatorów koronnych do margrabiego Jerzego Fryderyka i nadradców pruskich w okresie trzeciego bezkrólewia (1586–1587). *Studia Źródłoznawcze*. 2020. T. LVIII. S. 253-268.
- Rychlík J.** Obdobie pred Slovenským národným povstaním v správach bulgarských diplomatov. *Historický časopis*. 2001. Ročník 49. Číslo 3. S. 515-534.
- Rychlík J.** Politická situácia v Európe a na Slovensku v rokoch 1941-43 v správach bulgarských diplomatov. *Historický časopis*. 1999. Ročník 47. Číslo 1. S. 265-305.
- Rychlík J.** Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1940-1941 v správach bulharského diplomata Konstantína Šišmanova. *Historický časopis*. Ročník 43. Číslo 3. 1995. S. 540-559.
- Rychlík J.** Slovenské národné povstanie v správach chorvátskeho diplomata. *Historický časopis*. 2006. Ročník 54. Číslo 2. S. 315-352.
- Šepták M.** Edice dokumentů k československé meziválečné zahraniční politice. Současný stav a budoucí perspektivy. *Pramen – jeho funkce, význam, interpretace a limity v historickom výskume*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2010. S. 149-159.

ЛЕКЦІЯ 4

Актуальні питання досудового розслідування: збірник матеріалів круглого столу (в авторській редакції), м. Кривий Ріг, 28 квітня 2023 року. Кривий Ріг: КННІ ДонДУВС, 2023. 152 с.

Білоножко С. В., Давлетов О. Р. «Справа Дрейфуса» крізь призму засобів масової інформації Франції кінця XIX ст. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2021. Vol. 5(57). P. 193-199.

- Бірчак В., Довженко О., Когут А. та ін.** Архіви КГБ для медіа: Посібник / Редактор-упорядник Анна Олійник: Центр досліджень визвольного руху. К.: КІС., 2018. 216 с.
- Блануца А. В.** Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики I третини XVI ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т.18: На пошану професора В.С. Степанкова. С. 76-84.
- Боровець І. І.** Словацькі джерела про безпекову ситуацію у Східній Словаччині навесні-влітку 1944 р. *Архівістика: теорія, методика, практика : матеріали Третьої всеукраїнської науково-практичної конференції (22-23 квітня 2023 р., м. Кам'янець-Подільський) [Електронний ресурс] / [ред. кол.: С. А. Копилов (гол. редкол.), А. В. Хромов (заст. голови), та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. С. 36-41.*
- Боровець І.** Словацькі документи засвідчують... (рецензія на: Dotyky s boľševizmom. Dokumenty spravodajstva slovenskej armády 1940-1941) / Martin Lacko (ed.). Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009. 260 s.). *Сторінки воєнної історії України*. 2013. Вип. 16. С. 233-241.
- Герговська Н. Н.** Бандера в документах Нюрнберзького процесу. *Історіосфера: матеріали Вісімнадцятої наукової конференції викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, [7-8 квітня, 2023р.]. Одеса: [ПНПУ імені К. Д. Ушинського], 2023. С. 91-94.*
- Іванов В. М.** Нюрнберзький процес: історичне та правове значення (до 70-річчя Міжнародного військового трибуналу). *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 24-28.
- Ільницький В., Мухаць Р.** Невідомий документ про порушення соціалістичної законності при утвердженні радянської адміністрації на західноукраїнських землях. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2020. № 3/45. С. 186-203.
- Калакура Я. С.** Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів. *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання*. Київ, 1998. С. 19-23.

- Коруц У. З.** Практика Нюрнберзького трибуналу та її значення для кваліфікації пропаганди війни як міжнародного злочину. *Альманах міжнародного права*. 2020. Випуск 24. С. 222-230.
- Кравченко М.** «Папка 48»: політичне замовлення чи історичне джерело? *Наукові Записки Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ*. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Том 22. Київ, 2011. С. 391-397.
- Литовська Метрика. Книга № 235. (1547-1549): 20-та Книга судових справ / Підготував Д. Ващук. К.: Інститут історії України, 2019. I-XX; 75 с.
- Литовська Метрика. Книга № 270. (1569-1572): 56-та Книга судових справ / Підготували А. Блануца, Д. Ващук. Київ: Інститут історії України, 2025. I-XX; 58 с.
- Папакін Г. В.** Проблемні питання джерелознавчого аналізу документальної спадщини радянського репресивно-карального апарату 1920-1930-х рр. *Український історичний журнал*. 2012. № 1. С. 183-200.
- Патриляк І.** Агентурна справа «Щур» як джерело до вивчення методів агентурної роботи радянських органів держбезпеки проти керівників українського визвольного руху. *Український історичний журнал*. 2018. № 4. С. 128-145.
- Подкур Р., Ченцов В.** Документы органов государственной безопасности СССР 1920 – 1930-х годов: источниковедческий анализ / НАН Украины. Институт истории Украины; Отдел по разработке архивов ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Тернополь, 2010. 372 с.
- Слідчий суддя: актуальні питання діяльності: науково-практичний посіб. / кол. авторів; за заг. ред. О. С. Короткової, І. С. Шаповалової. Київ, 2024. 174 с.
- Шніцер І. О.** Судовий процес над Йозефом Тісо та його вплив на суспільно-політичне життя в Чехословаччині 1946-1947 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Історія*. 2019. Вип. 2 (41). С. 127-133.
- Як працювати із документами ЧК-КГБ: архівно-слідчі справи. URL: <http://deconstruction.cdvr.org.ua/2018/45/>.
- Lamoš R.** Výpoved' říšského maršala Hermanna Göringa v dokumentoch. *Vojenská historie*. 2016. Volum 20. Číslo 2. S. 124-135.

ЛЕКЦІЯ 5

- Біла К.** Регіональна преса як джерело російської воєнної пропаганди на правобережжі України в роки Першої світової війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Том 44. Кам'янець-Подільський, 2024. С. 52-65.
- Вайс К.** Католицька жіноча преса у міжвоєнній Польщі: у пошуках образу ідеальної жіночності. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2023. №1 (48). С. 93-98.
- Гребцова І.** Контент-аналіз як метод вивчення матеріалів регіональної преси середини XIX ст. *Записки історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*. 2020. № 31. С. 145-157.
- Громадянська освіта та методика її навчання: Підручник для студентів педагогічних закладів вищої освіти / За загальною редакцією Т.В. Бакка, Т.В. Мелешенко. К.: УОВЦ «Оріон», 2019. 320 с.
- Димніч О. Ю.** Суспільні проблеми радянських людей та місцева преса 1986 р. (результати пілотного контент-аналізу). *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія*. 2012. Вип. 20. С. 200-205.
- Затовський Б. О.** Конфесійне життя в Сербії за матеріалами «Богословського вестника» та «Церковних ведомостей» 1906-1912 рр. *Записки історичного факультету: збірник наукових праць*. Вип. 27. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016. С. 445-457.
- Ільницький В., Тельвак В., Талалай Ю.** Сучасна російсько-українська війна на шпальтах «The British Army Review» (2022-2024). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2024. Спецвипуск. С. 130-146.
- Каюк А.** Трансформації в редакційній політиці журналу «Огонек» в переддень «перебудови». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2016. Вип. 2. Ч. 2. С. 88-91.
- Кравчук О. М.** Постать Т. Г. Масарика у висвітленні української радянської преси 1920-1930-х рр. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія. Історична*. 2017. Вип. 13. С. 114-123.

- Кругляк М.** Проблема торгівлі жінками на сторінках преси Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Том 38. Кам'янець-Подільський, 2022. С. 65-85.
- Куцька О. М., Фурман І. І.** Застосування математичних методів в історичних дослідженнях. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2023. Вип. 57. С. 383-407.
- Лавренко В., Дяченко О.** Образи Японії на сторінках катеринославської преси у роки Першої світової війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Том 41. Кам'янець-Подільський, 2023. С. 70-85.
- Літвіненко Є.** Маттеус Меріан: видавець та перший автор німецькомовної друкованої хроніки «Theatrum Europaeum». *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ*. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 20. Київ, 2010. С. 54-63.
- Мартинів В. Л.** Анексія Боснії і Герцеговини Австро-Угорщиною та анексія Кореї Японією у висвітленні російських часописів: порівняльний аналіз. *Записки історичного факультету: збірник наукових праць*. 27 випуск. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016. С. 458-465.
- Мицик Ю.** З вістових листів про початковий період війни Речі Посполитої з Османською імперією 1672–1676 рр. *Київські історичні студії*. 2024. № 2 (19). С. 64-72.
- Мицик Ю.** О двух немецких «летучих листках» XVII в. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. праць*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 203-212.
- Моргун О.** Критический дискурс-анализ материалов русской периодической печати о государственных переворотах в Османской империи (1807-1808 гг). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць*. Вип. 18. Харків: ХНУ імені Василя Каразіна, 2015. С. 125-132.
- Новиченко А.** Особливості формування образу Японії в радянській пресі у 1964–1973 рр.: соціально-політичний аспект (за матеріалами «комсомольської правди»). *Наукові записки Тернопільського*

національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2016. Вип. 1. Ч. 3. С. 73-78.

Пастушенко О. Книга і періодика в дисертаційних дослідженнях незалежної України: соціокомунікаційний аспект: монографія. Київ, 2016. 564 с.

Петречко О., Масненко В. Початок збройної агресії Росії проти України за матеріалами газети «Нью-Йорк Таймс» (27 лютого – 4 березня 2014). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія.* 2021. № 6/48. С. 435-453.

Плюта Н. В. Позиція французької преси стосовно Фашодської кризи. «Гілея: науковий вісник»: *Збірник наукових праць.* 2015. Випуск 93. С. 118-122.

Романюк І., Герасимов Т. Преса як історичне джерело вивчення повсякдення Києва в роки Першої світової війни. *Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація:* монографія / Наук. ред. ді.н. проф. О. О. Салати. Вінниця, ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 175-191.

Салата О. Інтерпретація подій Другої світової війни друкованими засобами інформації (на прикладі періодики окупованої України). *Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація:* монографія / Наук. ред. ді.н. проф. О. О. Салати. Вінниця, ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 192-216.

Санцевич А. В. Періодична преса як комплекс історичних джерел (структурний аналіз). *Український історичний журнал.* 1988. № 4. С. 64-75.

Сімперович В. М. Газета «Британский союзник» як джерело вивчення історії Другої світової війни. *Архіви України.* 2013. № 3. С. 105-114.

Смірнов Т. Дослідження української періодики Підкарпатської Русі на прикладі двотижневика «Українське слово» (1932-1938): історіографічний та методологічний аспекти. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* 2024. № 2 (51). С. 81-87.

Стецюк В. «Deusthe Kriegs-Zeitung von Baranowitschi» як джерело з історії німецької окупації на території Білорусі (1916-1918 рр.). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць.* Випуск 4. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. С. 266-271.

- Суровцев О.** Газета «Bucovina» як джерело вивчення антисемітської політики румунської влади в Північній Буковині в 1941–1944 роках. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2006. Вип. 31. С. 122-131.
- Сухобокова О.** «Ми розповімо вам правду»: «Голос Америки» у світовому інфопросторі (1940 рр. – початок XXI ст.). *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2020. Вип. 7. С. 136-153.
- Федорук Я. О.** Англійські газети про Україну на початку московсько-польської війни в 1654 р. *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 91-102.
- Федченко П.** Преса та її попередники. Київ: Наукова думка, 1969. 339 с.
- Чернік С. Д.** Періодичні видання України як джерело дослідження політичної історії Сербії 1878-1918 рр. *Історичний архів*. 2011. Вип. 7. С. 158-162.
- Юськів Б. М.** Контент-аналіз. Історія розвитку і світовий досвід: Монографія. Рівне: «Перспектива», 2006. 203 с.
- Hrachov A.** Louis Mallet in the Crosshairs of «The Times»: Criticism of Actions of the British Diplomacy in Constantinople at the Beginning of the First World War. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2022. Вип. 31. С. 242- 254.
- Ofitsynskyy Yu.** The Estimation of the War in Donbas by Scientists and Former Politicians on the Pages of the Newspaper The New York Times (March 1, 2014 – February 11, 2015). *Skhidnoievropeiskiy Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2020. № 15. С. 230-244.

ЛЕКЦІЯ 6

- Атаманенко В.** Документи Литовської Метрики як джерело вивчення еволюції джерел статистичного характеру. *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2008. Том 17. С. 5-19.
- Атаманенко В. Б.** Склад описово-статистичних джерел з історії Волині XVI – першої половини XVII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. Т.13. С. 562-575.

- Жиленко І. Р.** Медійні процеси XVII–XVIII століть : навчальний посібник. Суми: Сумський державний університет, 2021. 189 с.
- Заборін Д.** Трагедія «чорної піхоти»: проблеми студіювання мобілізації 1943–1944 рр. і підрахунку безповоротних втрат (на матеріалах Богуславщини). *Український історичний журнал*. 2023. Ч. 2. С. 179–193.
- Іваник М.** «Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych» («Статистичні відомості про крайові відносини») як джерело з історії місцевого самоврядування в Галичині другої половини XIX – початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 2. Ч. 2. С. 20–25.
- Кравченко Є. О.** Радянська статистика як історичне джерело. *Універсум історії та археології*. 2019. Том 2 (27). Вип. 2. С. 261–269.
- Кригіна О. В.** Інформаційний потенціал метричних книг як історичних джерел. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 29 (68). № 1. 2018. С. 84–88.
- Криськов А. А.** Верифікаційна спроможність губернаторських звітів при дослідженні трансформацій землеволодіння. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Вип. 14: Присвячений 70-річчю від дня народження професора О. М. Завальнюка. С. 62–65.
- Куцька О. М., Фурман І. І.** Застосування математичних методів в історичних дослідженнях. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2023. Вип. 57. С. 383–407.
- Лавер О., Фатула Ю., Лавер В.** Військові та цивільні втрати населення Закарпаття у роки Першої світової війни (історико-статистичне дослідження). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2020. № 1(42). С. 30–38.
- Мармоза А. Т.** Теорія статистики. підручник. 2-ге вид. перероб. та доп. К.: «Центр учбової літератури», 2013. 592 с.
- Мороз П. В.** Особливості використання статистичних джерел на уроках історії. *Шості Геретівські читання: наукові статті, тези доповідей та інші матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Тернопіль, Україна, 03 червня 2022 року). Тернопіль: ТОКІППО, 2022. С. 201–205.

Педченко Г. П. Статистика: Навчальний посібник. Мелітополь: Колор Принт, 2018. 266 с.

Adamowych S. Information and Criminal Cases of Polish Law Enforcement Agencies against the Ukrainians during the Period of Carpathian Ukraine as a Statistical Source. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk* [East European Historical Bulletin]. 2022. Issue 22. P. 115-126.

Vodotyka S., Robak I. Ad Fontes: source capacity of the first General Census of the Russian Empire population of 1897. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk* [East European Historical Bulletin]. 2020. Issue 16. P. 127-139.

Wnęk K. Metoda badania wiarygodności masowych źródeł historycznych, baz danych i opracowań badawczych. *Przeszłość Demograficzna Polski*. 2016. 38. № 4. S. 119-134.

ЛЕКЦІЯ 7

Боровець І. Вояк трьох режимів (спогади словацького офіцера Ладіслава Станіслава). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів*. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Вип. 22. С. 5-7.

Боровець І. Східний фронт очима словацького воїна (спогади Матея Іванча). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів, аспірантів 2019 року. Кам'янець-Подільський, 2019. Випуск 18. Т. 1. С. 8-9.

Віднянський С. Угорська революція 1956 року в українській історіографії та мемуаристиці. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2017. Вип. 26. С. 455-464.

Газін В. В. Щоденник Кипріяна Павла Бжостовського, як джерело з історії московсько-польських мирних переговорів у Вільно 1656 р. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський. Випуск 9. 2016. С. 35-40.

Дарчик С. Особливості мемуарів XVII ст. та проблеми їх класифікації. *Наукові записки*. Серія «Історичні науки». 2008. Вип. 12. С. 110-121.

- Діброва О.** «Шукаючи стратегічну глибину для України». Із роздумів української дипломатки. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2024. Вип. 33. С. 306-319.
- Словських У.** Загальнотеоретичні питання вивчення мемуарів як історичного джерела: історіографія проблеми. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2006. № 13. С. 152-161.
- Казьмирчук М.** Джерела особового походження. К.: Логос, 2010. 242 с.
- Колосова Г.** Ономастикон мемуарів Вінстона Черчилля «My Early Life»: семантичний та функціональний аспекти: дис. канд. філол. наук: 10.02.04 / Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». К., 2015. 211 с.
- Коляструк О.А.** Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 145-153.
- Кушнеж Р.** Невідомий польський документ про Великий голод в Україні: зі спогадів керівника радянського відділу східного департаменту МЗС II Речипосполитої Станіслава Забелла. *Український історичний журнал*. 2020. № 6. С. 36-44.
- Лавренко В. С., Ткаченко М. М.** Образи «ворога» очима військовополонених часів Першої світової війни (за спогадами Ю. І. Кірша та Е. Е. Двінгера). *Сучасні дослідження з німецької історії: зб. наук. пр.* Дніпро, 2018. С. 53-61.
- Любовець Н. І.** Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. *Українська біографістика*. 2010. Вип. 7. С. 66-104.
- Любовець Н.** Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2009. Вип. 24. С. 277-291.
- Михайлюк М.** Щоденникові записи Віктора Клемперера як джерело для дослідження особливостей антисемітської політики в нацистській Німеччині. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки : міжвід. зб. наук. пр.* Київ. 2016. Вип. 25. С. 438-457.
- Мільчев В.** Соціальна історія запорозького козацтва в спадщині польських мемуаристів XVIII століття. *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Том 22. Київ, 2010. С. 89-99.

- Незнаний Муссоліні у щоденниках коханки. *Українська правда. Життя*. 2009. 20 листопада. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2009/11/20/33778/>.
- Панчук І. М.** Перша світова війна у сприйнятті полковника Е. Хауза. *Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.* Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р. Вінниця: ТОВ Нілан ЛТД, 2015. С. 160-165.
- Паращук Л. М.** Д. Гейден про Лютневу революцію 1917 р. та її наслідки. *Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.* Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р. Вінниця: ТОВ Нілан ЛТД, 2015. С. 91-93.
- Сичевський А.** Мемуари як его-документи: вектори автобіографічної нарації, засади використання та інтерпретація. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2023. Вип. 13. С. 243-264.
- Толстих І. В., Рябенко І. В.** О. Ф. Керенський в мемуарах представників вищого офіцерства Росії. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія*. 2010. Вип. 18. С. 182-185.
- Торопцева А.** Вивчення особистості автора як один з етапів критики мемуарних джерел в історичному дослідженні. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2018. № 1 (45) – червень. С. 102-107.
- Торопцева А.** Мемуари Шарля Дюброя як джерело до історії розвитку української літератури як головного чинника становлення національної самосвідомості українського народу. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2016. Вип. 2. Ч. 2. С. 40-44.
- Черевко О. М.** Тетчер: проблеми та перспективи сучасного світу (огляд мемуарних праць прем'єр-міністра Великої Британії 1979-1990 років). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки: міжсвідомчий зб. наук. праць*. К.: Інститут історії України НАН України, 2007. Вип. 16. С. 318-325.
- Шелюх О.** На межі літературознавства і мемуаристики (проблема інтертекстуальності). *Парадигма*. 2009. Вип. 4. С. 59-70.
- Nadtoka O.** The perpetrators of the World War I in the interpretation of Emperor Wilhelm II Hohenzollern: verification of the historical version. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk* [East European Historical Bulletin]. 2025. № 34. С. 58-70.

Ruman L. K niektorým problémom ruských a sovietskych dejín 20. storočia. *Pramen – jeho funkcia, význam, interpretácia a limity v historickom výskume*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2010. S. 141-148.

ЛЕКЦІЯ 8

Амбросимова С. До питання джерелознавчого дослідження епістолярних комплексів (за матеріалами епістолярної спадщини Д. Яворницького). *Спеціальні історичні дисципліни*. 1998. Ч. 2. С. 180-195.

Гедьо А. Епістолярій як джерело з історії повсякденності науковців першої третини ХХ ст. *Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія* / Наук. ред. д.і.н. проф. О.О.Салати. Вінниця, ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 118-127.

Дмитрієнко М., Войцехівська І. Епістолографія (епістолологія) як наука історичного циклу: проблеми і шляхи їх вирішення. *Спеціальні історичні дисципліни*. 1998. Ч. 2. С. 23-45.

Зубанич Л. Л. Приватне листування як історичне джерело Ранньомодерного часу – на прикладі листів Яноша (Х) Другета та Анни Якушич. *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*. 2021. Вип. 2 (45). С. 85-94.

Ковальська Л. А. Листування як історичне джерело особистого походження. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 126. С. 130-133.

Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 145-153.

Копилов С. А. Епістолярії вчених-істориків як історіографічне джерело. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 18. С. 158-166.

Мазоха Г. С. Епістолярна спадщина і парадигми наукового дослідження. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2005. Вип. 24. С. 88-92.

Нестеренко Л. Епістолярій оstarбайтерів як джерело вивчення повсякденного життя українців на території Третього Рейху в роки Другої світової війни (на прикладі Срібнянського району Чернігівської області). *Сіверянський літопис*. 2016. № 4. С. 116-136.

- Ніколаєнко А. В.** Фронтові епістолярії 1941-1945 рр. крізь призму гуманістичних цінностей. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2014. Вип. 17. С. 274-285.
- Погребняк І.** Епістолярний жанр у діяхронній проекції. *Синопсис: текст, контекст, медіа*. 2015. № 1. С. 75-81.
- Погребняк І. В.** Науково-теоретичні основи епістолярного жанру. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2017. № 28. С. 40-42.
- Сливка Л.** Епістолярна спадщина та мемуари як джерела до вивчення дрібної шляхти Галичини (XIX – поч. XX ст.). *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія*. 2013. Вип. 23-24. С. 257-264.
- Тельвак В., Тельвак В.** Епістолярій у фондах бібліотеки Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві як джерело до вивчення польсько-українських взаємин. *Український історичний журнал*. 2020. № 3. С. 175-186.
- Feriancová A.** List Gustava Stresemanna bývalému korunnému princovi – interpretačné možnosti dokumentu. *Pramen – jeho funkcia, význam, interpretácia a limity v historickom výskume*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2010. S. 171-181.
- Matwijów M.** Epistolae historico-familiares Andrzeja Chryzostoma Załuskiego jako wydawnictwo źródeł historycznych do dziejów Rzeczypospolitej lat 1667–1710. *Studia Źródłoznawcze*. 2024. T. LXII. S. 105-123.

ЛЕКЦІЯ 9

- Боровець І. І.** Життєва правда для нащадків (Бугерчук В.В. Історія окремої української родини. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. 564 с.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2018. Т. 28: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 469-474.
- Бугерчук В. В.** Щастя двох сердець. Кам'янець-Подільський: ФОП Гордунова І. Є., 2023. 552 с.
- Громов Є. В.** Визначальна роль Першої світової війни у творчому становленні Ернеста Хемінгуея. *Матеріали Всеукраїнської наукової*

конференції 3-4 квітня 2015 р. Вінниця: ТОВ Нілан ЛТД, 2015. С. 150-155.

Давиденко Г. Й., Чака О.М. Історія зарубіжної літератури XIX – початку XX століття: навч. посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. 400 с.

Історія світової літератури кінця XIX – початку XX століття: навчально-методичний посібник / уклад. Ю. А. Ващенко, І. Р. Мурадова. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. (PDF 135 с.).

Коломієць Н. Є., Яременко Н. В. Історія зарубіжної літератури другої половини XIX століття: матеріали для вивчення: навчальний посібник. Кривий Ріг, 2021. 144 с.

Колошук Н. Табірна проза в парадигмі постмодерну. Луцьк: РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки «Вежа», 2006. 500 с.

Копилов С., Боровець І. Портрет історика на тлі суспільних трансформацій (до 75-річчя Івана Каменця). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць* / [редкол.: В. С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. 4. С. 219-249.

Логвінов І. І. Роман Р. Мерля «За склом»: образ молодіжного бунту в горнилі реальної історії. *Питання літературознавства*. 2002. Вип. 9. С. 129-131.

Образцова Є. О. Риси реалізму у романі Діккенса «Домбі та син». *Мова, освіта, наука в контексті міжкультурної комунікації: матеріали II Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції* (м. Тернопіль, 15 квітня 2021 р.). Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2021. С. 122-123.

Погорєлов О. Художня література як історичне джерело для вивчення деяких аспектів історії Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Випуск IX. 2005. С. 131-135.

Помазан І. О. Історія зарубіжної літератури XX століття: підруч. для студ. гуманітар. ф-тів вищ. навч. закл. Х.: Вид-во НУА, 2016. 264 с.

Поп І. Професор Леонід Антонович Коваленко: штрихи до портрету вчителя. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць* / [редкол.: В. С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. 6: На пошану професора Л. А. Коваленка. С. 67-77.

- Посохов С. І.** «Харків в дзеркалі світової літератури»: погляд історика. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Доля історичного пізнання та долі істориків*. Дніпро: Ліра, 2022. С. 65-85.
- Рокаш О. М.** На межі століть. Англійська література кінця XIX – початку XX століття: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.: У 2 т. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. Т. 1. 732 с.
- Сенявська Е.** Художня література як історичне джерело. *Історія*. 2001. № 44. С. 5.
- Тверітінова Т.І.** Історія зарубіжної літератури XIX століття. Доба реалізму: навч. посіб. для студ. К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2020. 424 с.
- Ткачівська М. Р.** «Angst kennt kein pardon» (табірний дискурс). *Прикарпатський вісник НТШ. Серія Слово*. 2019. № 3. С. 63-72.
- Шевченко В.Ф.** «Література й історія» – напрямок наукових досліджень. *Вісник Запорізького національного університету*. 2008. №2. С. 257-262.

ЛЕКЦІЯ 10

- Білівненко С.** Махновський рух в усних спогадах мешканців Степової України початку XXI століття (публікація матеріалів). *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. Збірник праць молодих вчених та аспірантів (Наукові записки ІУАД)*. Т. 23. Київ, 2011. С. 251-259.
- Бойко В.** Волинська трагедія 1943 р. як об'єкт усної історії. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння*: матеріали Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 19-20 черв. 2013 р. / уклад. А. Шваб. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. С. 187-194.
- Боровець І. І., Дубінський В. А.** Шкільна історична освіта в Чеській Республіці: удосконалення змісту та пошук оптимальної системи навчання (90-ті рр. XX ст. – 20-ті рр. XXI ст.) *Педагогічна освіта: теорія і практика: Збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. Бахмат Н.В.]. Вип. 33 (2-2022)*. Київ: Міленіум, 2022. С. 7-20.
- Боряк Т.** Усна історія Голодомору: специфіка наративу усної історичних джерел. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного*

університету імені Івана Огієнка: історичні науки. 2024. Т. 43. С. 160-173.

Венгерьська В., Жуковський О. Радянський період історії та Голокост в усноісторичних дослідженнях: між соціальною та персональною пам'яттю. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2021. Вип. 9. С. 121-138.

Вилегала А. Усна історія «за кордоном»: про методологічні проблеми, що виникають у процесі досліджень в іншій країні. *«Суспільні злами і поворотні моменти: макрородії крізь призму автобіографічної розповіді»*: Матеріали Міжнар. наук. конф. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2014. С. 42-59.

Грінченко Г. (Авто)біографічне інтерв'ю в усноісторичних дослідженнях: до питання про теорію наративного аналізу. *Схід-Захід*. 2008. Вип. 11-12. С. 59-76.

Збірник тестових завдань з обов'язкової освітньої компоненти «Усна історія: теорія і методика досліджень» / Укл. Сичевський А. О. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2024. 82 с.

Іріюглу Ю. До питання визначення термінів «усна історія» та «усноісторичне джерело». *Наукові записки ІУАД*. Т. 22. Київ, 2011. С. 398-404.

Іріюглу Ю. О. Соціально-психологічні аспекти усної історії. *Наукові записки ІУАД*. 2006. Т. 12. С. 339-350.

Іріюглу Ю. Питання структури інтерв'ю в усноісторичному дослідженні. *Наукові записки ІУАД*. Том 23. Київ, 2011. С. 401-408.

Киридон А. Метод усної історії в структуруванні минулого. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Сер.: Історія*. 2012. Вип. 111. С. 29-33.

Кісь О. Гендерні аспекти практики усноісторичних досліджень: особливості жіночого досвіду, пам'яті і нарації. *«Суспільні злами і поворотні моменти: макрородії крізь призму автобіографічної розповіді»*: Матеріали Міжнар. наук. конф. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2014. С. 11-41.

Кісь О. Усна жіноча історія як феміністський проект: західні теорії, пострадянські контексти, українські практики. *Народознавчі зошити*. 2015. Вип. 6. С. 1386-1405.

Кісь О. Усна історія: концептуальні засади. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2015. Вип. 2. Ч. 3. С. 212-220.

- Копилов С., Дубінський В., Боровець І.** Канадська модель шкільної історичної освіти. *Педагогічна освіта: теорія і практика: Збірник наукових праць* / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. Бахмат Н.В.]. Вип. 38 (1-2025). Київ: Міленіум, 2025. С. 21-43.
- Кухарєва Н.** Спогади оstarбайтерів як важливе джерело вивчення теми війни. *Наукові записки ІУАД*. Київ, 2009. Т. 19. Книга II. Частина 2. С. 40-57.
- Лисенко О., Филь О., Хойнацька Л.** Протистояння льотчиків ВПС РС-ЧА та Люфтваффе під час німецько-радянської війни: подолання стереотипів (на матеріалах інтерв'ю з учасниками Другої світової війни). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2022. Том 36. С. 61-76.
- Майдан від першої особи. 45 історій Революції гідності / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко. Київ: К. І. С., 2015. 320 с.
- Маркітан Л.** Фонодокументи (джерелознавчий аспект). *Спеціальні історичні дисципліни*. 1998. Вип. 2. С. 119-127.
- Невигадане: Усні історії оstarбайтерів / Автор-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. 236 с.
- Пастушенко Т.** Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні. *Історія України*. 2010. № 17-18. С. 10-15.
- Реброва І.** Усна історія в локальних дослідженнях пам'яті про нацистську окупацію (за матеріалами журналів «Oral History» та «Oral History Review», 2005 – 2007). *Наукові записки ІУАД*. Київ, 2009. Т. 19. Кн. II. Ч. 2. С. 82-93.
- Середа В., Малес Л.** Усна історія як метод і методологія: деякі проблеми створення та інтерпретації усноісторичних джерел. *Україна Модерна*. 2007. № 11. С. 159-165.
- Стрішенець Н.** Президентські бібліотеки США: історія та досвід функціонування. *Бібліотечний вісник*. 2001. № 6. С. 31-39.
- Томсон А.** Чотири зміни парадигм в усній історії. *Схід-Захід*. 2008. Вип. 11-12. С. 7-24.
- Удовик В.** Президентські бібліотеки США: історичні дискусії та тенденції розвитку. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2020. Вип. 60. С. 62-74.
- Усна історія: теорія, метод, джерело: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. 24-26 жовт. 2018 р. Вінниця, 2018. 148 с.

ЛЕКЦІЯ 11

Анекдоти для Рейгана. Розсекречені документи ЦРУ. *Історична правда*. 1 квітня 2019. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/04/1/153908>.

Головецька Н. Український політичний анекдот на сторінках «Щоденників. 1923–1929» Сергія Єфремова. *Народна творчість та етнографія*. 2007. № 5. С. 23–27.

Демичев А. А. Специфика анекдота как исторического источника. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. Т. 22: На пошану професора П.Ф. Лаптіна. С. 174–182.

Десятов Д. Л. Використання історичних анекдотів на уроках історії. Харків: Основа, 2010. 128 с.

Єремєєва К. А., Куліков В. О. Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія*. 2011. № 982. Вип. 44. С. 228–241.

Єфремов С.О. Щоденники, 1923 – 1929. Київ: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. 848 с.

Кирчів Р. Етюди до студій над українським народним анекдотом. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. 268 с.

Мацишина І. В. Політичний фольклор як протестний дискурс С. Єфремова (за матеріалами Щоденників 1923 – 1929 рр.). *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки*. 2020. № 5. С. 11–16.

Мороз П. В., Мороз І. В. Вивчення історії скрізь призму політичного анекдоту. *Електронний збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти*. 2022. № 5(52). URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/733389/1/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%9F%D0%92%D1%82%D0%B0%D0%86%D0%92%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8.pdf>.

Нагорна Т. Щоденники С. Єфремова як джерело для вивчення особливостей суспільно-культурного та наукового життя в підрадянській Україні 1920-х років. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Історія, економіка, філософія*. 2012. №. 17. С. 228–234.

Чорнопиский М. Фольклорна політична сатира 20-х років XX століття у записях Сергія Єфремова: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 170 с.

ЛЕКЦІЯ 12

«Антицивілізація Росія» в англійських та американських карикатурах середини XIX – поч. XX століття. URL: <https://site.ua/andriy.starodub/anticivilizaciya-rosiya-v-angliiskix-ta-amerikanskix-karikaturax-seredini-xix-poc-xx-stolittya-ixxjpx9>

Бабюк Д. Фотографічна діяльність Йозефа Кордиша у Кам'янці-Подільському в 50 – 70-х рр. XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2022. Т. 36. С. 32-47.

Боровець І. І., Віднянський В. С. Історична пам'ять та контр-пам'ять про другу світову війну в Словаччині. *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 3(19). С. 57-81.

Боряк Г., Лобузіна К., Юркова О. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проекту. *Український історичний журнал*. 2021. № 2. С. 138-153.

Босак Е. Вектори сучасної польсько-української співпраці в кінематографії. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2023. № 1 (48). С. 40-48.

Гела О. М. Карикатура як симулякр: конструювання образів інтелігенції радянськими сатиричними виданнями у 1922–1991 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2020. Вип. 22. С. 44-52.

Горох М. Візуалізація епохи Голодомору: колекція Сновського історичного музею. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2024. Випуск 57. С. 218-230.

Дробна І. В. Джерелознавчий аналіз документальних листівок: етапи дослідницької процедури. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 274-281.

Дробна І. В. Кам'янець-Подільський кінця XIX – початку XX ст. в документальних листівках В. Вінярського. *Наукові праці Кам'янець-*

Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т.20: На пошану професора І.В. Рибак. С. 81-88.

Задорожнюк А. Розвиток кінематографа та діяльність кінотеатрів у Кам'янці-Подільському на початку ХХ ст.: за матеріалами газети «Подільський» (1910-1911 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.* 2023. Том 41. С. 60-70.

Ковалевська О. Люблінський сейм 1569 р. у візіях митців ХІХ – першої половини ХХ ст.: історико-іконографічний аналіз. *Український історичний журнал.* 2019. №4. С. 35-60.

Ковалевська О. О. Функції зображальних джерел ХVІІ – ХVІІІ ст. та їх еволюція. *Український історичний журнал.* 2014. №5. С. 143-156.

Ковальков О. Афганська війна СРСР (1979-1989 рр.) у радянському художньому кінематографі в контексті «візуальної історії». *Історія та археологія.* 2024. №2. С. 42-58.

Конівіцька Т. Я. Історія кіно: навчальний посібник для студентів та курсантів усіх спеціальностей. Львів: ГАЛИЧ-ПРЕС. 2024. 264 с.

Копилов С. Брестський мирний договір 9 лютого 1918 р. і вихід України на міжнародну арену (за матеріалами документальних листівок). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Т. 45. С. 9-23.

Копилов С., Бабюк Д. Кінематограф у Кам'янці-Подільському (1897-1918 рр.): поява та етапи розвитку. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Том 44. С. 25-38.

Копилов С., Паур І. Кам'янець-Подільський на поштових листівках кінця ХІХ – початку ХХ ст.: історико-іконографічне дослідження. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2019. 203 с.

Копилов С., Паур І. Політична карикатура на листівках київського видавництва «Новь» як засіб пропаганди в період Першої світової війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський, 2021. Т. 31. С. 64-78.

- Копилов С., Паур І.** У пошуках першої поштівки з видами Кам'янця-Подільського (друга половина 1890-х рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2019. Т. 26. С. 78-87.
- Копилов С. А.** Франко-російський союз у медальєрній пластиці 1890-х рр. *Проблеми історії Центральної та Східної Європи*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. 4. С. 261-266.
- Котляров П., Корчук В.** Візуалізуючи наратив: лютерівська теологія у гравюрах Лукаса Кранаха. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2021. № 2 (45). С. 79-84.
- Маєвський О.** Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939-1945 рр. К.: Інститут історії України, 2018. 268 с.
- Маргулов А., Авдєєва А.** Форми та змісти політичної карикатури: історія становлення жанру. *Молодий вчений*. 2020. № 5 (81). С. 199-207.
- Маркітан Л.** Кінофотодокументи як історичне джерело (теоретичний аспект). *Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики*. 1997. № 1. С. 171-183.
- Маркітан Л. П.** Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 34-49.
- Маркітан Л.** Роль кінофотодокументів у поширенні історичних знань. *Спеціальні історичні дисципліни*. 1999. № 3. С. 156-168.
- Паур І.** Різновиди та дизайн поштових листівок початку XX ст. із зображеннями Кам'янця-Подільського. *Деміург: ідеї, технології, перспективи дизайну*. 2019. Том 2. № 1. С. 81-92.
- Проценко О.** Українськомовні ютуб-канали історичного профілю: соціокомунікаційні стратегії. *Український історичний журнал*. 2025. Ч. 1. С. 239-255.
- Слесаренко А., Михальчук Р.** Голокост у чехословацькому кінематографі 1960-х років: мистецький та суспільний аспекти. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Т. 35: До 60-річчя від дня народження професора Олександра Федькова. С. 140-149.

- Удод О.** Марк Ферро: історія як спосіб життя (до 100-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2024. Число 6. С. 238-253.
- Україна XVIII століття в малюнках Йогана Генріха Мюнца / Упоряд. Т. Чухліб; Пер. з франц. З. Борисюк. Київ: Мистецтво, 2022. 208 с.
- Христан Н.** Історія як зображення: екранізація короля Данила Романовича. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія*. 2017. № 2. С. 48-56.
- Яшний Д. В.** Класифікація документальних листівок з видами Криму як джерела пам'яткознавчих досліджень (1895-1917). *Праці Центру пам'яткознавства*. 2014. Вип. 25. С. 215-221.
- Hill C. W.** Picture Postcards. Azlesbury: Shire Publication Ltd, 2007. 40 p.
- Holsten S. Allegorische Darstellungen des Krieges 1870-1918/ Ikonologische und ideologiekritische studien. München: Prestel, 1976. 314 s.
- Holzer A.** Fotografie und Propaganda in Ersten Weltkrieg. Darmstadt: Primus, 2007. 368 s.
- Kopylov S., Paur I.** Iconography of the Russo-Turkish War of 1877 – 1878 on postcards of the early 20th century. *Bulgarian Journal of Historical Education. History* / Editor-in-Chief: Prof. Dr. Plamen Mitev. София, 2020. Vol. 28. № 5. P. 447-464.
- Szabó M.** «Palestinam occidentalem». Karikatúra ako prameň výskumu rakúsko-uhorského antisemitizmu na prelome 19. a 20. storočia. *Pramen – jeho funkcia, význam, interpretácia a limity v historickom výskume*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2010. S. 129-140.
- Ruman L.** K niektorým problémom ruských a sovietskych dejín 20. storočia. *Pramen – jeho funkcia, význam, interpretácia a limity v historickom výskume*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2010. S. 141-148.
- Werner W., Vovchuk L.** Central Figures and Events of Ukrainian History in the Light of Content Analysis of Ukrainian Historical YouTube Channels from 2014 to 2022. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk* [East European Historical Bulletin]. 2023. № 28. С. 239-252.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Навчальне видання

Копилов Сергій,
доктор історичних наук, професор

Боровець Іван,
кандидат історичних наук, доцент

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ КРАЇН ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ

Курс лекцій

Підписано до друку 04.06.2025 р.
Формат 60х84\16
Гарнітура Cambria.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 16,97.
Тираж 200 прим. Замовлення № 897.

Віддруковано ТОВ «Друкарня «Рута»
(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)
м. Кам'янець-Подільський, вул. Руслана Коношенка, 1
тел. 0 98 627 00 79, drukruta@ukr.net